

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLVI. évfolyam, 2016. 4. szám
Year XLVI, issue 2016/4

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Rakić-Ódri Kornélia

Szerb tartalommutató és rezümék:
Pásztor Kicsi Mária

ETO-besorolás:
Ispánovics Csapó Julianna

A *Létünk* e számának Genderkutatások című tematikus blokkját Lendák-Kabók Karolina szerkesztette.

A Genderkutatások blokk tanulmányait dr. Gregor Anikó (Budapest) és dr. Pásztor Kicsi Mária (Újvidék) recenzeálták.

A folyóiratban megjelent tanulmányokat felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by external professionals from the relevant field.

A Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma a *Létünket* M52-es értékű tudományos folyóiratnak minősítette.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Ördögh Tibor	Győztesek és nyertesek (A 2016. évi szerbiai választások elemzése)	9
	■ ■ <i>Emlékezet</i>	
Györe Zoltán – Perczel Olivér	A vadnyugat sztárja a bánási sztyeppéken	25
	■ ■ <i>Perspektíva</i>	
	Genderkutatások (Szerkesztette: Lendák-Kabók Karolina)	
Lendák-Kabók Karolina	Genderkutatások (Bevezető)	53
Bakos Petra	Testet öltött határok	57
Lendák-Kabók Karolina	Az interszekcionalitás vajdasági vonatkozásai	73
Palásti Andrea	A fotográfia mint a felforgató női szubjektivitás terepe (Tolnai Varga Piroska fordítása)	89
Margareta Bašaragin	A társadalmi nem és a nyelv kölcsönhatása a tantermi beszélgetésekben – megszólítás (Beretka Katinka fordítása)	109
Novák Anikó	A cigány lány bűvöletében (Tolnai Ottó <i>A tengeri kagyló</i> című kisregényének gender szempontú értelmezéskísérletei)	129
	■ ■ <i>Örökség</i>	
Tamás Ágnes	Ellenségképek és önkép jugoszláv és magyar karikatúrákon (1945–1947)	139
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Kovács Ádám Gábor	A háború, a káosz és a béke egyenese (<i>Háborús konfliktusok és erkölcs</i>)	155
Fábián Borbála	Bácskai történetek az 1940-es évek elejéről (<i>Igaz történetek mindenki földjéről</i>)	163
Szmolenszki Zsófia	Acta Romanica Quinqueecclesiensis (<i>Rencontres et conflits – Nouvelles perspectives en études romanes</i>)	167
Romoda Renáta	A Kárpát-medence „hálójában” (<i>Intelligens háló 2016. Határon túli fiatal kutatók tanulmányai</i>)	171
	E számunk szerzői	175
	Recenzensek	176

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Tibor Erdeg	Pobednici i dobitnici (Analiza izbora 2016. u Srbiji)	9
	■ ■ <i>Sećanje</i>	
Zoltan Dere – Oliver Percel	Zvezda Divljeg zapada na banatskim stepama	25
	■ ■ <i>Perspektiva</i>	
	Rodna istraživanja (Uredila Karolina Lendak-Kabok)	
Karolina Lendak-Kabok	Rodna istraživanja (Uvod)	53
Petra Bakoš	Otelovljene granice	57
Karolina Lendak-Kabok	Intersekcionalnost u vojvođanskom kontekstu	73
Andrea Palašti	Fotografija kao polje subverzivnog ženskog subjektiviteta (Prevela Piroška Tolnai Varga)	89
Margareta Bašaragin	Interakcija roda i jezika u razgovoru u razredu – oslovljavanje (Prevela Katinka Beretka)	109
Aniko Novak	Opčinjenost Cigančicom (Pokušaji interpretacije romanse <i>A tengeri kagyló</i> (Morska školjka) Ota Tolnaija iz rodnog aspekta)	129
	■ ■ <i>Nasleđe</i>	
Agneš Tamaš	Likovi neprijatelja i sopstveni lik na jugoslovenskim i mađarskim karikaturama (1945–1947)	139
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Adam Gabor Kovač	Prava rata, haosa i mira (<i>Háborús konfliktusok és erkölcs</i> [Rat, konflikti i moral])	155
Borbala Fabian	Bačvanske pripovesti sa početka 1940-ih godina (<i>Igaz történetek mindenkeföldjéről</i> [Istinite pripovesti iz svačije zemlje])	163
Žofija Smolenski	Acta Romanica Quinqueecclesiensis (<i>Rencontres et conflits – Nouvelles perspectives en études romanes</i> [Susreti i sukobi – Nove perspektive istraživanja romana]	167

Renata Romoda

U „mreži” Karpatske nizije (*Intelligens háló 2016. Határon túli fiatal kutatók tanulmányai* [Inteligentna mreža 2016. Studije prekograničnih mladih istraživača]) 171

Autori ovog broja. 175

Recenzenti 176

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
Ördögh, Tibor	Victors and winners (Analysis of the 2016 elections in Serbia)	9
	■ ■ <i>Remembrance</i>	
Györe, Zoltán – Perczel, Olivér	The Star of the Wild West in the Banat Prairie.	25
	■ ■ <i>Perspective</i>	
	Gender Studies (Edited by Karolina Lendák-Kabók)	
Lendák-Kabók, Karolina	Gender Studies (Introduction)	53
Bakos, Petra	Embodied Borders	57
Lendák-Kabók, Karolina	Intersectionality in the Context of Vojvodina	73
Palásti, Andrea	Photography as a Field of Subversive Female Subjectivity (Hungarian translation by Piroska Tolnai Varga).	89
Margareta Bašaragin	Interaction of Gender and Language in Classroom Talk: Addressing (Hungarian translation by Katinka Beretka)	109
Novák, Anikó	Mesmerized by the Gypsy Girl (Attempts on Gender Oriented Interpretation of Ottó Tolnai's Short Novel <i>A tengeri kagyló</i> [The Seashell]).	129
	■ ■ <i>Heritage</i>	
Tamás, Ágnes	Pictures of Enemy and Self in Yugoslav and Hungarian Caricatures (1945–1947).	139
	■ ■ <i>Review</i>	
Kovács, Ádám Gábor	The Line of War, Chaos and Peace (<i>Háborús konfliktusok és erkölcs</i> [Conflicts of war and Morality]).	155
Fábián, Borbála	Stories from Bácska in the Early 1940 (<i>Igaz történetek mindenkiföldjéről</i> [True stories from everyone's Land])	163
Szmolenszki, Zsófia	Acta Romanica Quinqueecclesiensis (<i>Rencontres et conflits – Nouvelles perspectives en études romanes</i>).	167

Romoda, Renáta

In the „Web” of the Karpathian Basin (*Intelligens háló 2016. Határon túli fiatal kutatók tanulmányai* [Intelligent Web 2016. Research papers by young researchers living in diaspora]) 171

Authors in this issue. 175

Reviewers. 176

Ördögh Tibor

· Nemzeti Közszerológálati Egyetem, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar,
· Európai Tanulmányok Tanszék, Budapest
· Ordogh.Tibor@uni-nke.hu

GYŐZTESEK ÉS NYERTESEK

A 2016. évi szerbiai választások elemzése

Victors and winners

Analysis of the 2016 elections in Serbia

Pobednici i dobitnici

Analiza izbora 2016. u Srbiji

Szerbiában a politikai elit gyakran él az előrehozott választások kiírásának eszközével, mely az alkotmány által biztosított lehetősége. Tanulmányomban a szavazások háttérét kívánom ismertetni, kitérve az aktuálpolitikai megfontolásokra, továbbá arra, hogy ez mennyiben teszi instabillá a szerbiai politikai rendszert. Az elemzésben a 2016. évi rendkívüli választások kiírásának mögöttes okait vizsgálom, valamint a kampányidőszak történéseit a listaállítások menetére, továbbá a költségek feltárására összpontosítva. Az elemzés végén az új köztársasági hatalom összetételét és jövőbeli terveit mutatom be.

Kulcsszavak: választások, kampány, Szerb Haladó Párt, Aleksandar Vučić, szerb kormány

A többpártrendszer bevezetése óta a 2016. évi választás volt a tizenegyedik, melyből ez volt a nyolcadik előrehozott szavazás. A számok ismeretéből általános következtetéseket vonhatunk le, azonban a politikai rendszer gyakorlati működésére vonatkozó több tényre is rávilágíthatunk. Első látásra arra az általános megállapításra juthatunk, hogy az országban meglehetősen gyakoriak a választások (26 év alatt 11-et tartottak), átlagosan több mint két évente tartanak szavazást Szerbiában, ami mögött több okot tudunk felsorakoztatni. A demokráciaelméletek egyik meghatározó csoportja szerint a gyakori választások oka, hogy a polgárok véleményére és felhatalmazására a politikusoknak nagyobb szükségük van, illetve így kívánják legitimálni tevékenységüket. Mindez azonban csak látszat, ugyanis látni fogjuk, hogy a gyakori választási kampányokban nem azon van a hangsúly, hogy a

polgárokat informálják, hanem a felhatalmazás elnyerésén. Amennyiben a szakpolitikai döntéseket kívánnák alátámasztani, akkor akár népszavazást is kiírhatnának a fontos kérdésekben, és a politikai rendszer elmozdulna a közvetett demokrácia felé. Szerbiában azonban ennek nyoma sincs, ugyanis a referendum kivételes formának számít. Csupán 2006-ban rendeztek országos népszavazást, amikor az ország új alkotmányának elfogadása volt a tét; valószínűleg a következőt pedig az ország európai uniós tagságáról fogják majd megtartani. Valójában a gyakori választásoknak nem az a célja, hogy a polgárok akarata valósuljon meg, ez csupán legitimációs érvként jelentkezik a kormánypárti és ellenzéki politikai pártok esetében.

A másik következtetés arra vonatkozik, hogy a gyakori választás instabil politikai környezetet okoz, melyben számos gyenge elem együttes hatása valósulhat meg. A kormány összetételétől nagyban függ annak gyakorlati működése és ereje. Az ország demokratikus időszakát tekintve – a 2000-es rendszerváltástól – megfigyelhetjük, hogy a kormányfők eltérő szerepfelfogással és aktivizmussal bírtak. Egyik legfontosabb jellemző, hogy koalíciós kormányok működtek, melyek eredetileg konszenzuskényszert szülnek a részt vevő kormánypártok között. A szerb politikai életben a választásokon győztes pártok a 2000-es koalíciótól eltekintve minden alkalommal hivatalorientált kabinetet hoztak létre, ahol a kormányra kerülés érdeke dominált. Ennek következtében nagyfokú feszültségek jelentkeztek a hatalmi pártok között, ami gyengítette a kormány erejét. Viszont a gyenge kormányok és a gyakori előrehozott választások között nincs ok-okozati kapcsolat.

AZ ELŐREHOZOTT VÁLASZTÁSOK HÁTTERE

Érdeemes megvizsgálni, hogy a rendkívüli választások kiírása mögött milyen okok és szándékok húzódnak meg. Először tekintsük át, hogy az előrehozott választások kiírásának milyen jogi szabályozása van Szerbiában.

Az alkotmány 109. szakasza a Nemzetgyűlés feloszlásával kapcsolatban kimondja, hogy a „kormány megindokolt javaslatára a köztársasági elnök feloszlathatja a Nemzetgyűlést. A kormány nem javasolhatja a Nemzetgyűlés feloszlását, ha kezdeményezték a kormány iránti bizalmi szavazást, vagy ha felvetette saját bizalmi kérdését. A Nemzetgyűlést feloszlatják, ha a megalakulásától számított 90 napon belül nem választja meg a kormányt. A Nemzetgyűlés nem oszlatható fel hadi- vagy rendkívüli állapot idején” (SZERBIA ALKOTMÁNYA). Minden alkalommal maga a kormány kezdeményezte a parlament feloszlását. A köztársasági elnökről szóló törvény 21. szakasza szerint ilyenkor az államfőnek 72 óra áll rendelkezésére, hogy döntsön és tájékoztassa a nyilvánosságot. Amennyiben a feloszlás mellett

dönt, akkor határozatában ezt közzéteszi, és kiírja az új választások időpontját (ZAKON O PREDSEDNIKU). Az államfő mérlegelési lehetőségéről egyik jogszabály sem tartalmaz részleteket, viszont a politikai gyakorlat szerint minden alkalommal elfogadta a köztársasági elnök a kormány javaslatát. Elméletben viszont lehetősége van arra, hogy elutasítsa a kérést, és akár egy miniszterelnök-jelöltet bízjon meg kormányalakítással. A közbeszédben ezzel kapcsolatban egy félreértés vagy – nevezzük egyszerűsítésnek – fogalmazódik meg. Többször is az hangzik el, hogy a kormányfő benyújtotta lemondását. Ez nem tükrözi a valóságot, ugyanis ha valóban lemondás történe, akkor a parlamentnek az új kormányfő megválasztására vonatkozó eljárást kellene megindítania. Ebben az esetben viszont már nem javasolható a parlament feloszlata. Tehát a valóságban a parlament feloszlataáról szóló határozattól az új kormány megalakulásáig ügyvezető kormányfő marad, és korlátozottan ellátja feladatait.

Amint azt korábban jeleztem, az előrehozott választások kiírásában mindig az aktuálpolitika játssza a főszerepet. Ez sem tipikusan szerbiai vonás, gondoljunk az Egyesült Királyság kormányára, mely 2010-ig bármikor kezdeményezhette a parlament feloszlata, erre semmilyen jogszabályi előírás nem volt. A briteknél a konzervatív-liberáldemokrata kormány foglalta jogszabályba a parlamenti mandátum hosszát. Visszatérve Szerbiára, mindössze három parlamentnek és kormánynak sikerült kitöltenie a megbízatási idejét: 1997-ben, 2007-ben és 2012-ben tartottak rendes választásokat. 1990-ben azért volt szükség a választások megtartására, mert bevezetésre került a többpártrendszer, melynek alapvetően meg kellett volna változtatnia a demokratikus működést, ehelyett azonban egy hegemon pártrendszer és egy autokratikus politikai rendszer jött létre. Az 1992-ben megtartott választások mögött is egy átalakulás áll, nevezetesen az, hogy a jugoszláv örökségért folytatott háború következtében létrejött a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, melynek új alkotmánya előírta a választások szükségességét. Ebben az instabil háborús időben tartották meg az 1993. évi rendkívüli választásokat. A hegemonia végén, a 2000. októberi változások miatt kellett immáron demokratikus választásokat tartani, ahol a Szerbiai Demokratikus Ellenzék kétharmados többséget szerzett. A fragmentáltság már az első években világossá vált, így 2003-ban ismét előrehozott választások mellett döntött a politikai elit (LENARD J. COHEN). Koszovó függetlensége akkora válságot eredményezett a szerbiai belpolitikában, hogy Vojislav Koštunica 2008-ban a parlament feloszlatait kérte az államfőtől. A válságok miatti instabilitás ekkor megszűnt, ezután 2014-ben és 2016-ban is szinte ugyanazon hivatalos ok húzódt meg a kormány javaslatában: nagyobb felhatalmazás az ország európai integrációjának levezénylésére és a reformok

kivitelezéséhez. Összegezve azt láthatjuk, hogy az előrehozott választások kiírása mögött 2014-ig a politikai környezet változékonysága húzódott meg, amiben közrejátszott a koalíciós kormányok heterogenitása.

A 2016. ÉVI VÁLASZTÁSOK

Vajdaság Autonóm Tartományban a 2016. évi tartományi, valamint Szerbiában a helyi önkormányzati választások a rendes időszakba illeszkedtek, így kerültek ugyanazon a napon megrendezésre az országos és tartományi, valamint a helyi önkormányzati választások. Az időpontok azonossága érdekében, miután a köztársasági elnök április 24-ét határozta meg a rendkívüli országos választás napjának, tudvalévő volt, hogy Vajdaságban a tartományi képviselőház elnöke is „költségcsökkentés” miatt ezt a dátumot választja, csakúgy, mint a vele konzultáló Népképviselőház elnöke, aki a helyi önkormányzati választásokat írta ki (VMSZ.ORG). Ehhez két megjegyzés kívánkozik. Az első arra vonatkozik, hogy mennyiben költséghatékony az ugyanazon napra való megszervezés. E mögött valóban húzódhat ilyen megfontolás, azonban ne feledjük, hogy nem volt válsághelyzet, mely indokolta volna a lépést, és a valódi költséghatékonyság az lett volna, ha az ország költségében nem kellett volna elkülöníteni a választások lebonyolítására pénzeszközöket. Emlékezhetünk, a 2012-es választások idején Boris Tadić államfő lemondott tisztségéről, hogy szintén egyszerre szavazhassanak a parlamentről és a köztársasági elnök személyéről; ekkor is takarékosági okokat hallhattunk. Valójában arról volt szó, hogy a magasan perszonalizált szerbiai politikai kultúrában a kampány sikeresebb lehet, ha egyszerre tartják azokat. Ugyanez történt 2016-ban is, amikor az országos választás rányomta a bélyegét a tartományi és helyi önkormányzatok eredményére is. A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy csak azokban a helyi önkormányzatokban tartanak választást, ahol korábban nem volt rendkívüli választás. Ennek olyan következménye lehet, hogy a későbbiekben szétaprózódnak majd a helyi önkormányzati szavazások alkalmai, és „eltűnhet” az általános választás napja. A döntés valódi magyarázatával adósak maradtak a politikusok, viszont ne feledjük, hogy itt is politikai okok húzódnak meg. A továbbiakban a tartományi és helyi önkormányzati választásokkal terjedelmi okok miatt nem foglalkozom.

Köztársasági parlamenti választások

2016. január 17-én Aleksandar Vučić a Szerb Haladó Párt főbizottsági ülésén bejelentette, hogy előrehozott választások kiírását fogja kezdemé-

nyezni az államfőnél. Az indoklás szerint „teljes mandátumra van szükség a súlyos döntések meghozatalához, hogy az ország a gyökeres reformok végrehajtása után 2020-ban az EU kapujában álljon” (VAJMA.INFO: 2016.01.17.). Szakértők szerint azonban más állt a háttérben. Január 10-én, a vízilabda Európa-bajnokság megnyitóján az államfőt és a miniszterelnököt kifütyülték, ami mély nyomot hagyott a miniszterelnökben, és ekkor szinte érezhetővé vált, hogy kiírják a választásokat (NÉPSZAVA: 2016.01.13.). A másik ok, hogy elérkezettnek látták az időt a koalíciós partnernek számító Szerb Szocialista Párttól való szakításhoz. Bármelyik hivatalos vagy mögöttes okot is fogadjuk el, azt mindenképp látnunk kell, hogy a döntés egyetlen személy kezében volt, a kormányfőében. A parlament feloszlásának hírére az amúgy is parázsló politikai közélet még jobban felpezsdült.

A kormány 2016. március 3-án küldte el levelét az államfőnek, melyben a parlament feloszlását javasolták. A köztársasági elnök 24 óra alatt meghozta döntését, és április 24-ére kiírta a köztársasági parlamenti választásokat. Március 4-étől elstartolt a kampány, mely először a listaállításhoz szükséges ajánlások összegyűjtését jelentette, majd a polgárok megszólítása került a középpontba. A szabályok értelmében a Köztársasági Választási Bizottság (RIK) készíti elő az ajánló aláírásokat összegző nyomtatványokat. Köztársasági szinten a nagyobb pártoknak és szövetségeknek gond nélkül sikerült egy nap alatt megszerezniük a minimálisan előírt tízezer ajánlást. A hagyomány szerint ekkor az első helyekért indul meg a verseny a pártok között, ugyanis elfogadási sorrendben kerülnek fel a listák a szavazólapra. Választási listát bejegyzett politikai pártok, koalíciót alkotó politikai tömörülések és polgárok csoportjai (tíz választópolgár csoportja) nyújthatnak be. A köztársasági listákon legfeljebb 250 jelölt szerepelhet (ahány fős a törvényhozás). A listákat legkésőbb 15 nappal a voksolások időpontja előtt kell leadni a RIK-nek (tehát 2016. április 8-áig), akik 13-a éjfélig kihirdetik azokat. Mellékelni kell tízezer hitelesített támogató aláírást is, függetlenül attól, hogy országos vagy kisebbségi párt indítja a listát. A kisebbségi jellemzőt azonban jelezni kell a mandátumelosztás miatt. Országos pártoknak és szövetségeknek is együttesen 5%-os parlamenti küszöböt kell elérniük, kisebbséginek nem. Esetükben az egy képviselői mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatszám a döntő – kb. 12 000–14 000 szavazat. A választásokról szóló törvény módosítása értelmében női kvóta került bevezetésre, mely szerint a listákon szereplő minden harmadik személynek a kevésbé reprezentált nemből kell kikerülnie.

Jelen választáson határidőre harminc listát adtak le a RIK-nek, melyből végül húszat hitelesített a szervezet (a listákat lásd az 1. számú mellékletben). A jóváhagyott listák közül hét kisebbségi szervezet listájának számí-

tott. A jelöltlisták vizsgálatakor a RIK több esetben is hamis aláírásokat talált (összesen 15000 hamis aláírást), amely a választások tisztaságát veszélyezteti (ORIGO.HU: 2016.04.14.). Legnagyobb visszhangot a Magyar Mozgalom–VMDK jelöltlista körüli botrány váltotta ki, melynek részletesebb bemutatása azért fontos, mert rávilágít a rendszer hiányosságaira. A Magyar Mozgalom–VMDK közös listaállításhoz más személyek is segítséget nyújtottak, és a belgrádi helyszínen gyűjtők nem jártak el szabályszerűen, ugyanis a belgrádi első számú Alapfokú Bíróság használaton kívüli pecsétjét alkalmazták, melyet 2015 januárjában kivontak a használatból. Kérdésként felmerül, hogy vajon a pecsétek szigorú szabályozásának ellenére miért nem semmisítették meg ezt a pecsétet, vagy hogyan kerülhetett illetéktelen kezekbe. Végül a közös listán 1611 hamis aláírást találtak, ami által nem volt meg a szükséges tízezer ajánlás. A listaállítás másik érdekessége, hogy a Republikánus Párt esetében a RIK elnöke elismerte, hogy elsőre nem vették észre a hamis aláírásokat, csupán a második átvizsgáláskor (amit a Magyar Mozgalom–VMDK lista átnézésekor rendeltek el). A Republikánus Párt listáját viszont nem nyilvánították semmisnek, habár a kellő számúnál kevesebb ajánlásuk lett, ugyanis a fellebbezési határidő miatt megkérdőjeleződött volna az egész választási folyamat (MAGYAR SZÓ: 2016.04.12.). Amint láthatjuk, a listaállítás szabályozásával problémák vannak, melyeket a későbbiekben meg kell változtatni, a bonyolult hitelesítési eljárást csakúgy, mint az ellenőrzési mechanizmusokat.

A szerbiai kampány március 4-étől április 21-éig tartott, amikor kezdetét vette a kampánycsend. A kampány során a pártok meglehetősen lassú ívű propagandát folytattak, melyben központi elemet a nagygyűlések és helyi rendezvények jelentették, a második legnagyobb területet a médiában való megjelenés tette ki. Az EBESZ szerbiai megfigyelői arra hívták fel a figyelmet, hogy „a sajtó elfogultan tájékoztatott, a kormánypártok előnnyel indultak, és összemosódott a kormány, valamint a párttevékenység a kampány során”, továbbá „a kormány képviselői visszaéltek pozíciójukkal, a sajtó a kormánypárt számára kedvezett, és nem volt teljesen átlátható a pártok és a kampány pénzelése. Többen is arról számoltak be, hogy a kormánypártok nyomást gyakoroltak a szavazókra, főként a közsférában dolgozókra” (VAJDASÁG.EU: 2016.04.25.). Ez nem újdonság, ugyanis a Korrupcióelleni Ügynökség minden választás után a nyilvánosságához fordul, amiért a politikusok nem számolnak el szabályszerűen a kampánypénzekkel, büntetést a hatályos szabályozás miatt azonban mégsem kapnak.

A kampány költségei alacsonyabbak voltak, a 2014. évi kampány 30%-át tette ki az állami forrás, aminek hátterében az áll, hogy a kampányidőszak lerövidült három hétre, ami intenzív kampányolást követelt volna. A pártok-

nak kampányelszámolásukat június 5-éig kellett eljuttatniuk a Korrupcióelleni Ügynökséghez, mely valószínűleg öszre hozza nyilvánosságra végső jelentését. Amennyiben téves elszámolást nyújtottak be a szervezetek, akkor 200 000 és kétmillió dinár közötti büntetésre, míg a felelős személy 50 000 és 150 000 dinár közötti pénzbírságra számíthat (BLIC.RS: 2016.06.02.). A pártok a legtöbb pénzt a televízió-reklámokra költötték, míg az óriásplakátok használata a felére csökkent. A kampánypénzek eloszlása nagyfokú aránytalanságot jelentett, ugyanis a haladók költségvetése 6,3 millió eurót tett ki, a Szerbiai Szocialista Párt 2,9 millió euróért kampányolt, a Demokrata Párt 748 860 euróért, a DSS–Dveri 532 382 euróért, a VMSZ pedig 112 742 euróért (BLIC.RS: 2016.06.14.). Televízió-reklámra idén hétmillió eurót költöttek a pártok (2014-ben kilencmillió eurót). A nemzeti műsorszolgáltatókban (RTS, Pink, B92, N1, Studio B és RTV) való megjelenés 60%-át az SNS birtokolta (négymillió euróért), az SPS 20%-ot, az SRS hetet, a DS és az LDS–SDS–LSV koalíció öt-öt százalékot, a DSS–Dveri pedig két százalékot tett ki. Az idő rövidege miatt a kampányrendezvények száma kevesebb volt, mint 2014-ben, viszont több szervezett autóbuszjáratot indítottak a pártok. Számottevő növekedés figyelhető meg az online kommunikációs eszközök bővülésében, csakúgy, mint a közösségi oldalakon és direkt eszközökön (direkt levél, telefonhívás, SMS) való felértékelődésben is.

Részletes kampányköltségvetésről a haladók jelentéséből értesülhetünk, mely szerint 5,1 millió eurót költöttek reklámokra, félmilliót óriásplakátokra és szórólapokra, 466 000 eurót fizettek a nagygyűlések lebonyolításáért, további nyolcezer euróba került a kampánytervet kidolgozó Internet Group & City marketingügynökség munkája. A bevételeket illetően az állami költségvetésből 2,1 millió eurót kaptak, a magán- és jogi személyek 46 000 eurót fizettek be az SNS számlájára, ahonnan a korábbról meglévő eszközökből még 2,9 millió eurót választottak ki a kampányra, emellett pedig 1,2 millió eurós hitelt vettek fel az AIK Banktól (VAJMA.INFO: 2016.06.14.).

A VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYE ÉS A JÖVŐ LEHETŐSÉGE

A választások eredményeként országos szinten a választópolgárok 56,07%-a járult az urnák elé, mely a demokratikus rendszerváltás óta a második legalacsonyabb részvételt jelenti (2014-ben 53,09% volt). A részvételi adatsorból világosan látszik, hogy a csökkenés következtében egyre kevesebben érzik úgy, hogy szavazatukon múlik az ország sorsa. Távolmaradásukat több tényezővel magyarázhatjuk. Egyrészt az emberek kiábrándultak a jelenlegi pártokból, ugyanis a valódi reformok hatását nem érzik életükben, és a várt jóléti fejlődés is elmaradt. Másrészt nem elhanyagolható az

sem, hogy a rossz megélhetési lehetőségek miatt sokan külföldön dolgoznak vendégmunkásként, és akár családtagjaikkal együtt külföldön élnek már, a választásokra nem térnek haza. További ok már nemzetközi tendenciához kapcsolódik, mely szerint nemcsak Szerbiában, de más európai államokban is egyre csökken a részvételi arány, tehát ebben a nemzetközi trendhez kapcsolódik Szerbia is. A részvételi hajlandóság növelése nemcsak a szerbiai, de a nyugat-európai politikai elitnek is fontos feladata lesz a közeljövőben.

Országos szinten az előrehozott választások kiírása nem hozta meg a várt eredményt, ugyanis több párt került be a parlamentbe, mint amennyi 2014 és 2016 között volt jelen, másrészt a haladók mandátumaránya is csökkent ennek következtében (lásd a 2. számú mellékletet). A Szerb Haladó Pártnak és szövetségeseiknek sikerült megszerezniük a szavazatok 48,25%-át (1 823 147 szavazat), ami mögött egyébként szavazatszám-növekedés áll (2014-ben 48,35%, 1 736 920 szavazat), de mandátumcsökkenés következett (158-ról 131-re csökkent). A választások eredményeként a parlamentbe visszatért a Szerb Radikális Párt, melynek a szavazóbázisa két év alatt nagymértékben megnőtt (2014-ben 72 303 fő – 2,01%; 2016-ban 306 052 fő – 8,10%), aminek háttérében Vojislav Šešelj Szerbiába való visszatérése és a választások előtti felmentő elsőfokú ítélete van. A másik újonnan parlamenti képvisellel rendelkező szélsőséges jobboldali csoportot a DSS–Dveri kettős alkotja, mely 13 képviselői helyen osztozik. Érdemes jobban megvizsgálni az összefogás eredményességét, ugyanis jelenleg valóban elérték a parlamenti küszöböt, viszont támogatókat vesztek a korábbi választáshoz viszonyítva. 2014-ben a DSS-nek 152 436 szavazata volt (4,24%), a Dverinek 128 458 szavazata (3,58%), 2016-ban együtt pedig 190 530 szavazatot (5,03%) értek el. Ezen két párt jelenléte a törvényhozásban több következménnyel is szolgálhat. Egyrészt felerősödhetnek a szélsőségesektől való félelmek, mely mögött akár az is állhat, hogy a nyugati integráció iránti elkötelezettség a társadalomban nem egyöntetű. Egy másik fontos magyarázat kedvez a haladóknak, ugyanis immáron kettős ellenzékük lesz a parlamentben, nemcsak a baloldallal, hanem a tőlük még jobbra elhelyezkedő szélsőségek következtében jobbközép-néppárti jellemzővel bírnak, ami a korábbi politikai múltjukon nagymértékben változtat.

A választás éjszakája sokak számára nem várt izgalmakat okozott. Egyrészt a szavazatok feldolgozása meglehetősen lassan haladt. A RIK hajnali egy óra előtt csupán 27,25 százalékos feldolgozottsági adatokat közölt. A választások első nem hivatalos eredményeit április 29-én sikerült közzétenni, 99,82%-os szintű adatokkal. A legnagyobb vitát az váltotta ki, amikor a nem hivatalos eredményhirdetésekor a RIK elnöke azt közölte, hogy a DSS–Dveri szövetség 4,99%-ot ért el, egyetlen szavazattal alulteljesítette a bejutási küszöböt.

Ezután a Dveri vezetője a RIK-elnökön kérte számon az esetleges választási csalásokat, és újraszámolást követelt. Összesen 150 szavazóhely esetében bejelentés is érkezett valamilyen szabálytalanságról, ezért végül a testület 15 szavazókörzet esetében elrendelte a voksolás megismétlését május 4-ére. A RIK körüli botrányok később sem csitulak, június 9-én Dejan Đurđević elnök benyújtotta lemondását, mivel a Korrupcióelleni Ügynökség rávilágított arra az összeférhetetlenségi tényre, hogy egy személyben ő volt a parlament Törvényhozási Titkárságának igazgatója is (MAGYAR SZÓ: 2016.06.09.).

A köztársasági parlamenti választások hivatalos végeredményét május 6-án hirdették ki, így a parlament első ülését június 4-éig kellett megtartani. Az új parlament létrehozását nem kapkodták el, a régi-új elnök, Maja Gojković június 3-ára hívta össze a testületet. A házelnök megválasztása azonban nem volt feszültségmentes, ugyanis a haladópartí és ellenzéki politikusok viszálya miatt el kellett halasztani az eljárást. Erre csak június 6-án került sor, amikor Maja Gojkovićot egyetlen jelöltként 159 képviselő újraválasztotta. Ezután június 7-étől indult meg a kormányalakítási tárgyalás, amikor Aleksandar Vučić beszélgetésre invitálta a parlamenti listavezetőket.

A választásokon nyertes haladók vezető politikusai gyors kormányalakítást ígértek, azonban a sajtóban történő többszöri időpont-módosítás után azt hangoztatták, hogy az országban nincs olyan probléma, ami sürgetné az új kormány felállítását. Végül a törvényes határidőn belül augusztus elején került sor a kabinet megválasztására. A parlamentben augusztus 9-én indul meg az eljárás a miniszterelnök-jelölt, Aleksandar Vučić hatórás expozéjával, mely körülbelül háromszáz oldalas kormányprogramnak tekinthető. Ebben kifejtette az új kormány prioritásait, nevesítve a gazdasági átalakulást, a munkanélküliség elleni küzdelmet, a bürokrácia csökkentését, az egészségügy fejlesztését, valamint az Európai Unióhoz történő csatlakozás fontosságát. A rendkívüli ülés másnapján a parlamenti képviselők véleményezhették az elhangzottakat, majd kezdetét vette az új kormány megválasztásának és eskütételének eljárása. A kormánypártok összetételében nem történt változás, habár ennek lehetőségét végig fenntartotta a kormányalakító, így a haladók koalíciójának továbbra is szövetségesei a szocialisták és a VMSZ. Az első Vučić-kormányban a miniszterelnökön kívül 18 tagja volt, a második kabinetben 19 személy vesz részt. A miniszterek közül heten távoztak, míg nyolc új személy került be a grémiumba (lásd a 3. számú mellékletet) (VLA-DA: 2016.08.11.). A hosszú kormányalakítás mögött a haladó párton belüli személyek rivalizálása, az orosz és a nyugati informális véleményezés és a kormánypártok közötti egyensúly megteremtésének okai húzódtak meg. 2016. augusztus 11-én tartották az új kormány megválasztását, melyen 163 képviselő támogatta az új testületet a 250 fős törvényhozásból.

IRODALOM

- BLIC.RS: 2016.06.02. Troškovi kampanje. Forrás: <http://www.blic.rs/vesti/politika/troskovi-kampanje-izvestaj-za-republiku-do-5-juna-a-pokrajinu-do-sutra/st3b0rz> (Letöltve: 2016.06.23.)
- BLIC.RS: 2016.06.14. Kampanja koštala SNS 6,3 miliona evra. Forrás: <http://www.blic.rs/vesti/politika/kampanja-kostala-sns-63-miliona-evra-naprednjaci-potrosilijnajvise-novca-na-aprilske/3m098vm> (Letöltve: 2016.06.24.)
- LENARD J. COHEN: Democratic Consolidation in Serbia: Pitfalls of the Post-Djindjic Transition Forrás: <https://www.wilsoncenter.org/publication/294-democratic-consolidation-serbia-pitfalls-the-post-djindjic-transition> (Letöltve: 2016.06.23.)
- MAGYAR SZÓ: 2016.04.12. Visszaütötték az MM és a VMDK listáját. Forrás: http://www.magyarszo.com/hu/3024/kozelet_politika/144589/Visszautas%C3%ADtott%C3%A1k-a-z-MM-%C3%A9s-VMDK-list%C3%A1j%C3%A1t.htm (Letöltve: 2016.06.23.)
- MAGYAR SZÓ: 2016.06.09. Lemondott a Köztársasági Választási Bizottság elnöke. Forrás: <http://www.magyarszo.com/hu/3076/kozelet/147943/Lemondott-a-K%C3%B6zt%C3%A1rsas%C3%A1gi-V%C3%A1laszt%C3%A1si-Bizotts%C3%A1g-eln%C3%B6ke.htm> (Letöltve: 2016.04.25.)
- NÉPSZAVA: 2016.01.13. Kifütyülték az elnököt a vizilabda EB-n. Forrás: <http://nepszava.hu/cikk/1082179-kifutyultek-az-elnokot-a-vizilabda-eb-n/> (Letöltve: 2016.06.23.)
- ORIGO.HU: 2016.04.12. Rengeteg a visszaélés a szerb választás előtt. Forrás: <http://www.origo.hu/nagyvilag/20160414-szerbia-valasztas-vajdasag-hamisitas-csalas-hamis-alairasok-belgrad-ujvidek-szabadka-vmsz.html> (Letöltve: 2016.06.23.)
- SZERBIA ALKOTMÁNYA. Forrás: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/Madjari/Jogszabalyok/alkotmany_srb.pdf (Letöltve: 2016.06.22.)
- VAJDASÁG.EU: 2016.04.25. EBESZ: széles palettából választhattak a szavazók, de a pártok nem egyenlő eséllyel indultak. Forrás: <http://www.vajdasag.eu/ebesz-szeles-palettebol-valaszthattak-a-szavazok-de-a-partok-nem-egyenlo-esellyel-indultak> (Letöltve: 2016.06.24.)
- VAJMA.INFO: 2016.01.17. Vučić bejelentette: Előrehozott választások következnek. Forrás: <http://www.vajma.info/cikk/szerbia/23195/Vucic-bejelentette-Elorehozott-valasztasok-kovetkeznek.html> (Letöltve: 2016.06.23.)
- VAJMA.INFO: 2016.06.14. A haladók 6,3 millió eurót költöttek a kampányra. Forrás: <http://www.vajma.info/cikk/szerbia/23713/A-haladok-6-3-millio-eurot-koltottek-a-kampanyra.html> (Letöltve: 2016.06.24.)
- VLADA: 2016.08.11. Vlada Republike Srbije. Forrás: <http://www.srbija.gov.rs/vlada/sastav.php> (Letöltve: 2016.08.12.)
- VMSZ.ORG. Pásztor és Gojković: Ugyanazon a napon lesznek a választások. Forrás: <http://www.vmsz.org.rs/video/pasztor-es-gojkovic-ugyanazon-napon-lesznek-valasztasok-m> (Letöltve: 2016.06.23.)
- ZAKON O PREDSEDNIKU. Forrás: <http://www.predsednik.rs/dokumenta/zakon-o-predsedniku> (Letöltve: 2016.06.22.)

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet: Köztársasági jelöltlisták (2016)

<i>Sor- sz.</i>	<i>A lista neve</i>	<i>Koalíció</i>	<i>Jelölt- szám</i>	<i>Végzés ideje</i>	<i>O/K</i>
1.	Szerbia győz – Aleksandar Vučić	SNS, SDPS, PUPS, NS, PS, SPO, SNP, PSS, S DS S	250	2016.03.06.	O
2.	Igazságos Szerbiáért – DS	DS, Új Párt, Mozgalom Krajinaért, Együtt Šumadijáért, Vajdasági Horvát Demokratikus Szövetség	246	2016.03.06.	O
3.	IVICA DAČIĆ – (SPS), (JS) – Dragan Marković – Palma	SPS, JS	250	2016.03.08.	O
4.	Dr. VOJISLAV ŠEŠELJ – SRS	SRS	250	2016.03.10.	O
5.	Dveri–DSS–SANDA RAŠKOVIĆ – IVIĆ – BOŠKO OBRADOVIĆ	Dveri, DSS	240	2016.03.11.	O
6.	VMSZ – Pásztor István	VMSZ, VMDP, MEP	250	2016.03.12.	K
7.	Szövetség a jobb Szerbiáért – BORIS TADIĆ, ČEDOMIR JOVANOVIĆ	LDP, LSV, SDS	250	2016.03.14.	O
8.	Muamer Zukorlić – Szandzsáki Bosnyák Demokratikus Közösség	BDZS	99	2016.03.18.	K

-	Egyetértésben Szerbiáért – Nemzeti Szövetség – Glišić Parović lista	Nemzeti Szövetség	134	2016.03.18. 2016.03.25.	O
9.	SDA Sandžaka – Dr. Sulejman Ugljanin	SDA Sandžaka	29	2016.03.18.	K
10.	A szabad Szerbiáért – Fogadalmat tevők – Milica Đurđević	Fogadalmat tevők polgárok csoportja	66	2016.03.28.	O
11.	Szerbia újjászületése – Prof. dr. Slobodan Komazec	Szerbia újjászületése polgárok csoportja	186	2016.04.03.	O
12.	Orosz Párt – Slobodan Nikolić	Orosz Párt	55	2016.04.05.	K
13.	Republikánus Párt – Nikola Sandulović	Republikánus Párt	131	2016.04.06.	O
14	Szerb–orosz Mozgalom – Slobodan Dimitrijević	Szerb–orosz Mozgalom	200	2016.04.05.	O
-	Szerbiai Romák Listája	Romák Demokratikus Uniója, Romák Egyesült Pártja	33	2016.04.08.	K
15.	Borko Stefanović – Szerbia mindannyiunknak	Szerbiai Bal, Fordulat Mozgalma, az Új Szerbiai Nyugdíjas Szövetség és a Szociáldemokrata Unió koalíciója	190	2016.04.09.	O
16.	Párbeszéd – Fiatalak – Stanko Debeljaković	Párbeszéd – Fiatalok polgárok csoportja	50	2016.04.09.	O
17.	Elég volt! – Saša Radulović	Elég volt! polgárok csoportja	250	2016.04.09.	O

-	Magyar Mozgalom, VMDK	Magyar Mozgalom, VMDK	-	-	-
-	Október 6. – Értünk	Október 6. – Értünk	-	-	-
-	Igazolt – Prof. dr. Danica Grujičić	Vlach Párt	-	-	-
18	Demokratikus Fellépés Pártja – Ardita Sinani	Demokratikus Fellépés Pártja	8	2016.04.09.	K
-	Ezek vagyunk mi – Természetes összefogás – Vladimir Zaharijev	Ezek vagyunk mi – Természetes összefogás	-	-	-
-	Vajdasági Tolerancia	Vajdasági Tolerancia	-	-	-
-	Orosz Egység Pártja – Zoran Marić	Orosz Egység Pártja	-	-	-
19	Zöldek Pártja	Zöldek Pártja	106	2016.04.09.	K
-	Szerbia polgárai	Roma Párt, Szerbiai Bunyevácok Pártja	-	-	-
-	Egyik sem	Egyik sem polgárok csoportja	-	-	-
20.	Dacból – Egyesült Szerbia – Nemzetgyűlés	Harmadik Szerbia, Nemzeti Hálózat	164	2016.04.09.	O

Forrás: RIK

Magyarázat: O – országos párt/szövetség/szervezet, K – kisebbségi szervezet.

2. számú melléklet: A Népképviselőház mandátumeloszlása (2016)

<i>A párt neve</i>	<i>A párt rövidítése</i>	<i>Mandátumok száma (2014)</i>	<i>Mandátumok száma (2016)</i>
Szerb Haladó Párt	SNS	170	131
Szerb Szocialista Párt – Egységes Szerbia	SPS–JS	33	30
Szerb Radikális Párt	SRS	-	21
Demokrata Párt	DS	21	16

Elég volt! koalíció	DJB	-	16
Szerbiai Demokrata Párt – Dveri	DSS–Dveri	-	13
Szociáldemokrata Párt – Liberális Demokrata Párt – Vajdasági Szociáldemokrata Liga	SDS–LDP–LSV	15	13
Vajdasági Magyar Szövetség	VMSZ	6	4
Szandzsáki Demokratikus Akció Pártja	SDA	3	2
Bosnyák Demokrata Unió	BDZS	-	2
Demokratikus Akciópárt	PDD	2	1
Zöldek Pártja	ZS	-	1
<i>Összesen</i>		<i>250</i>	<i>250</i>

Forrás: RIK

3. számú melléklet: II. A Vučić-kormány összetétele

	<i>Minisztérium</i>	<i>Miniszter</i>	<i>Párt</i>	<i>Végzettség</i>	<i>Születési év</i>	<i>F/N</i>
	<i>Miniszterelnök</i>	Aleksandar Vučić	SNS	Jogász	1970	F
	<i>Miniszterelnök-helyettes</i>	Ivica Dačić	SPS	–	–	–
	<i>Alelnök</i>	Rasim Ljaljić	SanDS	–	–	–
		Zorana Mihajlović	SNS	–	–	–
		Nebojša Stefanović	SNS	–	–	–
	<i>Főtitkár</i>	Novak Nedić	n. a.	Jogász	1982	F
1.	<i>Külgügy</i>	Ivica Dačić	SPS	Politológus	1966	F
2.	<i>Belügy</i>	Nebojša Stefanović	SNS	Közigazdász	1976	F
3.	<i>Védelem</i>	Zoran Đorđević	SNS	Közigazdász	1970	F
4.	<i>Pénzügy</i>	Dušan Vujović	–	Közigazdász	1951	F

5.	<i>Gazdaság</i>	Goran Knežević	SNS	Közgazdász	1957	F
6.	<i>Államigazgatás és helyi önkormányzatok</i>	Ana Brnabić	–	Üzleti adminisztráció (Michigan)	1975	N
7.	<i>Mezőgazdaság és környezetvédelem</i>	Branislav Nedimović	SNS	Jogász	1977	F
8.	<i>Igazságügy</i>	Nela Kuburović	SNS	Jogász	1982	N
9.	<i>Építési, közlekedési és infrastrukturális</i>	Zorana Mihajlović	SNS	Közgazdász	1970	N
10.	<i>Munkaügy, foglalkoztatás és szociálpolitika</i>	Aleksandar Vulin	PS	Jogász	1972	F
11.	<i>Bányászat és energiaügy</i>	Aleksandar Antić	SPS	Közgazdász	1969	F
12.	<i>Oktatás-, tudományügy és technológiai fejlesztés</i>	Mladen Šarčević	–	Földrajz	1957	F
13.	<i>Ifjúság és sport</i>	Vanja Udovičić	SNS	Mérnök	1982	F
14.	<i>Kultúra és tájékoztatás</i>	Vladan Vukosavljević	–	Jogász	1962	F
15.	<i>Egészségügy</i>	Zlatibor Lončar	SNS	Orvos	1971	F
16.	<i>Kereskedelem, telekommunikáció és turizmus</i>	Rasim Ljaljić	SanDS	Orvos (Szarajevó)	1964	F
17.	<i>Európai integrációs t. n. m.</i>	Jadranka Joksimović	SNS	Politológia	1978	N
18.	<i>Demográfiai kérdésekért felelős t. n. m.</i>	Slavica Đukić-Dejanović	SPS	Orvos	1951	N
19.	<i>Regionális fejlesztésért felelős t. n. m.</i>	Milan Krkobabić	PUPS	Közgazdász	1952	F

Forrás: Vlada RS.

Victors and winners

Analysis of the 2016 elections in Serbia

In Serbia, the political elite often takes advantage of early elections, which is an option guaranteed by the Constitution. In this paper I wish to present the background of elections, focusing on current political considerations as well as on the fact how much this destabilizes the Serbian political system. In the analysis I shall also point to the underlying causes of the 2016 early elections, moving on to the events of the campaign period regarding the composition of the poll list, and finally I shall analyze the expenditures. As a final point, I shall look into the structure of power and its future plans.

Key words: elections, campaign, Serbian Progressive Party, Aleksandar Vučić, Serbian government

Pobednici i dobitnici

Analiza izbora 2016. u Srbiji

Politička elita u Srbiji često se služi sredstvom raspisivanja prevremenih izbora, što joj je ustavom garantovana mogućnost. U studiji želim da prikažem pozadinu glasanja, osvrćući se na aktuelno-politička razmatranja, odnosno na pitanje u kojoj meri sve ovo destabilizuje politički sistem Srbije. U analitičkom delu posmatram pozadinske uzroke raspisivanja vanrednih izbora 2016. godine, kao i na dešavanja u periodu kampanje, koncentrišući se na proces ustanovljavanja izbornih lista, odnosno na razotkrivanje troškova. Na kraju analize ću da predstavim sastav nove republičke vlasti i njene planove za budućnost.

Ključne reči: izbori, kampanja, Srpska napredna stranka, Aleksandar Vučić, srpska vlada

Beérkezés időpontja: 2016. 09. 19.

Közlésre elfogadva: 2016. 11. 30.

Györe Zoltán

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelem Tanszék
gyz@ff.uns.ac.rs

Perczel Olivér

Budapest Főváros Levéltára, Budapest
perczeo@bparchiv.hu

A VADNYUGAT SZTÁRJA A BÁNSÁGI SZTYEPPÉKEN

The Star of the Wild West in the Banat Prairie

Zvezda Divljeg zapada na banatskim stepama

Buffalo Billről talán mindenki hallott. Neve a vadnyugatot, annak romantizált, filmekből és regényekből jól ismert fénykorát idézi fel emlékezetünkben. Pályafutása során volt a híres Pony Express lovasa, nyomkereső, bölényvadász, katonatiszt, majd félállásban színházi színész és végül cirkuszos nagyvállalkozó, számos ponyvaregény és vadnyugati film hőse. 1882-ben cirkusza, a Buffalo Bill's Wild West megalakításával gyakorlatilag új műfajt teremtett, a westernrevüt. Vállalkozását állandóan bővítve három évtizedig töretlen sikerrel járta az Egyesült Államok és Európa országait. Műsorát koronás fők, sőt a pápa is megtekintette. Második európai turnéja (1902–1906) során meglátogatta Magyarországot is, ahol 25 városban fordult meg, valamivel több mint egy hónap alatt. Ekkor járt Nagyikindán, Nagybecskeken, Versecen és Pancsován is. Cikkünk az említett négy helyen tartott előadásáról és fogadtatásáról szól.

Kulcsszavak: Buffalo Bill, Bánság, cirkusz, Amerika

Munkánkban az egyik legrégebbi médiasztár, Buffalo Bill gazdag életének a vidékünkhez kötődő rövid epizódjára szeretnénk felhívni a figyelmet, arra, hogy Buffalo Bill 1906-ban Magyarországon turnézott, és ekkor a mai Vajdaság négy településén is megfordult, nevezetesen Nagyikindán, Nagybecskeken, Versecen és Pancsován. A történetnek van egy számomra kedves apró vonatkozása is. Gyermekkoromban a szomszéd fiúkkal gyakran játszottunk „cowboyost és indiánost”. Egy ilyen alkalommal tisztességben

megöszült szomszédunk, Takács bácsi félrehívott és elmondta, hogy ő személyesen látta az egyik legnagyobb hőst, Buffalo Billt. Hitetlenkedésemre elmesélte, hogy Bill saját cirkuszával járta az országot. Megjegyzésemre, hogy egy ekkora hős sohasem lépne fel cirkuszban, és hogy nem is élhetett egy időben a szomszéd bácsival, Takács úr csak jóízűen mosolygott. Végül is nagy öröömre szolgált, amikor megtudtam, hogy Budapest Főváros Levéltárának főmunkatársa, Perczel Olivér monográfiájában feldolgozta Buffalo Bill magyarországi tartózkodásának témáját (PERCZEL 2013), illetve, amikor beleegyezett abba, hogy Buffalo Bill vajdasági tartózkodásáról közös tanulmányt írjunk.

E munka alapját Perczel Olivér kutatásai képezik, amelyeket a vajdasági szerb és német lapok híradásaival bővítettünk. A referens irodalom mellett levéltári forrásokat és korabeli lapok tudósításait használtuk. A helyi magyar és német lapok viszonylag jó anyaggal szolgáltak az események megismeréséhez, a szerb lapok kevésbé. Ennek oka, hogy a német és magyar nyelvű újságokhoz viszonyítva kevesebb szerb újság jelent meg, illetve hogy a szemlélt időszakban Pancsován nem is nyomtattak szerb újságot. Itt a *Novi Srbini* 1912-ben, a *Srpska prosveta* 1914-től indult. Nagybecskereken már 1884-től megjelent a *Rodoljub*, Nagyikindán pedig a *Sadašnjost*. Ugyanakkor tény az is, hogy a Bánátban vagy a tágabb környéken megjelenő szerb lapok terjedelmét jórészt a szerb nemzettel kapcsolatos időszerű politikai és társadalmi jelenségek foglalták le, és Buffalo Bill Vadnyugatának szereplése ehhez képest elhanyagolható téma volt.

A szerb lapok figyelmét olyan történések kötötték le, amelyek a szerb-séget közelebről érintették. Ilyen volt például a tekintélyes szerb politikus, Mihajlo Polit-Desančić felszólalása a nemzetiségi kérdés ügyében, mely július 3-án hangzott el a Magyar Országgyűlésen. A szerb újságok rendre közölték és méltatták ezt a hosszú és jelentős beszédet – pont azokban a napokban, amikor Buffalo Bill csapata térségünkben szerepelt. Az említett parlamenti felszólalás mellett a szerb lapok – különösen a politikai jellegűek – részletesen foglalkoztak az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia között kibontakozó vámháborúval, a délszlávok közötti együttműködés problematikájával, a balkáni eseményekkel, a bosznia-hercegovinai viszonyokkal, a lehetséges felkeléssel, a szerb–magyar viszonytal, a „magyar sovinizmus” kérdésével, a magyarországi szerb iskolaüggyel, az időszerű aratósztrájkokkal, a magyar újságírók és országgyűlési képviselők belgrádi látogatásával és annak körülményeivel, a magyar színház belgrádi vendégszereplésével, Agenor Maria Gołuchowski osztrák–magyar külügyminiszter szerbek számára diplomáciai érzéket nélkülöző és sértő kijelentéseivel, illetve a magyarországi újságoknak az említett kérdéssel szemben kifejtett ellenvéle-

ményével. Emellett a szerb sajtó figyelemmel kísérte a magyar és az osztrák parlamenti küldöttség munkáját is. Érdekes, hogy az újvidéki *Zastava* többször is közölt reklámot a „H. Lipót nagy magyar cirkuszának” a vendégszepléséről július 18-a és 23-a között Újvidéken, de Buffalo Bill társulatáról nem esett szó.

Ki is volt valójában tanulmányunk főszereplője, Buffalo Bill? Kora leg-híresebb amerikaija, rettenhetetlen kalandor, a vadnyugat hőse, kiemelkedő vadnyugati vadász, aranyásó, nyomkereső, színész, harcos, az amerikai hadsereg ezredese, az indiánok kizsákmányolója, esetleg amerikai Robin Hood, avagy cirkuszos mutatványos és üzleti vállalkozó, vagy esetleg az első médiasztár? Egy személyben egy kicsit mindegyik. Alakját a legendák köde borítja, amelyhez hozzájárultak a róla írt ponyvák (több mint egytucatnyi író mintegy 1700 ponyvaregényt írt képzelt kalandjairól, HAHNER 2011: 265), szépirodalmi művek (BERGER 2010), az életéről forgatott filmek¹ és a képregények² is.

Legrövidebben talán a következőket említhetnénk hősünkről.³ William Frederick Cody 1846. február 26-án született Iowa amerikai szövetségi államban. Apja, Isaac Cody, fia születése után nem sokkal Kansas államba vándorolt, ahol a határ menti háborúk áldozatává vált. William tizenegy évesen munkába állt, afféle lovas küldöncként. Egy év után megpróbálkozott az aranymosással, nem sok szerencsével. Tizennégy éves korában a híres Pony Expressben lett lovas futár. E híres vállalkozásban naponta 250 mérföldet kellett lovagolni a legnehezebb körülmények közepette, akár banditákkal is megküzdve. A küldeményt minden körülmény között meg kellett védeni. Cody – ekkor még csak tizennégy évesen – egy alkalommal állítólag 500 mérföldet tett meg. A polgárháború kezdetekor beállt a rabszolgák felszabadításáért küzdő Chandler és Bill Tuff vezette csapatba. Ekkor és később az indián háborúk során is nyomkeresőként segítette a hadsereget. Az indiánoktól megtanulta a bölényvadászat fortélyait, és kamatoztatva ezt a tudást, vadásznak állt a nagy kelet–nyugati vasútvonal építésénél. A Kansas Pacific vasútépítő vállalat megbízása napi tizenkét bölény elejtésére vonatkozott, amelyet Cody nemegyszer túl is teljesített. Állítólag 1867 és 1868 között – másfél év alatt – 4280 bölényt ejtett el. Bölényvadászként elért sikerei miatt ragadt rá a neve is: Buffalo (Bölény) Bill (BROWN 1980: 79–80). A legjobb bölényvadász büszke címét egy párviadalban kellett megerősítenie Billy

¹ Az első filmet még életében forgatták róla 1911-ben, ahol is Cody önmagát játszotta. Ezt ez idáig 28 film követte.

² Lucky Luke: Circus Western kalandjának alapját vélhetően Buffalo Bill cirkusza adta.

³ Magyar nyelven ilyen még nem jelent meg. Életrajzáról csak egy-két cikk és néhány rövid fejezet szól a vadnyugattal foglalkozó munkákban.

Comstockkal szemben, ami 69:46 arányban sikerült is Codynak (KOVÁCS 2004: 60). A vasút építésének befejezését követően Buffalo Bill a felderítők vezetőjeként szolgált a kansasi Hays erődben állomásozó 5. lovas ezredben. 1868 és 1872 között, valamint 1876-ban az indiánok ellen folytatott hadjáratok során tizenhat csatában jeleskedett, s ezért a hadügyminiszter komoly pénzbeli jutalomban részesítette (PERCZEL 2013: 124).

Időközben híre ment vakmerőségének, bátorságának, és egy író, Edward Zane Caroll Judson (írói nevén Ned Buntline) fantáziát látott benne. Buntline az akkoriban népszerű ponyvaregények írójaként az elhíresült határvidéken keresett új élményanyagot. Bill kitűnő forrásnak bizonyult, háromheti közös időtöltés, anekdotázás alatt az író szorgosan jegyzetelt, majd miután visszatért New Yorkba, írni kezdte a kalandos történeteket. Az első sztori 1869-ben jelent meg a *New York Weekly* című lapban, amely után sorra jött a többi is, fokozatosan hössé varázsolvá Codyt. Népszerűségét bizonyítja, hogy amikor befolyásos külföldiek látogattak Amerikába, felkérték, hogy legyen a kísérőjük.⁴

Az egyik ponyvából Fred Meader drámát írt *Buffalo Bill, a végvidék királya* címmel, amelyet hatalmas sikerrel játszottak a színházakban (KUCZKA 1985: 13). 1872-ben meghívták Chicagóba a róla készült színdarab bemutatójára, ahol is felkérték, hogy legyen színész, és alakítsa önmagát. Ekkor kezdődött Buffalo Bill színpadi karrierje, amely végigkísérte útján. Nem volt jó színész, de jó humorú előadó, igazi show-man volt, és a közönség szerette. 1872-től egy évtizeden át ősztől tavaszig színházakban játszott, nyáron pedig idegenvezető volt, és a hadsereget is segítette nyomkeresői tehetségével. Saját maga által átélt kalandjait azután Ned Buntline leírta, színre vitte, majd Cody újra eljátszotta azt, a közönség nagy meglepedésére (PERCZEL 2013: 125).

1882. július 4-én a szórakoztatás újabb formájával próbálkozott: ez volt a nyílt színi lovasbemutató, valódi bölényekkel, céllövészettel. A közönség imádta, és útjára indult egy új műfaj, a westernrevü vagy westerncirkusz *Buffalo Bill's Wild West* címmel. Szereplői valódi indiánok, valódi cowboyok, igazi állatok voltak. A show látványos elemeket vonultatott fel: látható volt a rodeó fő eleme, a vadcsikó betörése, a nézők átélhettek postakocsi-támadást, a lovasság támadását, a harci színekkel kifestett indiánok rikoltozását, és még sok különféle egyéb izgalmas lovasbemutató követte egymást a kétórás műsorban. Igaz, hogy a műsorban a cowboyok tiszta ruhában léptek fel, az indiánok kifestve, hatalmas tolldísszel a fejükön mutatkoztak (a bemutató tehát nem volt hiteles), a közönség pedig egyfajta

⁴ A leghíresebb vendége II. Sándor orosz cár harmadik fia, Alekszej nagyherceg volt.

néprajzi bemutatóként értékelte a show-t, és ujjongva fogadták mindenhol. Az 1885-ös évad leghíresebb vendégszereplője Ülő Bika nagyfőnök volt, akivel Cody olyan jó barátságba került, hogy az évad végén egy szürke lovat és egy fehér kalapot adott neki ajándékba, amelyet a főnök – nagy becsben tartva – élete végéig megőrzött (UTLEY 2004: 319). Mellette emelte a műsor fényét Annie Oakley, aki oly biztosan lőtt, hogy kilőtte a cigarettát férje szájából, vagy bárkiéből, aki alávetette magát a mutatványának. 1887-ben Viktória királynő uralkodásának 50. évfordulójára Londonba látogattak, ahol a királynő mellett a produkciót megszemlélte a görög, a dán, a szász és a belga király is (HAHNER 2011: 266). Az európai turnén a Vatikánban is felléptek, ahol a pápa áldását adta a produkcióra. Az 1893-as chicagói világhiállításra Bill különleges programmal készült, a cirkusz programját kibővítette afrikai beduinokkal, cári kozákokkal, német ulánusokkal és angol dzsidásokkal is, a show címe pedig *Buffalo Bill's Wild West and Congress of Rough Riders of the World* (Buffalo Bill vadnyugata és a világ vadlovásainak találkozója) lett. Ezen a néven szerepelt vidékünkön is. Tündöklésének legfényesebb időszaka ezzel a műsorral kezdődött, a továbbiakban ezzel a produkcióval járták Amerikát, és 1902–1906 között újabb európai turnét is tettek (PERCZEL 2013: 126). Ekkor látogattak el Magyarországra is. Teljesen egyet kell értenünk Berkes Ildikó gondolataival, amikor így ír: „A film megjelenése előtt Buffalo Bill vadnyugati cirkusza teremtette meg az amerikai nyugat leglátványosabb és egyben leghitelesebbnek ható audiovizuális illúzióját” (BERKES 1986: 154). 1894-ben Edison asszisztense félperces rövidfilmjének témájául Cody cirkuszát választotta. Így tehát a westernfilmek történetének kezdete is Billhez kötődik (BERKES 1986: 40). Később is sok dokumentumfilm készült róla, de ironikus módon műsorának alkonyát is a film okozta, hiszen a filmek elterjedése miatt ment csődbe a vállalkozása 1913-ban. A belgrádi *Vreme* és *Pravda* című lapok a huszadik század húszas és harmincas éveiben 95 olyan hírt vagy értékelést publikáltak, amelynek főhőse vagy egyik fontosabb személye Buffalo Bill volt (SM 2016). Buffalo Bill westerncirkusza 1883 és 1913 között Amerikában és Európában közel 1000 városban megközelítőleg ötvenmillió ember előtt lépett fel (VBB 2016). Mindennek ellenére William Cody életét szegényen és magányosan fejezte be 1917-ben, hírneve azonban fennmaradt az általa alapított Cody nevű város révén is, ahol napjainkban egy igen népszerű múzeumban (BBCW 2016) tekinthetők meg relikviái.

A Buffalo Bill Wild West vállalat második európai körútja Angliában kezdődött 1902 telén, és ott léptek fel három éven át. 1905 tavaszán hajóztak át az öreg kontinensre Franciaországba, majd egy egész évadnyi szereplés után az 1906-os évet Olaszországban folytatták. Az itáliai területek után kö-

vetkeztek az Osztrák–Magyar Monarchia területein fekvő nagyobb városok, majd Németország és Belgium zárta a sort. Budapestre Bécsből futottak be a vállalat vonatjai, de az érkezést megelőzték a hivatalos teendők. A Buffalo Bill Wild West nevű vállalat magyarországi ügyeivel megbízott ügyvédje dr. Pekár Imre volt, aki pontosan intézte a társulat minden hivatalos ügyét.⁵

Buffalo Bill western cirkusza valamivel több mint egy hónapot töltött Magyarországon (1906. június 16. – július 22.), ebből kilenc napot Budapesten, a többi huszonnégy másik helyszínen (Miskolc, Kassa, Ungvár, Munkács, Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba, Szentes, Szeged, Nagykinfa, Nagybecskerek, Pancsova, Versec, Temesvár, Arad, Gyulafehérvár, Nagyszében, Brassó, Segesvár, Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Máramarossziget). Amint azt megállapíthatjuk, az itinérer elsősorban az ország középső és keleti részeit célozta. Kissé furcsálljuk viszont, hogy a szemlélt térségben nem iktatták menetrendbe Bácska három szabad királyi városát, annál inkább, hogy Szabadka az ország egyik népesebb, Újvidék pedig az egyik leggazdagabb városa volt, és hogy Zombor esetében is számíthattak volna a város és tágabb környéke (akár Baja, Baranya, Kelet-Szlávia) népességének érdeklődésére. Lehetséges, hogy Buffalóék úgy gondolták, a szabadkaiak Szegeden, az újvidékiek pedig Nagybecskereken vagy Pancsován tekinthetik meg a rendezvényt.

Talán itt kellene megemlítenünk, hogy a mai szerb médiákban és a hősünkkel foglalkozó szerb Wikipedia oldalon is találkozhatunk olyan megállapítással, miszerint Buffalo Bill társulatával 1906-ban számos szerb városban megfordult, így Belgrádban és Smederevóban is, illetve hogy itt a lakosok megcsodálták a társulat elefántjait, medvéit és majmait (VO 2014). Ezt a korabeli források nem erősítik meg, így például a Ch. F. Griffin által írt *Négy év Európában Buffalo Bill-lel* című könyv sem – amely különben részletesen felsorolja a látogatott városokat. Hasonlóan az augusztus 18-ai *The Billboard*-ban megjelentetett írás is kizárja ezt a lehetőséget. Ezzel szemben megerősíthetjük a cirkusz ljubljanoi (május 16.), zágrábi (május 17–18.) és maribori (május 19.) vendégszereplését (GRIFFIN 2010: 149–152).

⁵ A forrásokból megállapítható, milyen hatalmas utazó társaság volt Buffalo Bill társulata: 486 alkalmazottat foglalkoztatott, 14 igazgatót, 150 fellépőt-színészt, a többiek különféle munkások voltak. Az embereken kívül 183 ló és 8 öszvér is „tagja” volt a vállalatnak. A társulat vonattal közlekedett, csak a mozdonyokat kellett bérelniük. Míg az 1887-es londoni utazásuk során egy vonat szállította a cirkuszt, 1906-ban már három, mely hálókocsikból, istállókocsikból, nyitott szerkocsikból, poggyászkocsikból és egy reklámkocsiból állt. Az 50 vagonból álló 3 szerelvény hossza mozdonyokkal 955 méter, tömege viszont kis híján 1100 tonna volt (mozdonyok nélkül). Budapest Székesfőváros Tanácsa, 1906. évi 115344 tan. ügyosztály szám, HAHNER 2012, 312.

A forrásokból és újságcikkekből jól megfigyelhető, hogyan működött a társulat. Már a téli pihenésük ideje alatt elkezdődött a következő évad szervezése. Ezért kértek már januárban helyhatósági és rendőrhatósági engedélyeket a fellépések helyszíneinek hatóságaitól. Gondosan megtervezték az útvonalat, szerződést kötöttek a vasúttal, megkérték a vonatkozó városok vezetésétől a szükséges területfoglalási, vízhasználati, plakátozási engedélyeket. A lapok már két héttel az érkezésük előtt cikkeztek róluk, és egyöntetűen nagy várakozásról számoltak be (PERCZEL 2013: 166).

A társulat ütemterve nagyon feszes volt: a helyszínre a szerelvények bizonyos időközökkel, általában hajnali 4–6 óra tájt érkeztek, másfél óra alatt felépítették a sátrakat, és ekkorra már bográcsokban főtt az étel. Legfeljebb három óra elteltével, tehát legkésőbb reggel 8–9 órára teljesen kipakoltak, működőképpé tették a színhelyet, és kezdődött a show. Délután kettőtől tartották az első előadást, a másodikat pedig esti nyolcórától kezdettel. Egy-egy előadás megközelítőleg 2,5 óráig tartott, gyors bepakolás következett, és éjfél tájt már robogtak is tovább a szerelvények a következő színhelyre, és kezdődött minden előlről. Mindez összhangban volt a profitelvűséggel: ahhoz, hogy a több száz fős társulatnak a pénzügyi mérlege pozitív lehessen, ki kellett iktatni az előadás nélküli pihenőnapokat, és a helyszíneket is úgy kellett beosztani, hogy 4–5 óra utazással elérhetőek legyenek. A revü 1906-os menetrendjét szemlélve a marseilles-i március 4-ei első előadástól a szeptember 21-ei utolsó ghenti előadásig mindössze hét üres napot figyelhetünk meg, a többiekben a sátor Európa valamely településén állt, és tartott a show. Az előző évet is hasonló dinamikával teljesítették, de az évad hosszabb volt – 1905. december 11-éig tartott (GRIFFIN 2010: 149–152).

Említsük meg, hogy a társulat működtetésének magasak voltak a költségei – csak a napi étkeztetés közel 2000 koronára rúgott – amely összeg mindig az adott város kereskedőit gazdagította, mert a napi ellátásukról helyben gondoskodtak friss áruk vásárlásával. Szatmárnémetiben „Buffalo Bill emberei többek közt 1000 pár virslit fogyasztottak el szombaton. Az esti vasúti fölrakodáskor 3 óra lefolyása alatt 26 hordó sört ittak meg Buffalóék a vasúti vendéglőben” (*Nagyvárad Napló* 1906. július 22., 3).

A műsor igazán gazdag volt. Felléptek cowboyok, kozákok, mexikóiak, arabok, dél-amerikai indiánok, bemutatva nemzetük lovas játékeit. A közönség láthatott még céllövészetet, postakocsi-megtámadást, tüzérgyakorlatot, angol és amerikai katonai lovassági bemutatót, de japán akrobatákat is. A show-nak maga a tábor is része volt: a közönség igyekezett megbizonyosodni arról, hogy az indiánok tényleg tipikben (csúcsos sátorban) laknak-e, hogy étküket tábortüznél főzik-e, a csecsemőiket hátukra kötve hordják-e. Az aréna mellett volt a mellékmutatványos sátor, és az előadások után varie-

té-előadásokat is tartottak. A tábor körül mindenféle elárusítóhelyen költhet- te pénzét a látogató. Vásárolhattak pl. 50 fillérért 6 db képes levelezőlapot, amelyek a műsor egy-egy jellegzetes eseményét ábrázolták. Az aréna egyik végében az előadás kezdetéig a fűvőszenekar friss angol dallamokkal szóra- koztatta az embereket. A show gyakorlatilag már hajnalban megkezdődött a kirakodással és a városon keresztül haladó látványos felvonulással. Tekin- tettel arra, hogy mindez nagy tömegeket vonzott, a helységeken általában jelentős rendőri erőkkel biztosították az érdeklődők biztonságát (PERCZEL 2013: 136).

1. ábra. Buffalo Bill 1905-ben készült fényképe

Buffalo Bill westerncirkuszával Amerikában évtizedek alatt óriási sike- reket ért el, és népszerűsége töretlen volt. Érkezésekor Magyarországon ke- véssé volt ismert. Az USA vezető színházi hetilapjában a magyarországi tur- néről közölt összegzés kiemeli, hogy az előadások látogatottsága jó volt an- nak ellenére, hogy a körút az aratási időszak kellős közepén zajlott egy olyan országban, ahol a lakosság nagyobb része ilyenkor a földeken található (*The Billboard* 1906. augusztus 18., 24). Más források is arról tanúskodnak, hogy a rendezvény látogatottsága folyamatosan magas szinten volt, ami érthető is, hiszen a társulat időben és magas szinten gondoskodott a hírverésről, a műsor pedig színesnek ígérkezett. A rendezvény előtt általában két héttel megkezdődött a hírverés: a helyi lapokban több alkalommal is nagyméretű reklámot jelentettek meg, a helységeben plakátok ragasztattak ki, és a társulat megjelenését pár nappal megelőzve a helyszínre érkezett John M. Burke ör- nagy, a vállalat reklámfelelőse is, aki interjút adott a lapoknak. Vannak ada- tok arról is, hogy Szentesen három 25×3 méteres hirdetőtáblát helyeztek el, és a plakátokat kiragasztották a településtől 30 kilométeres körzetben is. A helyi újságokban közzétett interjúk és nagyméretű képes reklámok szövege

jórészt azonos volt, a központi kép viszont változott: cowboyt, kozák vagy arab lovast, lovakat ugrató cowboyokat, postakocsit támadó indiánokat, Buffalo Bill arcképét és bölényt vagy indián asszonyt ábrázolt gyermekkel. A korabeli újságok megjegyzik, hogy az esemény meglepően nagyszámú zsebmetszőt is vonzott (PERCZEL 2013: 146).

Az előadások elnyerték minden társadalmi réteg érdeklődését. Így például a budapesti előadásokat családjával és egész udvartartásával meglátogatta József nádor Habsburg főherceg, továbbá gr. Pejacsevich Tivadar horvát bán, a Budapesten akkreditált konzulok és a magyar főnemesség több tagja is (*Budapesti Hírlap* 1906. június 19.; *Pesti Napló* június 20., 13; *Budapesti Napló* június 21., 10). A bemutató rendszerint sok érdeklődőt vonzott egy-egy város környékéről is, jelentősen növelve a helyi fuvarozók, piacozók és boltosok bevételeit. A bemutatott produkció kapcsán, amint az várható is volt, a vélemények megoszlottak. Rákosi Viktor szavai szerint „az exotikus népek bemutatása ilyen keretben már lejárt magát” (*Budapesti Hírlap* 1906. június 17., 2–3). Volt, aki sajtóságos vásári komédiának tartotta, nemegyszer előfordult a „sok hűhó semmiért” jellegű vélemény, van, aki megemlítette, hogy a mutatványokat „...is már több éve ismerjük a cirkuszokból és az állatkertből”. Volt, aki nyíltan csalást emlegetett: „A két jó lövő mutatványa is enyhén szólva cirkuszi szemképráztatás, mert olyan puskával söréttel löni, melynek csöve felfelé egyre szélesebb, nem vicc a tojásformákat eltalálni” (*Abauj-Kassai Közlöny* 1906. június 29., 3). Mások negatívumként említették a drága helyárat, illetve, hogy mindenért külön kellett fizetni, és ezek nem voltak benne a reklámban. Volt, aki a székek kényelmetlenségét sérelmezte. Jegyezzük meg ennek kapcsán, hogy a 7500 férőhelyes sátorba esetenként több mint tízezren szorultak. Több alkalommal elhangzott olyan vélemény is, miszerint a közönség az erős reklám hatására többet várt a rendezvénytől, mint amit kapott, habár maga a látvány mégis figyelemre méltó volt. A magyarországi körút fekete pontja a helyi sajtó szerint Debrecen volt, ahol ismeretlen okok miatt már a társulat megérkezése előtt az újságok hatására kifejezetten ellenséges hangulat alakult ki a cirkusszal szemben. Itt a hírek szerint 18 000 koronás veszteséggel szerepelt a rendezvény (PERCZEL 2013: 142). Ezzel szemben érdemes megállapítanunk, hogy a *The Billboard*-ban publikált értékelés szerint a debreceni fellépés egyértelműen sikeres volt, és az újság kiemeli azt is, hogy a három előadás telt ház előtt zajlott (*The Billboard* 1906. augusztus 18., 24).

Érkezik csak 9 napra!
 Budapest, június hó 16-tól, június hó 24-ig a Tattersallban.
 Naponta két előadás, délután 2° órakor, este 8° órakor.
 Bemutató délután 1 órától, este 7 órától kezdve.
 Az első előadás szomban sem kőszabózik a délutántól. — Minden előadás viszesztés városszal van véve.

BUFFALO BILL'S WILD WEST

A Congress of Rough Riders of the World
 (a világ legmerészebb lovassal)

CODY W. F. ezredes, „Buffalo Bill“

azonosítvány vezetése és előadás alatt.
 Semmi Guleti fogás, igazán az utolsó körutazás.
 Soha vissza nem jönnék! Minden halasztás lehetetlen! Nézzék meg ezen kiállítást.

Három különvonat.
 800 ember. = 500 lo.

Eredeti kiállítás
 melynek végső célja lehetetlen.
 Egyszer a világba.
 És egyszer a univerzumba.
 Együttelés még nem lehetett látni, még a világ egyetlen lovassági iskolája által sem, ami a hősiességet és — méltóságot illet. —

Amerikai zsoldok,
 az Egyesült Államok civil katonasága.
 Állatok. — befalások. — Hírhírs. — Hírpölcék. — Országos hírek. — Rooseveltnek Rough Riders. — Amerikai cowboyok.

„Buffalo Bill“
 a lovas lovasság mestere, az ősi lovas lovasságoktól vágás lovas.

Az előadások mindig és mindenhol egész terjedelmükben, teljes alakban, minden részletig szívesen tartanak meg a legnagyobb arányban.
 Különleges világmoc világitás által nagygyorsan kivívottva.
 Az előadás minden időjárásnál tartatik meg.
 Egyetlenegy belépti jogt feljegyezték, az összes hirdetés látványosságok megtekintésére.

„BUFFALO BILL“ helyárait:
 Első hely 2 korona; második hely 4 korona; fontosabb hely 5 korona; páholyok 6 korona. Egész páholy (6 személy részére) 48 korona.
 Gyermekek 10 éven alul félárakat fizetnek.

Jegyek előre válthatók a 4, 5 és 6 koronás helyekre,
 június hó 16-án kezdés naponta 9-4 óráig **Hári Ferenc és Testvérek,**
 Andrássy-utca 2. sz. — Előjegyzéseket a 4, 5 és 6 koronás helyekre
 válassza páholyokra. **Hári Ferenc és Testvérek,** Köcsög-Lajos-utca 4. szám,
 már most fogadják minden egyes előadásra.

Amerika
 az első utazás idejében.
 A délnyugati csoportja
 tízezer rablók által
 betörték. —
 Egy kiváló csapattal
 támadtak.
 —
 A híres cowboys és
 cowboyok.
 Egy gyarmatos tanyán
 álltak.
 Egy csoport japán
 „Szentek“
 akik az modern hadi
 gyakorlatokkal.
 —
 Mexikói parancsok és
 vaspáncsok.
 Dél-Amerikai ganchos.
 Képzelt harcok.
 100 tábor vésztés.
 A vad háború
 legmagasabb jénese.
 A
 „Little Big Horn“
 vagy „Custer“ utolsó
 meztelensége.

2. ábra. Buffalo Bill revüjének a Budapesti Hírlapban megjelent hirdetése

Máskülönben a műsort kritikusan megítélők is gyakran megjegyzik, hogy a „világ minden részéből összecsoportított személyzetnek van etnográfiai jelentősége”, és hogy a bemutatót igazából ez teszi érdekessé. Így vélekedik például az országos lótenyésztők lapja (*Vadász és Versenylap* 1906. június 20). Mások viszont nemcsak a rendezvényt, hanem az aláfestő muzsikát szolgáló zenekart is dicsérték: „...mely fúvóhangszerekből van összeállítva és minden produkciót stílszerű zenével kísér, azonkívül gyönyörű szép, nálunk még nem hallott amerikai zeneszámokat ad elő igen élvezhető előadásban” (*Budapesti Napló* 1906. június 17., 9). Végző soron leszögezhetjük, hogy a műsor legtöbbször elnyerte a közönség tetszését, és az újságokban élénk szavakkal dicsérték – élethűnek, remeknek, színesnek, izgalmasnak, pompásnak, lenyűgözőnek és látványosnak ítélték meg. Leggyakrabban a szép, hatásos és merész lovas játékot dicsérték, de az előadás számos más pontjának is elismeréssel adóztak.

NAGYKIKINDA

Vidékünkön Buffalo Bill westernrevüje először Nagyikikindára látogatott (július 5.). A *Torontali Közlöny* a következőképpen harangozta be az eseményt: „Valami új, valami különös, valami nagyszerű. A párizsi Petit Journal kijelenti, hogy aki megnézi a Buffalo Bill Wild West show-t, az világ körüli utat tesz meg. Ő nem cirkuszszerűen mutatja be lovait, hanem etnográfiai előadást nyújt” (*Torontali Közlöny* 1906. július 1., 2). Ezek a szavak elérték a kívánt hatást. Óriási közönség érkezett a városból és a környékről is, habár itt nem telt meg teljesen a nézőtér, délután egész népvándorlás indult meg a vásártér felé: „magánfogatok, bérkocsik, omnibuszok, kerékpárosok, szekerek vitték a közönséget, óriási néptömeg tette meg az utat gyalog” (*Torontali Közlöny* 1906. július 8., 2) és a helyi sörből is jócskán fogyasztottak, mivel igen meleg volt aznap, tudósított a lap később. Az előadástól a kikindai nép többet várt, ügyes reklámfogásnak, agyondicsért humbugnak tartották azt, legalábbis a cikk írója szerint.

A *The Billboard* a nagyikikindai fellépés kapcsán megjegyezte, hogy tekintettel Belgrád közelségére, a közönség jelentős százaléka szerbiai volt, illetve, hogy itt a mellékrendezvények megnyitója négy nyelven: magyarul, németül, szerbül és románul zajlott (*The Billboard* 1906. augusztus 18., 24).

Sajnálattunkra a nagyikikindai német újságokból sem tudunk meg sokkal többet magáról az előadásról vagy annak fogadtatásáról. A *Gross-Kikinder Zeitung* június 24-én ismertetőt és nagy reklámot tesz közzé a közelgő eseményről (*Gross-Kikinder Zeitung* 1906. június 24., 3–4. és július 1., 8). A július elseji szám John. M. Burke órnagy által adott, mondhatnánk standar-

dizált nyilatkozatot tartalmazza, és ugyancsak egész oldalas reklámot a lap végén (*Gross-Kikinder Zeitung* 1906. július 1., 3, 8). A bemutatót követő július hetedikéi számban csak egy rövid hír van Buffalo Bill cirkuszáról *Indiánok Nagy-kikindán* címmel, mely megemlíti, hogy Buffalo Bill hosszabb ideje várva várt cirkusza csütörtökön hajnali fél négykor végre megérkezett. Leírja, hogy a szerelvényeket az állomáson nagy tömeg várta, hogy láthassa a látványos és gyors kipakolást. A cikkben megjegyzi, hogy a két előadás „erősen” látogatott volt, és hogy a közönség annál inkább nagy érdeklődéssel szemlélte a bemutatót, hogy itt eddig még nem láttak indiánokat, kozákokat, mexikóiakat stb. (*Gross-Kikinder Zeitung* 1906. július 8., 3).

Az ugyancsak német nyelvű politikai és közérdekű újság, a *Nagy-Kikinda*, méretes reklámokat jelentetett meg Buffalo Bill előadására június 24-én és július elsején. A július elseji szám 3. oldalán *W. F. Cody ezredes* címmel Buffalo Bill személyéről és az előadásról közöl információkat, melyekből az olvasók megtudhatták például, hogy Buffalo Bill a westerncirkusz megteremtője, hogy korábban bátorságának, vezetői és nyomkövetői képességeinek hála, az indián háborúkban nagy katonai hírnévre tett szert; hogy a bemutató kevésbé cirkuszi mutatvány, mint inkább etnográfiai bemutató, továbbá, hogy az előadás fényes példája az ember és a ló együttműködésének és barátságának; hogy a cirkuszi sátor 12 000 férőhelyes (*Nagy-Kikinda* 1906. június 24., július 1. és július 8).

A meghirdetett férőhelyek kapcsán azonban érdemes visszaemlékezni arra, hogy Budapest városának Tanácsához intézett májusi kérvényben a társulat a sátor befogadóképességét még mindössze 7500 férőhelyesnek tüntette fel. Úgy tűnik, a nagy érdeklődés miatt a Wild West vezetése változtatásokat eszközölt, arról viszont nem tudunk, hogy mennyiben volt ez a rendelkezésre álló helyek valós megnövelése és mennyire a nézők egyszerű bezúfolása a meglévő kapacitásokba. Az újsághírekben találoztunk zsúfoltságra vonatkozó panaszokkal. Tudomásunk szerint a túlszűfoeltség a magyarországi turnén nem okozott szerencsétlenséget, viszont egy ilyen eset előfordult később, Amerikában 1907. július 17-én Clevelandben, ahol a tartalék székek egy sora zuhant le, megközelítőleg száz személynek okozva ezáltal rémületet, horzsolásokat és egy személy esetében lábtörést is (*The Billboard* 1907. július 27., 23).

A *Nagy-Kikinda* július 8-ai száma kihagyta a témát, míg a július 15-ei szám nem túlságosan hízelgő hírt hozott nyilvánosságra Buffalo Bill westerncirkuszáról. A cikkben ugyanis arról esett szó, hogy Buffalo Bill társulata bécsi tartózkodásának utolsó napján kiderült, hogy 1000 sörösüveg – melyeknek értéke eléri az 500 koronát – eltűnt Friedrich Weber vendéglőjéből. Ezt a tulajdonoson kívül hat pincér és 122 vendég erősítette meg. A gyanú

Billékre esett. Miután a veszteség jelentős volt, Weber Szegedre utazott a Wild West után, és ott is hiányt talált a helyi büfében, majd felelősségre vonta a cirkusz gazdasági vezetőjét, WALTERT, ami kis híján tettelegessébe fajult. Ekkor a vendéglős magával a szegedi rendőrkapitánnyal tért vissza, akivel megtaláltak egyrekesznyi üveget Buffalóék egyik kocsjában. Mint ahogy azt az újság megjegyzi, Weber vendéglős jóindulatának köszönhetően az ügyben nem Buffalo Billt, hanem gazdasági vezetőjét, Walter urat vonták felelősségre (*Nagy-Kikinda* 1906. július 15., 3).

Habár nagyon kíváncsiak voltunk a szerb véleményekre a revü kapcsán, sajnos az Ivan Veselinović által szerkesztett *Sadašnjost* nevű oktatási, gazdasági és szórakoztató hetilap magáról az előadásról, annak fogadtatásáról nem publikált semmit. A június 24-ei számában nagy reklámot (elég szembe-tűnő helyesírási hibákkal) és egy rövidebb jegyzetet közöl a rendezvényről, amelyet a címben mint nemzetközi versenyt harangoz be. A jegyzet kiemeli a „lovak versenyének új és érdekes formáit”, amelyek az egész világon csak Buffalo Bill társulata által tekinthetők meg. Különösen érdekesnek tartja a kozák, arab, mexikói, indián, amerikai lövész és „...amerikai csikós (cowboy)” versenyét, és leírja, milyen lovak szerepelnek a műsorban. A cikk írója hangsúlyozza, hogy minden bemutatott jelenet természetes és élethű. A lap ugyanezen oldalán Amerikáról szó esik komolyabb szövegkörnyezetben is: az American Colonization Company bevándorlóknak 7,5 millió hold eladó földet hirdet. Az előadás hirdetéseiből a nézők megtudhatták, hogy „a világnak legnagyobb tanulságos kiállítását” láthatják két előadásban, 14 és 20 órától. Helyárak: első hely 2 korona, számozott hely 4 korona, fenn-tartott hely 5 korona, páholy-ülés 8 korona, egész páholy 6 személy részére 48 korona. Megtudhatták azt is, hogy „minden ülés vízmentes vászonnal van védve”, hogy „3 különvonat, 1300 ember és ló” érkezik, illetve hogy „a nagyszerű Vad Nyugat Vad-Kelettel egyesítve” látható (*Sadašnjost* 1906. június 24., 3).

A *Sadašnjost* nem ír a bemutatóról a július 8., 15., 22., vagy a 29-ei számaiban sem. Talán ez esetben is Mihailo Polit-Desančić már említett beszédét okolhatjuk, hisz éppen az említett időpontokban a lap részletekben jelentette meg Polit hosszú felszólalását – ami viszont majdnem teljes egészében lefoglalta az újság terjedelmét. A lap Polit-Desančić beszédén kívül más politikai jellegű témákkal foglalkozott: egyházi eseményekkel, a monarchiabeli szerbek együttműködésével, a délszlávok együttműködésének szükségességével, a szerb–horvát kapcsolatokkal, és értekezik a magyarokkal folytatott együttműködés lehetőségeiről is. Két számban levelet közöl egy amerikai szerbtől Cincinnatiából, valamint ismerteti a szerbiai himnuszra kiírt pályázattal kapcsolatos híreket (*Sadašnjost* 1906. július 8.).

3. ábra. Buffalo Bill cirkuszának látképe. Kolozsvár

NAGYBECSKEREK

A nagybecskereki fellépést (július 6.) már két héttel korábban publikált hírverő cikkek, plakátok előzték meg, három nappal a vonatok érkezése előtt pedig Buffalo Bill közeli munkatársa, John M. Burke őrnagy érkezett a városba. Elintézte a társaság hivatali ügyeit, és interjúkat adott. A kérdésre, miszerint nem költséges-e ide hozatni 800 embert és 500 lovat, az őrnagy így felelt: „Nem, mert jobb így egyben tartani a társaságot, mintha szétszélednének. Mindenki meggyőződhetik a vasúttársaságnál, hogy nekünk a társasággal szerződésünk van, mely a teljes 4 vonatnak szállítására vonatkozik, emberekkel, állatokkal, sátrakkal együtt” (*Torontál* 1906. július 3., 2).⁶ A további hírekből értesülhetünk arról, hogy az előadás élethűen mutatja be a Távoli Nyugat (Far West) múltját, a telepések életét, hogy mindezt igazi hősök tárják elénk, akik korábban olyan életmódot folytattak, amely 1906-ra már történelemkönyvbe illőnek tűnhet. Megtudhatjuk továbbá, hogy a fellépésen majdnem minden lófajta képviseltetve van, a vadlovaktól az „iskolázott úri lovakig”; azt, hogy az előadások idejére felállított indián falu teljesen élethű és kifejezetten tarkabarka, ami az indiánok sátrainak, mindennapi tevékenységeiknek, a tetovált, tollas díszes harcosoknak, színes ruhájú asszonyoknak és gyermekeknek köszönhető stb. A lap a közönség kíváncsiságát igyekszik felcsigázni azzal a hírrel is, hogy a több száz fős díszes menetet a vasútállomástól a vásártérig maga Buffalo Bill fogja vezetni. Burke interjújában kihangsúlyozta, hogy az előadás számos tanulságot kínál, hogy a korszerű kulturális-civilizációs fejlődés az előadásban

⁶ Az őrnagy által említett szerződés ma már nem található meg sem a Magyar Országos Levéltárban, sem a MÁV irattárban.

látható jeleneteket már kitörölte a mindennapok életéből, hogy már maguk a színészek is korosak, és hogy a bemutatott jelenetekről nemsokára csak hallomásból vagy a történelemkönyvekből lehet majd tudomást szerezni – tehát mindenképpen érdemes időt szakítani a revü megtekintésére (*Torontál* 1906. június 27–29).

Az utókorra maradt egy fénykép, amelyen a bevonuló csapat látható. A fénykép előterében négy hölgyet láthatunk, mögöttük széles tollkoronás indiánok következnek, a kép szélén bámészkodó helyiek tűnnek fel. Így nézett hát ki a bevonulás, amelyet a leírások szerint rengetegen néztek meg, dacára a hajnali óráknak, hiszen a vonatok négy és hat óra között érkeztek a pályaudvarra. A rekkenő hőség és az erős szél ellenére – amely bántóan kavarta a port – a helyi és a környékbeli nép több ezer főre duzzadt tömege ment ki a vásártéren felállított sátorhoz szórakozni. A másnapi lapban az újságíró t vicc költésére is ihlette a vadnyugati műsor: *Buffalo Bill és a politika* címmel jelent meg tréfásnak szánt rövidhír, amelyben az indiánok hangos rikoltozását vetik össze a választások idején zajló itteni kiabálással (*Torontál* 1906. július 7., 2).

A *Grossbecskereker Wochenblatt* közérdekű lap az előadást követő napon elismerő szavakkal méltatta Buffalo Billék előadását. Kifejtette, hogy Buffalo nagy nyugalommal és katonaságra jellemző pontossággal, lenyűgöző látványt nyújtva végezte a 49 vagon kirakodását és a tábor felállítását. „A sok lovas, illetve a virágos öltözetet viselő indiánok, akik a mi cigányainkra emlékeztetnek, hatalmas benyomást keltenek. A piactéren az emberek ambíciótól fűtve nyugodtan, de gyorsan és mesterien építkeztek, ami az amerikai munka- és vállalkozószellemet legjobb fényében mutatja be.” A cikk írója szerint az előadások főleg eredetiségükkel, a lovasok bátorságával, a mutatványok összetettségével, az elképesztő lovastudással és újdonságaikkal nyugtázták le a közönséget, az „...esti előadás pedig, amelyhez három nagy teljesítményű elektromos motor biztosította a megvilágítást, lélegzetet elállító volt”. A nyitójelenetet, amelyben Buffalo Bill nagyszámú vadul galoppozó lovascsapat élén jelent meg, a cikkíró stilizált festményhez hasonlította. „Ezt követően érdekes történelmi jelenetek és képek következnek, amelyek erőteljesebbek és eseménydúsabbak, mint más előadásoké.” Megemlíti, hogy az egész bemutatót az amerikai szellem, „igaz egy kis amerikai csalárdsággal megfűszerezve, hatja át...”, mely „egészen más világot, más modort és világképet tükröz” (*Grossbecskereker Wochenblatt* 1906. július 7., 4). Hasonló véleményen van a *Máramarosi Lapok* tudósítása is: „Az amerikai élelmességre jellemző különben, hogy még a sátrak szétszedése közben is – külön díj mellett – varieté előadást tartottak, amelynek szintén sok nézője akadt” (*Máramarosi Lapok* 1906. július 26., 6). A *The Billboard*

megemlíti, hogy itt az esti előadás sikeredett igencsak jól (*The Billboard* 1906. augusztus 18., 24).

Az előadással megelegedve ír Ivan Manojlović testvérének, Todor Manojlovićnak, az ismert szerb írónak Temesvárra: „Kedves Tódor! Ma volt nálunk Buffalo. Érdemes megnézni. Tehát, menj az egyforintos helyre, mivel onnan lehet a legjobban látni. Mikor érkezik hozzátok Temesvárra?” Érdekes a képeslap is: a Zrenjanini Levéltár hivatalos pecsétjével hitelesített képen cirill betűkkel az áll, hogy a trupp július 7-ei becskerek-i bevonulásáról van szó. Véleményünk szerint ez téves, hiszen a háttérben látható épületek egyike sem létezett Nagybecskereken. Ezzel szemben a helységnevé jelzése kézírással történt, valószínűleg a levélíró által, tréfából.

PANCSOVA

A bejáródott módszerhez híven Buffalo Bill társulata Pancsován is már két héttel az esemény előtt egész oldalas reklámokkal és írásokkal hirdette a fellépést. Ez időben Pancsován a *Donau-Temes Bote*, a *Határőr* és a *Délvidéki Lapok* jelentek meg, szerb nyelvű újság nem volt. A *Donau-Temes Bote* közéleti lap hat számában közölt hosszabb-rövidebb hírt és reklámot Buffalo Bill bemutatója kapcsán. Buffalo Bill idős kísérőjére, John M. Burke őrmesterre hivatkozva kihangsúlyozta, hogy a vállalkozásra nem szabad úgy tekinteni, mint cirkuszra, hisz annál jóval összetettebb és tartalmasabb, ezért „a világ legnagyobb tanulságos kiállításaként”, illetve ünnepségnek kellene tartani, amelyben az „összes nemzetek” legmerészebb és legbátrabb lovasai vesznek részt (*Határőr* 1906. június 24. és július 1., mindkét szám utolsó lapja). Burke szerint látványosságában felette áll minden előadás-

nak, amit a pancsovaiak valaha is láthattak városukban, a nézőket két és fél óra leforgása alatt végigvezetik a lovaglóművészet világán, akárcsak a világ különféle népeinek szokásain. Emlékeztet arra, hogy „Buffalo Bill 16 éve már járt Európában, de most a fellépő emberek és állatok létszáma a korábbinak a kétszerese. Mindenféle »emberfajtából« hozott magával: indiánokat, japánokat, kozákokat, arabokat, mexikóiakat stb.” Burke biztosítja a nagyérdeműt arról is, hogy a rendezvény minden pontjában ugyanaz, amelyet „Párizs, London, Berlin, Brüsszel, Róma, Reindorf, Bécs, valamint Európa és Amerika valamennyi fővárosa nagy elismeréssel fogadtak”; továbbá megnyugtatta az olvasókat arról, hogy még heves esőzés sem akadályozhatja meg a rendezvény sikerességét, hisz a temperamentumos és „hős lovasok” ezt is csak egy új kihívásnak tekintik, a nézőket pedig 12 000 néző befogadására alkalmas vízhatlan sátor védi az időjárás viszontagságaitól. Ugyanakkor az esti műsorok semmiben sem különböznek a délutániaktól, hisz a világítást „három korszerű motor és nagyteljesítményű gőzgépek biztosítják” 25 000 lóerő teljesítménnyel. A műsor leírása néha már majdnem költői: „A lovak sörénye úgy hullámszik, mint a gabonaföldek a hideg júniusi szélben; a lovasok sisakjai szikráznak, a szabályák csillognak; mindez a lovasokat mozgó viharrá és fényekké varázsolják.” Az ismertető külön kitért a mexikói lasszóvetők és a beduinok ügyességére (*Donau-Temes Bote* 1906. július 1., 137; július 5., 140).

Pancsova állomására szombat hajnalban futottak be a vonatok Nagybecskerekéről, és a jól működő hírverésnek hála, itt is tömegek várták a különleges látnivalókat. „Városunk közönségének egy része már hajnalban talpon volt, hogy a Vad Nyugat nem mindennapi bevonulását láthassa. Tegnap hajnalban három különvonaton jött meg Nagybecskerekéről. Először a különböző kellékek, szakácsok és munkások érkeztek meg, kik néhány pillanat alatt felállították a különböző sátrakat s a konyhát. Utoljára jöttek a kozákok, indiánok, japánok, négerok, mexikóiak stb., nekünk furcsa viseletben. A két előadásnak is rengeteg nézője akadt” (*Határőr* 1906. július 8., 3). A *Donau-Temes Bote* kifejti, érdekes volt látni, milyen gyorsan és szervezeten dolgozott Buffalo Bill nagyszámú csapata: „...céltudatosan, rendezetten, nyugodtan és higgadtan dolgoztak minden zaj, kiabálás, lófrálás és cigaretázás nélkül. Minden úgy ment, mint a karikacsapás. Ez már magában látványosság volt, egyúttal betekintést nyújtott az amerikai munkamódszerbe. Külön érdekességet jelentett a sok különböző ember, faj és nemzet étkezési szokása, valamint konyhája” (*Donau-Temes Bote* 1906 július 8., 142).

4. ábra. *Buffalo Bill's Wild West*je a sátor alól szemlélve a nyolcvanas években

A *Donau-Temes Bote* 1906. július 12-ei számában közölt hírt *Buffalo Bill* címmel, melyben megállapította, hogy Belgrádból, Zimonyból és különösen Pancsova környékéről sokan érkeztek az előadásokat megtekinteni. Az újság szerint az előadások a nézősereget elsősorban a lovasbemutatókkal nyűgözték le, de ugyanakkor „olyan érdekes történelmi, néprajzi és háborús jeleneteket és képeket láthattunk, melyek nem mindennaposak. Két óra alatt az ember távoli vidékekről és városokról tanulhat és tudhat meg dolgokat. Az is tagadhatatlan, hogy az amerikaiak vállalkozó szelleme ügyesen egybefonódik az üzleti érzékkel, amit általában amerikai szélhámosságnak írnak le, természetesen ez semmiféleképpen nem mondható csalásnak, inkább nevezhető amerikai előadói tudatosságnak, rutinnak és körmönfonságnak. Mi európaiak azt kívánhatnánk, hogy bárcsak el tudnánk sajátítani a jó oldalt ennek az üzleti és előadásérezéknek.” A szerző megjegyzi, hogy amilyen gyorsan felépítették, olyan gyorsan le is bontották a felszerelést, és este 11 órakor már alig volt nyoma a korábbi jelenlétüknek, hajnali öt órakor pedig már Versecre értek (*Donau-Temes Bote* 1906. július 12., 145).

A *Határőr* a július 15-ei *Buffalo Pancsován* című írásában megjegyzi: „Buffalo Bill kétségek között jött Pancsovára, de örömtől repeső szívvel boldogan távozott. Indiánjai, kozákjai, zuávjai a múlt szombaton délután 6-7000, este pedig valami 7-7.500 nézőt csaltak a Vadnyugat megnézésére. A tudnivágyó pancsoviaiak nem kisebb összeggel, mint 45-48.000 koronával hizlalták Buffalo Bill tárcáját. Aztán mondja valaki, hogy nincs Pancsován pénz és publikum. Ez legfőllebb csak akkor szokott megtörténni, ha jótékony célú mulatságot rendeznek, vagy ha magyar színészek játszanak” (*Határőr* 1906. július 15., 3).

A *The Billboard* tanúsága szerint annak köszönhetően, hogy Pancsovát csak a Duna választja el Belgrádtól, az esti előadáson a nézőtér tele volt jól öltözött belgrádiakkal (*The Billboard* 1906. augusztus 18., 24).

Pancsova városa egy új munkatárssal is gazdagította a Wild West show-t. Matuz Sándor filisi községi írnokot ugyanis 2000 korona éves fizetéssel és

teljes ellátással szerződtették indián lovasnak (!).⁷ „Matuz a minap vette át útlevelét Temes vármegye alispánjától, mert ki fog menni Amerikába” – folytatódik az érdekes híradás – nejét és gyermekét itthon hagyja, de ellátásukról már kellően gondoskodott (*Határőr* 1906. július 22., 3). Jegyezzük meg itt, hogy Amerika ez időben más formában, de igazán nagy számokban vonzotta a magyarországiakat kivándorlásra, amiről a *Határőr* július 29-ei számában olvasható kommentár *Kivándorlás a Magyar-Kanadából* címmel: „Elszomorító dolog, hogy hazánk legtermékenyebb vidékéről hol a gazdasági viszonyok összehasonlíthatatlanul jobbak mint a Felvidéken, vagy Székelyföldön, évenként mily sokan veszik a vándorbotot kezükbe s hagyják itt könnyelműen hazájukat. Könnyelműen, mert a legtöbb annyi vagyonnal bír, hogy abból tisztességesen megélhet, mégis Amerikába, Németországba vándorolnak. Nem a szegénység, hanem a könnyű és gyors meggazdagodás hajtja innen ki az embereket. Három év alatt csak Pancsováról 352 költözött ki, Torontál- és Temes megyéből pediglen 30.257. Megdöbbenő szám” (*Határőr* 1906. július 29., 2). Jegyezzük meg, hogy a mai Vajdaság területéről a huszadik század első évtizedében több mint száztízezen emigráltak, háromnegyedük az Egyesült Államokba (GYÖRE 1992).

VERSEC

Versec város tanácsának közgyűlése 1906 júniusában tárgyalta a cirkusz helyi fellépéséről. Amikor a város június havi jelentéséről tárgyaltak napirendi pontként, az egyik képviselő felszólalt, és kevesellte az amerikai vállalatától beszedett 200 koronát. Úgy gondolta, hogy az az összeg nem lesz elég a terület rendezésére sem, mivel az állatvásárteret körülvevő korlátokat le kell bontani, és vissza is kell majd építeni. Elmondta még, hogy tudomása szerint Temesváron 1000 koronát fizetett a Vadnyugat, ezért arra kérte a polgármestert, vizsgálja felül a dolgot. A polgármester válaszában megnyugtatta a tanácsnokot, hogy utánajár az ügynek, és felszólította a rendőrkapitányt, írjon részletes jelentést.⁸

A Szerb Radikális Párt hetilapja, a *Rodoljub*, már a 25. számában, június 18-án reklámot közölt Buffalo Bill cirkuszának július 8-ai fellépéséről, délután 2 és esti 8 órai kezdetekkel. A június 24-ei számban vasárnap hajnali

⁷ Más városi lapokban is megjelenik az indiánok eredetiségének megkérdőjelezése, a család emlegetése. Valószínűleg a *Sipulus* tárca hatásáról van szó.

⁸ Sajnos (mivel az iratok nincsenek meg), ma már a jelentést nem ismerhetjük s nem tudhatjuk, végül mennyit fizettek a városnak, ez ma már nem rekonstruálható. A verseci tanácsulési jegyzőkönyvekért Fodor Istvánnak, a zentai levéltár igazgatójának mondok köszönetet.

fél ötre jelentették be Buffalo Bill három különvonatának érkezését, és azt is feltüntették, mely utcákon fog a vásártérig keresztülhaladni a több száz fős menet. Ugyanakkor az újság felhívta az olvasók figyelmét arra is, hogy az említett felvonulás nem veszélytelen, ezért a polgárok ne hagyják el a járdát, gyermekeket ne hozzanak magukkal, és tartsák magukat a rendőrségi utasításokhoz. A június 24-ei szombati szám 3. oldalán a lap interjút közöl *Major Jovan M. Burke* címmel Buffalo Bill munkatársával, aki elmondta a vállalkozással kapcsolatos fontosabb tudnivalókat – melyeket már említettünk e munka során. Burke őrnagy interjúja talán csak annyiban különbözött a korábbiaktól, hogy kihangsúlyozta, az előadás nagy sikert aratott koronás fők és államférfiak előtt is (*Rodoljub* 1906 június 18. és június 24., mindkét lap utolsó oldalán). Az újság következő három számában nem publikált jelentést a verseci előadásról.

A *Neue Werschetzer Zeitung* a június 28-ai számában nagy reklámot közöl Buffalo Bill színtársulatáról, és ugyanakkor sorozatot indított magáról a circuszról. Sajnos, a június 28-ai számot követően az újság nem hozzáférhető. A sorozat első részében a szerző méltatja a modern kori hadviselésben történt változásokat. Kifejti, hogy olyan korban, amikor a modern fegyverek tömeges használata miatt a lovasság a hadviselésben elvesztette korábbi jelentőségét, az indiánokkal – kik úgyszintén lecserélték íjjaikat a modern puskákra – specifikus körülmények között folytatott harcokban a lovasság mégis nélkülözhetetlennek bizonyult. A szerző megállapítja, hogy az új és a régi harcmodor elemei jól ötvöződnek a Wild West műsorában. Utalva a közelmúlt eseményeire (japán–orosz háború), a szerző külön kitért a japán harcosok fellépésére, kiemelve, hogy a samurájok az 1870 előtt használt hagyományos páncéljaikban jelennek meg, de a műsor már bemutatja a japán hadviselésben végbement óriási modernizációt is (*Neue Werschetzer Zeitung* 1906. június 28., 1).

A német nyelvű *Werschetzer Gebirgsbote* a június 29-ei és a július elsejei számában nagy reklámot jelentetett meg a rendezvényről, sajnos, hiányoznak a július 3-át követő példányok. Nincs több szerencsénk a *Werschetzer Volksblatt* hetilappal sem, ez is közöl reklámokat a július elsejei újságban, sőt a bemutató napján megjelenő számban is – melyben egyúttal közli a Burke őrmesterrel készült szokásos interjút, de a július 15-ei számból hiányzik az esemény méltatása (*Werschetzer Volksblatt* 1906. július 1. és július 8.). Ehelyett *Baleset Buffalo Billnél* címmel rövid hírt közöl arról, hogy kedden, Aradon a délutáni műsor alatt az indiánok elleni lovasroham alatt Arri Lummas (öt a már emlegetett neves amerikai színházi hetilap Harry Lummins angol táncosként nevezi meg) olyan szerencsétlenül esett le a lóról, hogy jobb lábát törte. Kórházba szállítását követően csak egy hét múlva tudott újra a társulathoz csatlakozni (*Werschetzer Volksblatt* 1906. július 15.).

A *Südungarischer General-Anzieger* július elsejei számában nagy reklámképet és tájékoztatást találhatunk Buffalo Bill társulatának vendégszepléséről, az előadásról, a fellépőkről (*Südungarischer General-Anzieger* 1906. július 1., 5, 7). Az egy héttel későbbi, az előadás napján megjelent számot is kihasználták a lakosság érdeklődésének felcsigázására: a nagyméretű reklám mellett az újság rövid szöveget tett közzé *Buffalo Bill Vadnyugata* címmel: „Buffalo Bill’s Wild West. Szükséges-e még egyáltalán ezt a már itt levő óriási és páratlan cirkuszt reklámozni? Aki nem teljesen pénztelen, annak melegen ajánljuk e szenzációs és ötleteli előadás megtekintését! A valamivel magasabb árak nem kellene, hogy elriasszanak bennünket, hisz többé nem lesz lehetőségünk ilyen tüneményes eseményt szemlélnünk. Hajnali fél ötkor érkezett Buffalo Bill Vadnyugata Versecre, és azonnal tömeges menetet prezentált a város utcáin. Az igazán nagyszerű felvonulás 800 művészből és 500 lóból állott, és a vasútállomástól a Pancsovai és Udvari utcán, a Városháza és Temesvári utcán áthaladva érte el a nagy Vásárteret, ahol a 12.000 férőhelyes sátrat felállították. Arra bátorítjuk olvasóinkat, hogy tekintsék meg Buffalo Bill és társasága bemutatóját” (*Südungarischer General-Anzieger* 1906. július 8., 2–3, 4).

A *Südungarischer General-Anzieger* következő száma betekintést nyújt abba, hogyan fogadták a verseciek Cody ezredes csapatát. A már szokásosnak mondható újságcím alatt az újság a következőt írja: „Buffalo Bill Vadnyugata. Vasárnap kora reggel városunk nagy izgalomban volt. Egész Versec láthatta az amerikai óriásvállalat bevonulását – már a hajnali óráktól a kíváncsiskodók százai tolongtak a város utcáin. Buffalo Bill első szelvénye öt óra után érkezett és azonnal, a legnagyobb iramban, megkezdődött a kirakodás. Egymást követték a súlyos teherkocsik, melyeket erős mecklenburgi lovak vontattak a városon keresztül az előadás színhelyére. Vásárterünkön nem egész három óra alatt igazi sátorváros épült. A kora délelőtti órákban már több ezer ember verődött itt össze, ami által Versec olyan turisztikai színhellyé vált, mint még soha. A két előadást összesen 16.700 fizetőjegyes és több mint 500 ingyenjegyes látogató tekintette meg. Az előadások csodálatosan izgalmasak voltak, és érdemes volt ott lenni. A programot részleteiben ismertetni értelmetlen. Mindenki nagyon is elégedett volt a fenséges bemutatóval. A délután során a »különlegességek« sátra sem volt üres, a cirkusznak itt is 3500 korona bevételre sikerült szert tennie. Mindent összevetve Buffalo Bill Versecen több mint 40.000 koronát keresett. Minden előadás után még egy amerikai varietét adtak elő, melyek nagy tapsnak örvendtek. Este 11 órakor a hatalmas sátrat lebontották, és éjfél előtt Buffalo Bill társulata a legjobb benyomásokat keltve hagyta el a városunkat. Versec után a társulat Temesvárra, majd Aradra utazott, ahol két napot vendégsze-

dett. Itt egy lovas szerencsétlenül leesve a lováról, eltörte a lábát. Jelenleg ez a nagycirkusz Erdélyben vendégszerepel, ahonnan majd Romániába folytatják útjukat” (*Südüngarischer General-Anzieger* 1906. július 15., 4–5). A *The Billboard* a verseci és temesvári látogatottságot mindössze korrektnek jelöli. Ugyanakkor a későbbi erdélyi fellépéseket jó bevételűnek aposztrofálja (*The Billboard* 1906. augusztus 18., 24).

A *The Billboard* az egész magyarországi turnét anyagilag jól sikerülteként könyvelte el, de megjegyzi, hogy a csapat két okból is megkönnyebbüléssel hagyta el az országot: egyrészt, mert utukat végig szélsőségesen meleg és száraz időjárás kísérte, másrészt Magyarországon sok nyelvi és politikai kíváncsalmat kellett kielégíteniük, ezért Buffalo Bill és a menedzsment állandóan feszültség alatt volt, és amint a cikk szerzője írja, folyamatosan forró vízben főve érezték magukat (*The Billboard* 1906. augusztus 18., 24). Az utolsó magyarországi színhely, Szatmárnémeti után Buffalo Billék a galíciai (ma Ukrajna) Kolomea irányába folytatták útjukat, ahol július 23-án léptek fel (GRIFFIN 2010: 151).

A végén talán említsük meg azt is, hogy a társulatnak volt két magyar tagja is. Az egyik „valami Csikós nevezetű, aki ezelőtt öt évvel Párizsban került a cirkuszhoz. Iparoslegény volt, és származására nézve aradi. Csikós nagyon megtetszett Codynak és a nevére észébe jutva, 12 tagú csikóscsapatot is szervezett, amely a hadipostát őrizte. A magyar legények azonban a világhódoltságban elhaltak, lovaik elhullottak, csak Csikós maradt meg, aki mind kedveltebbé tette magát a nyugatiak előtt. Úgy Cody ezredes, mint Borker úgy találják lövésnél legbiztosabban a fehér golyókat, ha azokat Csikós dobálja a levegőbe. Az indusok pedig, akik elvonultan élnek a többi fajtól, egyedül őt tűrik meg maguk között és valósággal istenítik, semennyiért nem tűrve, hogy valaki csak meg is sértse a magyar fiút” (*Békésmegyei Közlöny* 1906. július 5., 2). Ezek a sorok valószínűleg túlzóak, de tény, hogy a magyar csikós kalapos-bajuszos arca megjelent egy 1899-es naptáron is.⁹

ÖSSZEGZÉS

Amint azt a fentiekből megállapíthatjuk, Buffalo Bill Wild Westje nagy feltűnést keltett térségünkben. A Bánság négy helységében a műsort telt ház vagy majdnem telt ház előtt játszották, így a nyolc előadást véve alapul, szerény számítások szerint is a jeggyel rendelkező látogatók száma érezhetően

⁹ Jack Rennert, Henri Veyrier: *Cent affiches de Buffalo Bill's Wild West*. A kötet egy plakátgyűjtemény, a 28. a The Cody Calendar 1899-ből, ahol Bill fejét 12 fontos alak veszi körül, egyikük a magyar csikós. Ezúton is köszönetemet fejezem ki Réti Károlynak a kötet rendelkezésemre bocsátásáért.

meghaladhatta az ötvenezer főt. Pancsován és Versecen, ahonnan vannak adataink, a nézők száma több volt 31 000-nél, a bevétel pedig az említett két helyen elérte a 85–90 000 koronát. A nézők részben helybeliek, részben pedig a környék, sőt a szomszédos Szerbia állampolgárai voltak.

Habár vannak eltérések a különböző sajtótermékek értékelései között, az előadással kapcsolatos vélemények nagy többségét pozitívként jellemezhetjük. A nézők különösen a produkció arányait, gazdagságát, látványosságát, a lovasbemutatókat, illetve a cirkusz néprajzi elemeket felvillantó részeit dicsérték. A délvidéki sajtóhírekből láthatjuk, hogy a cirkuszosok megérkezését, a kipakolást, a felvonulást és a sátortábor felépítését/bontását a helybeliek nagy figyelemmel kísérték, és mindez majdhogynem az előadással felérő attrakciószámba ment. Valószínű, hogy sokan, akik valamilyen okból nem tekinthették meg a bemutatót, legalább ily módon kaphattak ízelítőt a látványosságból. Sok látogatója volt magának a sátortábornak és a kísérő rendezvényeknek is. Mint már említettük, a revü fogadtatása országos szinten is jó volt: a 25 meglátogatott városból 19 esetében a korabeli sajtóban pozitív visszajelzéseket olvashatunk, 3 esetében (Nyíregyháza, Gyulafehérvár, Segesvár) nincs információnk a cirkusz fogadtatásáról, míg másik három város (Kassa, Munkács, Debrecen) esetében a hazai újságok csak negatív véleménnyel szolgáltak.

A szemlélt helységek szállodásainak, kocsmárosainak, a kereskedők üzletének is jót tett a műsor érkezése, mivel Buffalo Bill vállalatának napi étkezési költsége közel 2000 koronára rúgott, amely összeg mindig az adott város kereskedőit gazdagította, mert a napi ellátásukról helyben gondoskodtak friss áruk vásárlásával. Ugyanakkor láthattuk azt is, hogy az előadás napján a négy helység turisztikai központtá vált, ami kétségtelenül tovább növelte a helybéli termelők, kereskedők, fuvarosok, munkások és zsebmetzők bevételeit.

Nem csoda, hogy Buffalo Bill szereplését folyamatosan nagy figyelem övezte, hisz hősünk már meglevő népszerűségét kiemelkedő és vidékünkön nem mindennapos reklámkampány öregbítette. A reklámhadjárat folytatására a vándorcirkusz három vonatjaiból egy egész kocsi volt berendezve. Az itt dolgozó negyvenöt (!) személy kizárólag a népszerűsítéssel foglalkozott. „Három csoportot alkottak, az első tizenöt munkás bérelt autón a környéket járta, a látogatott város 30 kilométeres körzetében található falvakban ott plakátokat helyezett ki. Minden szabad helyen, kerítésen, istállón felragasztják az illusztrált falragaszokat. A második csapat a városi hirdetőszlopokat fedte be a plakátokkal, a harmadik pedig a kereskedőket járta be, és kirakataikban – ingyenjegyet adva a helyért – lógatják ki a plakátokat. Házról házra is járnak még, illusztrált prospektusokat osztogatva. Napon-

ta 15–20 000 nyomtatványt ragasztanak ki” (*Ellenzék* 1906. június 28., 4). Ezeket egészítette ki igazgatójuk, John M. Burke 3-4 nappal korábbi érkezése, amely szintén a népszerűsítés részét képezte (*Szatmár-Németi* 1906. július 15., 3).

Megállapíthatjuk azt is, hogy a cirkusz reklámozása, apró részletekig menő szervezettsége, óraműszerű működése, a produkció kitűnő kivitele, a vállalkozás csodálatot diktáló arányai felhívták a közönség és a szemlélődők, az érdeklődők figyelmét az amerikai vállalkozói szellemre, professzionalizmusra is, amit többen is követendő példaként tüntettek fel. Ugyanakkor érzékelték a reklámozással kapcsolatos hátulütőket és „csalárdságokat” is. Figyelemre méltó, hogy a szervezők, a nézők és a kritikusok a Wild West műsorát egyaránt egy már jórészt letűnt, de nem távoli kor bemutatásaként élik meg, aminek érdekessége, hogy maguknak a szereplőknek egy része még az említett korszak cselekvő részese és alakítója volt, de már – mint muzeális értéket – ápolandó történelmi és néprajzi emléket mutatnak be a közönségnek. Ez összhangban volt a belle époque világérzésével is, aminek része volt a fejlődés tudata, a nagy változások és talán már az idő felgyorsulásának érzete is.

A vadnyugati show alaposan megmozgatta településeink lakosságát, és bőségesen adott beszédtemát az amerikaiak megjelenése. És ha voltak is fanyalgók, mégis mindannyian olyan élménnyel gazdagodtak, amelyet sem azelőtt, sem azután nem éltek át, amelyet lehetett mesélni még az unokáknak is. A vadnyugat egy hétre beköltözött a Bánságra.

FÜGGELÉK

Buffalo Bill Vadnyugatának hivatalos műsora.¹⁰

1.	<i>A csillagos lobogó</i> , amelyet a saját zenekar kísért.
2.	<i>Diszfelvonulás</i> , itt megmutatták magukat az összes lovasok.
3.	<i>Lovas művészek</i> előadásai: Cowboyok, kozákok, mexikóiak, arabok, dél-amerikai indiánok mutatják be nemzetük lovaglási módjait.
4.	<i>Egy kivándorló csapat átkelése a síkságon</i> . Far West mulatságai, a rézbőrűek támadása, amelyet a cowboyok visszavernek.
5.	<i>Cody ezredes mutatványai</i> : céllövész bemutató, feldobott tárgyakat talált el lóhátról.

¹⁰ Buffalo Bill show-jának hivatalos műsorfüzete az Országos Széchényi Könyvtárban található. A táblázatban összefoglalt műsorszámokat a füzetből vettük.

6.	<i>A Pony Express és lovasa:</i> Érdekes bemutatása a csak egy évig fennálló Pony Express lovasposta-szolgálatnak.
7.	<i>Nagy tüzérgyakorlatok az Egyesült Államok katonái által bemutatva:</i> A régi gyújtózsínóros és a modern gyorstüzelésű ágyúk bemutatása..
8.	<i>Az angol lovasság és a 10. számú amerikai lovas hadtest műlovas mutatóványai.</i>
9.	<i>Lótolvajok:</i> Hogyan ítélték felettük.
10.	<i>A Dead Wood Mail Coach megtámadása:</i> A híres és jellegzetes postakocsi megtámadása indiánok által, amelyet visszavernek a védekezők.
11.	<i>Arabok és japánok</i> nemzeti játékaiknak bemutatója, akrobatamutatóványok.
12.	<i>Vakmerő lovas</i> mutatóványok.
13.	<i>Mexikóiak</i> bemutatója: A lassóvetés tudományának szemléltetése, rohanó állatokra is.
14.	<i>Johnny Baker</i> a híres amerikai céllövő. Fejen állva és háttal tükörből is célba talált.
15.	<i>Custer utolsó harca,</i> avagy a Little Big Horne-i csata.
16.	<i>Delvin Zuávok:</i> Az Egyesült Államok honvédeinek katonai bemutatója: gyors alakzatba rendeződés, pontos fegyverhasználat, akrobatamutatóványok.
17.	<i>Cowboyok</i> bemutatója: Sebes vágta közben tárgyakat vesznek fel a földről, lassóvetés, vadlovak betörése.
18.	<i>Az Egyesült Államok 6. lovas ezredének harcosai:</i> Katonai bemutató.
19.	<i>Fiatal indiánok lóversenye:</i> Nyergeletlen lovakon zajlik a látványos küzdelem.
20.	<i>Kaukázusi kozákok szenzációs lómutatóványai.</i>
21.	<i>Az élet Far Westben.</i> Az indiánusok támadása egy telepítvény ellen.
22.	<i>A Rough Riders-ek búcsúüdvözlete.</i> Cody W. F. (Buffalo Bill) személyes vezetése alatt.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1407. b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai

VII.2.e. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai, Cégbírószági iratok, Budapesti Tattersall Rt. régi Cg. 1877/363, Cg. 47, Okm. 162 (Cg = Cégszám, Okm. = Okmánytár)

X. 201. a – Budapesti Önkéntes Mentőegyesület, Mentőszolgálati naplók

Nyomtatott források

Abauj-Kassai Közlöny (Kassa)

Békésmegyei Közlöny (Békéscsaba)

Budapesti Hírlap (Budapest)

Budapesti Napló (Budapest)

Donau-Temes Bote (Pancsova)

Gross-Kikinder Zeitung (Nagykikinda)

Grossbecskereker Wochenblatt (Nagybecskerek)

Pesti Napló (Budapest)

Határőr (Pancsova)

Máramarosi Lapok (Máramarossziget)

Nagyváradai Napló (Szatmár-Németi)

Nagy-Kikinda (Nagykikinda)

Torontál (Nagybecskerek)

Torontáli Közlöny (Nagykikinda)

Vadász és versenylap (Budapest)

Sadašnjost (Nagykikinda)

Südungarischer General-Anziieger

Szatmár-Németi (Szatmárnémeti)

Rodoljub (Versec)

Zastava (Újvidék)

Branik (Újvidék)

Naše doba (Újvidék)

Vrač pogodač (Újvidék)

Werschetzer Gebirgsbote (Versec)

Werschetzer Volksblatt (Versec)

Pozorište (Újvidék)

Politika (Beograd)

Novi pokret (Beograd)

Neue Werschetzer Zeitung (Versec)

Povlastični viestnik

Financijalni Glasnik (Budapest)

The Billboard (New York)

IRODALOM

- BERGER Thomas 1996. *Kis nagy ember visszatér*. Budapest
- BERKES Ildikó 1986. *A Western*. Budapest
- BROWN Dee 1980. *Vasút a vadnyugaton*. Budapest
- DAVIS William C. 1994. *A vadnyugat hőskora 1800–1899*. Budapest
- GRIFFIN Charles Eldridge 2010. *Four years in Europe with Buffalo Bill*
- GYÖRE Zoltán 1992. *Kivándorlás Amerikába a századfordulón = Hid 11–12. 843–853.*
- H. ORLÓCI Edit 2006. *Szabad a porond. A magyar cirkuszi testnyelvjáték 1890–1914.* Budapest
- HAHNER Péter 2011. *Újabb 100 történelmi tévhit, avagy amit biztosan tudsz a történelemről – és mind rosszul tudod...* Budapest
- HAHNER Péter 2012. *A vadnyugat. 20 hős, 20 talány*. Budapest
- JACQUIN Philippe 2006. *Hétköznapi élet Buffalo Bill korában*. Budapest
- KEMÉNY György 1942. *Magyarország időszaki sajtója 1911–1920*. Budapest
- KOVÁCS László 2004. *Vadnyugati vadászpuskák*. Pusztazámor
- KUCZKA Péter (szerk.) 1985. *Vadnyugati történetek*. Budapest
- PERCZEL Olivér 2013. *Buffalo Bill Magyarországon = FONS 3. 123–189.*
- UTLEY Robert M. 2004. *A lándzsa és a pajzs. Ülő Bika élete és kora*. Budapest
- The William F. Cody Archive: Documenting the life and times of Buffalo Bill*. Buffalo Bill Center of the University of Nebraska, Lincoln, <http://www.codyarchive.org/>. (2016. 09. 01.)
- Presenting the Buffalo Bill Project*. University of Nebraska, Lincoln, <http://buffalo-billproject.unl.edu/about/>. (2016. 09. 01.)
- BBCW. *Buffalo Bill Center of the West (Buffalo Bill Memorial Assoc.)*, Cody, Wyoming. The McCracken Research Library. <https://centerofthewest.org/research/>. (2016. 09. 01.)
- SM. Светозар Марковић Egyetemi Könyvtár, Belgrád, digitális tára. <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga?search=%D0%B1%D1%83%D1%84%D0%B0%D0%BB%D0%BE+%D0%B1%D0%B8%D0%BB&startrow=70>, (2016. 03. 12.)
- VBB. *Virtual Buffalo Bill*, <http://idialab.org/virtual-buffalo-bill/>. (2016. 09. 01.)
- VO. *Vesti online*. <http://www.vesti-online.com/Vesti/Drustvo/418344/Bufalo-Bil-u-Zrenjaninu>. (2016. 09. 01.)

The Star of the Wild West in the Banat Prairie

Probably everyone has heard of Buffalo Bill. His name brings back the Wild West, its romantic golden age known from films and novels. In his career he was a rider for the Pony Express, a scout, buffalo hunter, a military officer, a part-time theater actor, a Wild West circus producer, and a leading character of pulp fiction and western movies. In 1882, with his “Buffalo Bill’s Wild West” he practically created a new genre, the western variety show. He constantly expanded his business, and was enormously successful touring the USA and Europe. The show was attended by kings and queens,

and even by the Pope. During its second European tour (1902–1906) the show was brought to Hungary too, where it performed in 25 towns in just over a month's time: in Nagyikinda, Nagybecskerek, Versec and Pancsova. This paper talks about the shows and its reception in the aforementioned four towns.

Key words: Buffalo Bill, Banat, circus, America

Zvezda Divljeg zapada na banatskim stepama

Verovatno su svi čuli o Bufalu Bilu. Njegovo ime evocira romantizovano zlatno doba Divljeg zapada, koje nam je iz filmova i romana dobro poznato. U toku svoje karijere on je bio jahač famoznog Poni Ekspresa, traper, lovac na bizone, oficir, pa zatim pozorišni glumac sa pola angažmana, a konačno veliki preduzetnik u cirkusu, kao i junak brojnih petoparačkih romana i filmova o Divljem zapadu. 1882. godine osnivanjem njegovog cirkusa „Buffalo Bill's Wild West” praktično je stvorio novi žanr: reviju vesterna. Kontinuirano proširivajući svoje preduzetništvo on je tri decenije sa nesmanjenim uspehom išao na turneje po Sjedinjenim Američkim Državama i po zemljama Evrope. Njegove predstave gledale su krunisane glave, pa čak i Papa. U toku njegove druge evropske turneje (1902–1906) posetio je i Mađarsku, gde se našao u 25 gradova u periodu nešto dužem od mesec dana. Tada je nastupao i u Velikoj Kikindi, Velikom Bečkereku, Vršcu, kao i u Pančevu. Naš članak se bavi njegovim četrima spomenutim predstavama, kao i njihovim prijemom kod publike.

Cljučne reči: Bufalo Bil, Banat, cirkus, Amerika

Beérkezés időpontja: 2016. 09. 12.

Közlésre elfogadva: 2016. 09. 27.

Lendák-Kabók Karolina

· Társadalmi Nemek Központ,

· Újvidéki Egyetem

· karolina.kabok@gmail.com

GENDERKUTATÁSOK

Bevezető

Gender Studies

Introduction

Rodna istraživanja

Uvod

Megtisztelő felkérésnek teszek eleget, amikor a *Létünk* folyóirat Genderblokkjának az előszavát írom. A *gender*, azaz a társadalmi nem mindazon tulajdonságok, viselkedésformák és szerepek összessége, amelyeket a társadalom az egyéntől biológiai neme folytán elvár. A *gendert* a társadalom saját kultúrájával összhangban alakítja, személyiségvonásokat és szerepeket tulajdonítva az egyéneknek. Ezért a *gender* nem állandó, hanem társadalmi és politikai körülmények által alakítható.

Bátorítónak tartom, hogy a téma tudományos köreinkben egy külön tematikus blokkot érdemel. Köszönettel tartozunk ezért Bence Erikának, a *Létünk* fő- és felelős szerkesztőjének, aki felismerte a téma időszerűségét és azt is, hogy nekünk, vajdasági magyaroknak erről beszélnünk/olvasnunk kell.

Ha visszatekintünk a múltba, Vajdaság mai területén a nők és a férfiak egyenlősége magas szintű volt a térség többi részéhez képest. Vajdaság Autonóm Tartomány többnemzetiségű, többvallású és multikulturális környezet volt, talán ebből a sokszínűségből kifolyólag volt a progresszivitás a térség fő jellemzője. A 19. és a 20. század elején a térség még az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, amelyben a fejlett jogrendszer lehetővé tette a nők egyetemi szintű iskolázottságát és az öröklési jogot. A második világháború alatt (1942-ben), az Antifasiszta Nők Frontja (Antifašistički front žena – AFŽ) létrejöttével a nők a munkához való jog által *pro iure* egyenlővé váltak a munkaerőpiacon is. Természetesen ez nem mentette fel a nőket a háztartási és gyereknevelési, azaz fizetetlen munka alól, de lehetővé tette a számuk-

ra a közszférába való bejutást. Az AFŽ különböző (kisebbségi) nyelveken megjelenő lapokkal szólította meg a nőket ezen a térségen, ilyen volt a *Vajdasági Dolgozó Nő* is, amely havi szinten jelent meg magyarul. Az AFŽ megszűntével, 1953-ban elhal a nők aktív szerepvállalásának a láthatósága, és a női mozgalmak elvesztik a jelentőségüket. Különösen a nemzeti kisebbségekből származó nők szerepe válik láthatatlanná Vajdaság területén. Ez a láthatatlanság Jugoszláviában a 90-es években a legkifejezettebb, amikor a politikai klíma a nőket a patriarchális rendszer alá sodorta vissza, a nemzeti kisebbségből származó egyének iránt viszont elhatalmasodott az intolerancia. A 21. század elején a nők újra láthatóvá váltak a civil szervezeteken keresztül Vajdaság területén („Iz Kruga – Vojvodina”, „Akademija ženskog preduzetništva”, „Ženske studije i istraživanja”), viszont a kisebbségi civil szervezetek közül csak a „Romkinje Banata” foglalkozik roma származású, kisebbségi nőkkel. A vajdasági, magyar civil szervezetek tevékenységi körében nem szerepel a magyar nők helyzetének célzott előmozdítása.

2014 márciusában az Újvidéki Egyetem Társadalmi Nemek Központja PhD-hallgatóinak csapata (köztük jómagam is) bemutatót tartott a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon, Szabadkán. Ott a *gender*kutatásról, annak alkalmazásáról és fontosságáról beszéltünk. Az előadások lényege az volt, hogy felhívjuk az oktatói káder és a hallgatók figyelmét is arra, hogy ma már a neveléstudományok elengedhetetlen része a *gender*, abból is kifolyólag, hogy a hallgatók nagy többsége nő. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a többi tudományágban nincs szükség a társadalmi nem szempontú gondolkodásra és kutatásra. A progresszív társadalmak a szakválasztási szegregáció enyhítésén, az egyensúly megteremtésén fáradoznak.

A *gender* mind jelentősebb szerepet kap a kutatás területén is. A magyarországi Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal honlapján a társadalmi nemek kívánt kiegyenlítéséről is olvashatunk a Horizon 2020 (H2020) keretprogram kapcsán. A H2020 a nemek közötti egyenlőséget támogatja, a kutatás és az innováció területén. Ezt a szemléletet a H2020 keretprogramot létrehozó hivatalos okmányokban megfogalmazott célok is tükrözik:

1. Társadalmi nemek közötti egyenlőség a döntéshozatalban
2. Társadalmi nemek közötti egyenlőség a kutatócsoportokban
3. Társadalmi nem (*gender*) elemzések integrálása a K+F tartalmakba.

E három célkitűzés összhangban van az Európai Bizottság társadalmi nemek közötti egyenlőséget elősegítő stratégiájával, valamint az Európai Kutatási Térség (European Research Area – ERA) létrehozásáról szóló közleménnyel. A cél, hogy e három elem a kutatási és innovációs ciklus minden

szakaszában érvényesüljön. A további cél a Bizottság által kitűzött 40%-os részvétel elérése az alulreprezentált nemek arányát illetően minden egyes csoportban (értékelő bizottságokban, szakértői csoportokban). A tanácsadó csoportok esetében 50%-os részvétel elérését tűzték ki célul. Többek között elvárás az is, hogy minden szakértői csoportban képviseltesse magát egy *gender*-szakértő.

A nemek közötti egyensúly szerepet kapott a projekttervezetek elbírálása során használt rangsorolási tényezőkben, ugyanis az egyenlő pontszámot elért pályázatok között előnyben részesülnek azok a pályázatok, amelyek a nemek közötti egyenlőséget szem előtt tartják. Továbbá, a támogatási szerződés aláírásával a kedvezményezettek elkötelezik magukat a férfiak és a nők közötti esélyegyenlőség támogatására a projekt megvalósítása során, ideértve a nők alkalmazását vezető pozíciókban is. A társadalmi nem (*gender*) dimenzió a Horizon 2020 keretprogram témáiban is megjelenik. A pályázók bemutatják, hogy a társadalmi nemek közötti egyenlőség dimenziója hogy jelenik meg a projektjeikben, illetve hogyan fog érvényesülni. A kifejezetten *gender* dimenziójú témák külön megjelölésre is kerültek a pályázati felhívásokon belül.¹

A társadalmi nem (*gender*) dimenzió fontos szerepet tölt be napjainkban, eddig főként a jogszabályok része volt, majd lassan átvált a kutatás terére is. Ezért fontos minél több kutatási területen bevonni a társadalmi nemet is mint szempontot, illetve *gender*-szakértőket alkalmazni a pályázatok során. Ehhez természetesen a téma további népszerűsítése szükséges a térségünkön, mint pl. társadalmi nem szempontú ismeretterjesztő előadások szervezése, a genderkutatások médiában való bemutatása, a téma fontosságát tudatosítani a vajdasági, magyar közösségünkben, az általános és középiskolai ismeretterjesztő előadások, a tanári káder számára kialakított *gender* tematikájú szemináriumok, a társadalmi nemek egyenlőségének ügyével megbízott titkárság nagyobb szerepvállalása, a vajdasági magyar nők helyzetével és problémáival foglalkozó civil szervezet megalapítása stb. Ezek a felsorolt feladatok ránk várnak.

Mi elsősorban tudományos tevékenységünkkel tudjuk felhívni a figyelmet a társadalmi nemek témájának fontosságára. Meggyőződésem, hogy ez a tematikus blokk is egy kis lépés ebbe az irányba.

¹ <http://www.h2020.gov.hu/hogyan-palyazzunk/horizontalis-szempontok/tarsadalmi-nemek?objectParentFolderId=9205>, letöltve: 2016.09.27.

Bakos Petra

· Társadalmi Nemek Tanszék
· Közép-európai Egyetem, Budapest
· petra.bakos@gmail.com

TESTET ÖLTÖTT HATÁROK

Embodied Borders

Otelovljene granice

A jelenlegi kelet-európai, a Vajdaságot is erőteljesen érintő elvándorlási hullám kapcsán dolgozatom azt kutatja, miféle hatása lehet annak, ha valakit egy olyan közegben, amelyben megélhetését és/vagy túlélését reméli, oda-nem-illőként bélyegeznek meg. Két bevándorlóregény olvasatán keresztül arra keresek választ, egy egyén anyagi helyzete, származása és társadalmi neme miképpen befolyásolják a róla mint idegenről alkotott képzeteket, és ezek hogyan alakítják az egyén önképét.

Kulcsszavak: bevándorló, idegen, otthon-lévő-test, oda-nem-illő-test

„(magának szinte már afrikai orra van, mondta egyszer valaki, egy vendég, a maga orra jól illene egy afrikai archoz. Ó, valóban úgy találja?)” válaszolja készségesen Kocsis Ildikó, Melinda Nadj Abonji önéletrajzi fikciója, a *Galambok röppennek föl* narrátora (Galambok [G] 209. oldal), egy másfeledik generációs jugoszláviai magyar bevándorló Svájcban. A családi vállalkozásban pincérnőként besegítő Ildi kikeményített köténykéjével meg az „olyan szoknyával, amiben csak tipegni lehet” (G 80) nap mint nap felölti a jó vendégmunkás arcát, és meghunyászkodó mosollyal tűri a svájci fensőbbrendűség megnyilvánulásait. Nincs más választása: szülei, akik egyetlen szóval – Arbeit – mentek ki Svájcba (G 42), miután több mint egy évtizedet gürcöltek egy német nyelvű faluban, 1993-ra végre kellő megbecsülésre és ezzel társadalmi hitelképességre tettek szert ahhoz, hogy kibérelhessenek egy jól menő helyi kávéházat, a Mondialt. Csakhogy a kávéház, amint neve is sejteti, világuk torz tükre is egyben: a konyhában a vállalkozás horvát és szerb menekült alkalmazottai között felizzanak a jugoszláv háborúk feszültségei, miközben a svájci kuncsaftok között a családtagok tovább-

ra is bizonytalan társadalmi státuszukért küzdenek. Ezért kényszerül Kocsis Ildikó mosolyogni, még akkor is, ha sértően személyeskedő megjegyzéseket kap: mosolyával azt üzeni, ő egy szelíd vadember, aki méltó az őt befogadó svájciak bizalmára.

„Remek, hogy egy bevándorló háttérű rendőr kerül a csapatunkba. ...itt még egyet sem láttunk. [...] Mármint bevándorló háttérűt. Igaz, más szempontból nagyon is jól ismerjük magukat”, üdvözlí az elfogultságtól és idegességtől szólni sem képes Fekete Annát, Kati Hiekkapelto skandináv krimijének, a *Kolibrinek* a főhősét új főnöke az első munkanapján (*Kolibri* [K] 18. oldal). Anna egy fiatal detektív, aki csak nemrégiben került alkalmazásba a finn rendőrség kötelékében. Háttérét tekintve másfeledek generációs jugoszláviai magyar bevándorló, pontosabban menekült, aki az édesanyjával és bátyjával a háborúk elől szökött Finnországba. Amikor a gyerekei felnőttek, és Szerbiában a helyzet rendeződni látszott, édesanyja visszatért a vajdasági Magyarkanizsára, míg bátyja ugyan Finnországban maradt, de megrekedt az oly sok bevándorló osztályrészévé váló féléletben: finnül gyöngén beszél, munkahelye nincs, hazamenni szégyell; exjugó ismerősökkel való nosztalgizással, alkohollal és csellengéssel tölti napjait. Anna ezzel szemben a sikeresen asszimilálódott bevándorló iskolapéldája lehetne: egyetemet végzett, hamarosan munkát kapott, és már fiatalon felelősségteljes állása van. Csakhogy új munkahelyén Annának nemcsak egy kurd bevándorló család kapcsán felmerült becsületbeli erőszak ügyével, valamint egy rendkívül bonyolult sorozatgyilkossági eset fokozódó kihívásaival kell nyomozóként megbirkóznia, de partnere, Esko nőellenes és idegengyűlölő megnyilatkozásaival is...

Dolgozatomban Nadj Abonji *Galambok röppenek föl* és Hiekkapelto *Kolibri* című regényében a magukat az emberi norma megtestesítőjeként érzékelők és a kívülállónak, ezért alacsonyabbrendűnek tekintettek, azaz hétköznapi szóval az idegenek között zajló találkozásokat vizsgálom a regények főhősnői szempontjából. Arra vagyok kíváncsi, miféle hatása lehet annak, ha valakit egy olyan közegben, amelyben megélhetését vagy éppen csak túlélését reméli, idegenként bélyegeznek meg. Amint a fenti rövid leírásokból kiderül, Kocsis Ildikó és Fekete Anna jugoszláviai magyar bevándorló nők, akik gyerekként szüleikkel nyugat-európai országokban telepedtek le. Csakhogy, mivel Kelet-Európából, és ezen belül is a Balkán térségéből érkeztek, a fehér nagyrasszhoz tartozásuk, ezzel összefüggésben európaiságuk, valamint ennek folyományaképp létjogosultságuk a nyugati társadalmakban újra meg újra megkérdőjeleződik. Az pedig, hogy történetesen nők, még kiszolgáltatottabbá teszi őket a magukat igazi svájcinak és igazi finnek tekintők tolakodásával szemben, akik a nőiségük okán idegenségü-

ket mint könnyebben megközelíthető, ártalmatlanabb, kikezdzhetőbb, vagy éppen idomíthatóbb idegenséget érzékelik. Az egymást érő idegengyűlölő és/vagy szexista megnyilvánulásokban – például amikor Fekete Annát detektívtársa a „ringasd már ide azt az egzotikus popsídat” (K 214) mondattal hívja helyszínelésre – egyrészt a különböző földrajzi régiók lakosait egy eurocentrikus civilizációs ranglétra alapján besoroló rasszista attitűd, másrészt pedig a nőiséget az irányíthatatlan impulzivitással és/vagy az akolmeleg passzivitással azonosító kártékony sztereotípiahalmozás lendül mozgásba.

Sara Ahmed az ember normatív alappozícióját birtokoló személy, avagy Ahmed kifejezésével: az otthon-lévő-test (body-at-home), illetve az odanem-illő-test (body out of place), azaz a fogyatékkal élő, a hajléktalan, a menekült, vagy éppen a munkaképtelen öreg teste közötti találkozást az abjekció kristevai fogalma felől közelíti meg (AHMED 2000: 85–86). Az abjekció megvetés, félelem és undor elegye, amely Kristeva szerint a szubjektum fejlődésének azon szakaszában jelentkezik, amelyben még bizonytalan az én – nem-én megkülönböztetés. Amikor a bizonytalan kontúrú én megvetést érez a külvilág egy elemével szemben, az szükségszerűen az önmegvetés jegyeit is magában foglalja. Az abjekció affektív állapota ekként előkészíti az én határainak kijelölését, egyúttal a nem-én megjelölését, utóbbiba beleértve azt is, amit az én saját magából kivet(ne), ekként „kultúráim kiindulója” és „védőkorlát” (KRISTEVA 1996: 169). Csakhogy, míg kora gyermekkorban elengedhetetlen fázisa a szubjektummá válás folyamatának, addig a felnőttkorban fellépő abjekció patológiás tünetegyüttes fennállását jelzi (PÁLMAI). Ha a szubjektum az ismeretlennel való találkozás hatására visszahullik a képlékenység és kontúrталanság kora gyermekort idéző állapotába, erőteljes abjekciós tüneteket produkálhat, melyet gyakran az én határainak újrajelölését célzó, nemritkán erőszakos megnyilvánulások követnek. Erre példa, amikor az otthon-lévő-test egy szerinte oda-nem-illő-testet – azaz bármely testet, amelyet magától különbözőnek és ennélfogva fenyegetőnek él meg – alacsonyabbrendű emberi vagy akár állatokhoz hasonlatos lénynek tekint és akként kezel, vagy amikor az oda-nem-illő-testet biológiai és/vagy morális fertőzésforrásként jelöli meg – mint ahogyan napjainkban számos sajtóorgánium teszi az Afrikából és a Közel-Keletről menekülőkkal. Az otthon-lévő-test a szerinte oda-nem-illő-test megjelölése, majd eltávolítása révén a saját határait akarja biztosítani, egy olyan ideálisan zárt állapothoz kíván eljutni, amely fenntartja saját, illetve mindannak, amivel szimbolikusan azonosul (klub, nemzet, ország), tisztaságának illúzióját.

Ennek a törekvésnek a motorja az a szorongástelt sóvárgás, hogy megteremtessék a különbség, amelyet a természet nem szolgáltatott készen: a különbség, amely végérvényesen elhatárolja a felsőbbrendűt az alsóbbren-

dűtől, az embert az állattól, az időtlen szellemit a romlékony anyagtól. Az ember fogalma ugyanis az erre irányuló sok évszázados törekvések ellenére sem tudott soha megnyugtatóan egyértelmű kategóriává kristályosodni. Azok, akiknek a hatalmi helyzete lehetővé tette, hogy normát alkossanak, vagyis az adott történelmi helyzetben magukat otthon-lévő-testekként érzékelők újra meg újra meghúzták a fogalmi kategória határait, szimbolikusan kizárva mindazt, ami értelmezésük szerint nem 'emberi' – azaz nem olyan, mint ők maguk. Erre a neme (férfi), rassza (fehér), geopolitikai helyzete (nyugat-európai, észak-amerikai) és társadalmi osztálya (felső és közép) által erősen meghatározott 'emberre' mint egyedüli önállóan cselekvőképes lényre tekintettek, aki a felvilágosodás az istenséget ésszel behelyettesítő hierarchiájában a legfelső pozíciót birtokolta. Ebben a világrendben a nem-emberi létezők összessége vagy egészen feleslegesként, vagy legfeljebb az emberi fogyasztás folyton megújuló nyersanyagforrásaként tételeződött, ami sokban hozzájárult a természet kizsákmányolásának megigazolálásához. Ugyanezen logika szerint alacsonyabb rangúnak minősültek azok az embercsoportok is, akik a rohamosan iparosodó nyugati társadalmaknál „természetközelibb” életmódot folytattak – így nyert az egyedül autonóm módon cselekvőképesként felfogott 'ember' karteziánus kategóriája alapvető fontosságot a kapitalista gyarmatosító beavatkozások megigazolálásában is. Harmadrészt pedig, a természetről mint ontológiailag alantasabb létezőről alkotott elgondolások nyomán az emberi ranglétrán alacsonyabb fokú besorolást kaptak azok is, akiknek a testük működése „látványosabb”, köztük a nők, a gyerekek, az aggok és a betegségekkel küszködők.

Amikor ős-finn detektívtársa, Esko azt mondja Fekete Annának, hogy „Pontosan emiatt nem alkalmasak annyira a nők politikusnak, mint a férfiak, túlságosan ki vagytok szolgáltatva az érzelmeiteknek. Ti, déliek talán még inkább, mint a finnek!” (K 93), a kijelentésben megnyilvánuló szexizmus és xenofóbia tulajdonképpen egy tőről fakad: az északi azért alázza meg a délit, a férfi a nőt, mert hite szerint az alacsonyabb rendű, azaz ez esetben a finn állami rendőrség kötelékébe oda-nem-illő-test. Míg az abjekció a jelölést előkészítő affektív állapot, Esko fenti mondata már az én határainak újra-megvonására tett kísérlet: az otthon-lévő-test a sztereotípiákat mankóként használva megpróbálja visszaállítani a maga fölérendelt helyzetét, hogy ezáltal túljuthasson az idegen, de még inkább annak közelsége és hasonlósága keltette bizonytalanságon. Csakhogy, miként Sara Ahmed is jelzi, minden ilyen határmegvonás ideiglenes, ezért az otthon-lévő-test szempontjából az oda-nem-illő test állandó veszélyforrást jelent, mivel bármikor előfordulhat, hogy valamiképpen mégiscsak átszivárog azon a mezsgyén, amely körülhatárolja a magát felsőbbrendűnek tekintő szubjektum

előnyeit biztosító belső, biztonsági zónát. Az otthon-lévő-testek bizonytalanságát, amely a határmezsgye mégiscsak-átjárhatóságából fakad, Ahmed az abjekció krízisének nevezi: az otthon-lévő-test válságként éli meg, hogy nem tudja százszázalékos biztossággal elhatárolni magától az idegent, hiszen az idegen sokszor már átlépte a külső és a belső köröket elválasztó határvonalat, mire idegenként felismerhetővé válik (AHMED 2000: 93). Ez talán még inkább lehetséges azon oda-nem-illő-testek esetében, amelyek látszatra megkülönböztethetetlenek az otthon-lévő-testektől – mint például a fehér kelet-európai bevándorlók a nyugat-európai társadalmakban. Ha pedig, mint Kocsis Ildi és Fekete Anna, másfeledek generációs bevándorlókként az adott nyugat-európai országban cseperedtek fel, és úgy beszél a helyi nyelvjárást, mint akármelyik odavalósi, az őket a sajátjaiktól elhatároló különbségek megkonstruálása még több munkát vesz igénybe az otthon-lévő-test részéről. Emiatt aztán állandóan készültségben kell lennie, éberségéből egy pillanatra sem engedhet – újra meg újra meg kell húznia a szimbolikus határvonalakat, melyekkel saját helyzeti előnyét védi.

Fontos emlékeznünk arra, hogy Ahmed az otthon-lévő-test kifejezéssel a magukat az 'ember' normatív alappozíciója birtoklójának tekintő személyeket jelöli a szerintük oda-nem-illő testtel való találkozás helyzetében. Sem az otthon-lévő-test, sem az oda-nem-illő-test nem fix állapot, hanem az adott interakcióba foglalt erőviszonyok mozgósításának függvénye. Nem egyszerűen bármely nyugat-európai, és/vagy fehér, és/vagy középosztálybeli, és/vagy férfi stb. számít otthon-lévő-testnek, hanem csakis az a szubjektum, amely magát egy abszolút értékrend letéteményesének tekintve kirekesztőleg viszonyul az eltérést képviselőkhöz. Ennélfogva egy egyén viselkedhet otthon-lévő-testként alkalmilag vagy rendszeresen, de kerülhet az oda-nem-illő-test helyzetébe is, s ez fordítva is igaz: ha mondjuk egy jugoszláviai magyar bevándorló, akivel Nyugaton azt éreztetik, oda-nem-illő-test, hazalátogatván a Vajdaságban kirekesztőleg viszonyul egy roma etnikumú személyhez, akkor már otthon-lévő-testként lép fel. Idevágó példa, hogy a regénybeli Kocsisék, amikor felszolgálót keresnek a Mondialba, a hirdetésbe azt írják, „svájciak előnyben” (G 79), azaz munkaadóként kirekesztőleg viszonyulnak a bevándorlókhöz. Ekkor még nincsenek tisztában azzal, hogy jelenlétük a helyiek szemében már megbélyegezte a Mondialt mint olyan kávéházat, ahol bevándorlók, sőt, rosszabb: balkániak dolgoznak, s ahová éppen ezért svájciak nem is jelentkeznek állásért. Ellenpéldaként viszont hadd álljon itt, hogy a *Galambok röppennek föl* és a *Kolibri* szövegében is szép számmal akad kedves, nyílt, segítőkész és támogató, finn és svájci, férfi és nő, aki őszinte érdeklődéssel fordul hösnőink felé. Erőteljesebb nyomvonalat képeznek azonban a regényekben a traumatizáló találkozások, azaz

azok a helyzetek, amikor Ildi vagy Anna valamely bennszülöttségére büszke otthon-lévő-test által megméretetik és könnyűnek találhatik.

Sara Ahmed már idézett tanulmányában azt is kifejti, hogy az otthon-lévő-testtel való találkozás de-formáló és/vagy re-formáló hatással lehet az oda-nem-illő-test szubjektumára, aki tulajdonképpen az otthon-lévő-testtel való találkozása révén szembesül azzal, hogy ő oda-nem-illő-test. Ez teszi oly sérülékennyé a svájci kuncsaftok méricskélő tekintete előtt a kávéház pultja mögé menekülő Ildikót – „fölszolgálás közben kiszolgáltatottnak érzem magam, mert szabad a kilátás rám, a lányra, aki vagyok” (G 80). Az oda-nem-illő-test az abjekció krízisét átélő otthon-lévő-test ismétlődő, nemritkán agresszív határmegvonó kísérletei révén kap eszközöket ahhoz, hogy magában bizonyos vonásokat mint különösen nemkívánatosakat, másokat pedig mint a jövőbeni befogadás szükséges, bár sohasem elégséges feltételeit azonosítsa (AHMED 2000: 85–86).

A Mondial fürkész tekintetű vendégei, csakúgy, mint Esko nyomozó számára a jugoszláviai magyar bevándorlókat mint oda-nem-illő-testeket meghatározó különbségek konstruálása elsősorban a Balkánhoz való tartozásuk jegyében zajlik, azaz Ildikó és Anna balkániságának a mértéke a 'valódi' emberek közé való asszimilálódásuk lehetőségének fokmérője. Más szóval, azt, hogy mennyire kívánatosak az otthon-lévő-testek körében, az dönti el, mennyiben képesek eloszlatni a balkániságukkal asszociált ellentmondásosságot. A Balkán szimbolikus földrajzi kategóriája régtől bejáródott kapaszkodót kínál az európai és a nem-(egészen)-európai közötti eltérés kijelöléséhez, hiszen a térség már a felvilágosodás diskurzusaiban is a barbár és a kulturált területek közötti senkiföldjeként szerepelt. A metageográfia, azaz azon „térbeli szerkezetek tárháza, melyek révén az emberek a világról való tudásukat rendszerezik” (LEWIS AND WIGEN 1997: ix) jellegzetesen fekete-fehér virtuális térképén a Balkán azóta is olyan sűrű zóna, amelynek mind a Kelethez, mind a Nyugathoz való különbsége és viszonyulása képlekeny és visszás.

A Balkánként emlegetett terület hosszú ideig Habsburg és/vagy Ottomán uralom alatt állt, ezeken a birodalmakon belül pedig folyton mozgásban lévő peremeket foglalt magába. A Habsburg és az Ottomán Birodalom, valamint az Orosz Császárság voltak az egyedüli olyan európai birodalmak, amelyeknek nem voltak tengeren túli gyarmataik. Ebből egyrészt tetemes gazdasági hátrányuk adódott, másrészt a tengeren túlon gyarmatosító ún. nagyhatalmak hamar morális fölényt kovácsoltak saját gazdasági előnyükből. A középkor óta fennálló, kelet vs. nyugat mint barbárság vs. civilizáció hierarchiáját fellevenítve a Habsburg, az Ottomán és az Orosz birodalmakat másodlagos, szubaltern birodalmaknak tekintették, lakóikat pedig a birodalmi eltérés je-

gyével bélyegezték meg, azaz a lakosságot nagyrasz-alapon rangsorolták (MIGNOLO AND TLOSTANOVA 2006, TLOSTANOVA 2010). A szubaltern birodalmak fehér bőrű alattvalói inentől amolyan kétséges, másodlagos, mintha- vagy piszkos-fehéreknek számítottak, az eurocentrikus civilizációs ranglétra alsóbb fokaira kerültek. A birodalmak széthullása után a civilizációs vízválasztóként is értett birodalmi határvonalak körüli bizonytalanság az egykori határvidékeken kialakult új nemzetállamok megítélését is fémjelezte. Ezek az államok egyfelől a nagyhatalmi érdekek, másfelől olyan súlyos belső problémák szorításában vergődtek, mint a gyöngye lábakon álló gazdaság, nagyfokú társadalmi egyenlőtlenségek, etnikai villongások stb., ami hozzájárult ahhoz, hogy a térség nyugat-európai civilizációs mércék szerint továbbra is félig-leszakadt peremvidék maradjon. Később a Vaszfüggöny fizikai és ideológiai válaszfalként mintegy fél évszázadra „tisztázta” a Kelet és Nyugat szimbolikus határmezsgyéje körüli visszasságokat, miközben a „mögé” került történelmi régiók és lakosaik, beleértve a valamikori Jugoszláviát is, a hidegháborús diskurzusokban gyakran úgy tűntek fel, mint akik egyébként is régtől fogékonyak az olyan Európa-ellenesnek tekintett ideológiákra, mint a kommunizmus. Az elemzett regények szempontjából fontos az is, hogy a hetvenes évek végétől a tágabb kelet-közép-európai térségben fennálló észak–dél hierarchia, amely Közép-Európát és annak államait a Balkán államai fölé rangsorolta, új erőre kapott. Ez szintén a 19. századi nagyhatalmi értékrend lecsapódása, ugyanis ekkoriban a másodlagos vagy szubaltern birodalmak közül a Habsburg Birodalom, lévén nyugati keresztények lakta terület, nagyhatalmi megítélése sokkal kedvezőbb volt, mint például az Ottomán Birodalomé (MELEGH 2006, WOLFF 1994, WANK 1997). Az Európa nyugati részét a keleti fölé, utóbbin belül az északi részeket a dél fölé rendelő hierarchia célja a nyugat-európai ember civilizációs előnyeit szavatoló biztonsági zóna kijelölése. Ebben a képletben a Balkán, mint egyszerre keleti és déli térség, afféle tamponzóna, amely az igazi Európa és a már nem-Európa közé ékelődik: egy félig-meddig fejlett, félig-elmaradott, rész-civilizált térség, amely ellentmondásosságánál fogva folytonosan szorongást kelt (TODOROVA 1999).

Pontosan ennek a Balkánnal és a balkániakkal asszociált ellentmondásosságnak a hatásai érhetők tetten a *Galambok* és a *Kolibri* szövegében. „Tudniuk kell, hogy a kisasszony a Balkán magyar részéről való [...]. Vajdaság, így hívják a vidéket, ami nemrég még autonóm tartomány volt, ugye? (...az anyanyelvük tehát magyar és nem szerbhorvát, következettette ki Frau Berger, igen, válaszoltam. Akkor maga nem is balkáni? Voltaképpen nem, feleltem, de valahogy mégis, gondoltam. [mire] Herr Berger: Látod, mondtam neked, hogy a balkániaknak másmilyen a fejformájuk)” (G 112).

Az idézetből is kitűnik, hogy az otthon-lévő-test perspektíváját képviselő Bergerék keményen dolgoznak azért, hogy a Kocsis Ildi és családja kapcsán felmerülő balkániság gyanúját eloszlassák. A nagyrosszokat egymástól diszkrét testi jegyek alapján megkülönböztető „klasszifikáció igénye”, ahogyan Anne Fausto-Sterling fogalmazott, az európai és az idegen közé verhető „tudományos” ékek egész sorát eredményezte, ezek egyike volt a 19. században nagy népszerűségnek örvendő fejforma-elemzés és agy-űrtartalom összevetés (FAUSTO-STERLING 1995: 40). Ahogy az iménti szövegrész példázza, a fejforma-elemzés módszertanának rasszista szótára beleszivárgott és benne ragadt a művelt európai középosztály szóhasználatában, hogy szükség esetén aktiválódhassék. Márpedig annak eldöntése, hogy a felszolgálószemélyzet, akinek még az ételükhöz is hozzáférése van, a balkáni „harcias csürhéhez” és „hiénákhoz” (G 95) tartozik-e, tehát afféle „homo balcanicus [aki] egyszerűen még nem esett át a fölvilágosodáson” (G 98), égetően szükséges. A fejforma-elemzést végző Bergerék a maguk részéről kellően megnyugtatónak találták, hogy a Kocsis család magyar származású, azaz számukra a Balkán határai etnikai határokká egyszerűsödtek. Herr Pfisternek például az számít, hogy a családnak svájci állampolgársága van, folyékonyan beszélnek a helyi nyelvjárást és helyi szokásokat követnek, azaz számára a Balkánhoz való tartozás részint adminisztratív kérdés, részint pedig a nyelvi és kulturális asszimiláció függvénye: „magával persze más a helyzet, maga már megszerezte az állampolgárságot, ismeri hazánk szokásait és hagyományait, de azok, akik a kilencvenes évek óta jönnek [a Balkánról], az mind csak nyers anyag” (G 97–98). Megint más vendégek Kocsisék termelékenységét használják értékmérőként: mivel jól teljesítenek a kávézóban, a család tagjai méltók arra, hogy svájcinak tekintessenek. Hi-ekkapelto *Kolibrijében* Esko, Fekete Anna detektívtársa a kulturális asszimiláció és a protestáns munkaetika vegyülékét használja mérőónként: „Te dolgozol, adót fizetsz, és tisztán beszélsz finnül, az más” (K 418).

Az etnikum, az állampolgárság, a nyelv, vagy éppen a szorgalom azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele az elfogadásnak. Az otthon-lévő-test a biztonságát sohasem érezheti végleg szavatoltnak, hiszen az idegen idegensége bármikor fenyegetően előtűremkedhet. Akiket oda-nem-illő-testként jelöl(het)nek, túpontosan érzékelik ezt, akárcsak Ildikó édesanyja, aki „megtiltotta, hogy a titkos nyelvünkön [ti. magyarul] beszéljünk egymással, mert az provokálja a vendégeket, azt hiszik, őket tárgyaljuk ki” (G 93). A vendégek biztonságérzetének és ezzel szoros összefüggésben a családi vállalkozás fenntartásának érdekében Kocsis Ildikó további eszközkhöz folyamodik: hogy minél kevésbé tűnjön fenyegetőnek az otthon-lévő-testek számára, butábbnak és tájékozatlanabbnak mutatja magát, mint

ami. Ildi, mielőtt visszatért a családi fészekbe, bölcsészhallgató volt, aki többek között modern kori európai és svájci történelmet is tanult. Miközben a vendégek a demokrácia fellegváraként ünnepelt svájci páholyukból megvető és gyakran rasszista megjegyzéseket tesznek a balkániakra, Ildiben forr a vágy, hogy rámutasson, Svájc történelme sem mentes a visszásságoztól (G 213). Mégis inkább a hallgatást választja, hiszen tisztában van vele, hogy neki, az idegennek nem lehet több tudása a svájci és az egyetemeseurópai történelemtől, mint a svájciaknak! Simulékony, szolgálatkész attitűdjében a társadalmi elfogadást remélő bevándorló, a tehetős kuncsaftok kényelmének biztosításáért felelős vékonypénzű pincér és a környezetében lévő emberek lelki jólétéről és nyugalmáról való gondoskodást kötelességszerűen magára vállaló nő egyidejűleg aktív. Ildi tisztában van vele, hogy oda-nemillő-testként folyton meg kell dolgoznia a bizalomért, akár a saját gondolatai árán is, ezért inkább hallgat és szorong: meghunyászkodóvá deformálja az otthon-lévő-testekkel való találkozást.

Fekete Anna, a *Kolibri* jugoszláviai magyar menekült detektívje is megsínyli az otthon-lévő-test pozíciójából viszonyuló detektívpartnere, Esko durva kifakadásait: „Idejöttök ti, istenverte bokszosok, és jól eléldégéltek a tébé pénzén, a mi adónkból, bassza meg! [...] Vagy elveszitek valamelyik finn munkáját, ahogy te is” (K 168). A gyarmatosító diskurzusok egyik alap-trópusát és egyben alapvető paradoxonát fedezhetjük fel ebben az idézetben: az idegen egyszerre ártalmatlan, cselekvésképtelen, ennél fogva természetesen lusta bennszülött és megfélemezhető vadember. A felvilágosodás óta ez a párosítás gyakran bukkan fel különféle eurocentrikus és/vagy gyarmatosító diskurzusokban, anélkül, hogy a benne foglalt ellentmondás feloldására bárminemű kísérlet történe. Ismerős lehet ez a paradoxon a kortárs média menekültekről szóló híradásaiból is: hol lézengő, semmirekellő csöcselék-ként, hol pedig ambiciózus, ezért a helyi munkavállalókra veszélyt jelentő jövőbeni munkaerőként ábrázolják őket. Ennek a paradoxonnak a fenntartása alapvető fontosságú az abjekció krízisének távoltartásához: mindaddig, amíg az idegen minden és egyben mindennek az ellentéte is, az otthon-lévő-test bármely helyzetben előhúzhat egy kellően iszonytató idegenképet, amellyel megigazolhatja saját agresszív viszonyulását.

Esko megnyilvánulásából azt is megtudhatjuk, hogy számára a Balkán, illetve a balkániság egy fehértől eltérő nagyrasz jelölőjeként funkcionál. Értékrendjében a „bokszos” – másutt „beduin” (K 221) – rasszista kifejezések jelentéstartalma sarkalatos pontokon egybeesik a korábban Anna fejéhez vágott „déli nő” sértéssel, ugyanis mind a „bokszos”, mind a „déli”, mind a „nő” fogalmához a decens európai polgárok köreibe betörő, ösztönei uralta alacsonyabb rendű lény jelentésköre társul. Az otthon-lévő-testként

fellépő Esko megnyilvánulásai a munkahelyi nyomással tetézve fokozatosan kikezdi Anna önbecsülését, és ő egyre sebesebben zuhan egy zaklatott, depressziós állapotba. Emellett Anna felelősnek érzi magát a kurd kamasz lány, Bihar sorsáért is, akit szerinte családja erővel férjhez akar adni. Mivel a rendőrség alapos indok híján ejti a becsületbeli erőszak gyanúját, Anna egyedül folytatja a kurd család megfigyelését, s ez maradék erőit is felőrli. A széthullás első jeleként visszatérnek hallucinációkkal kísért pánikzavarai: „megjelent előtte egy kétfejű sas által megerőszkolt és szétmarcangolt gyerek” – a kétfejű sas Szerbia címerállata, a gyermek pedig, ahogy Anna megállapítja, „ő maga is lehetett volna” (K 62). Fekete Anna egy súlyos traumákkal teli gyermekkor terhét hordozza: előbb édesapja hunyt el, majd a Nagy-Szerbiáról szőtt vérgőzös álmok beteljesítésére törő háborúban elveszítette idősebbik bátyját, Áront. A háborús háttérrel teli kilátástalanságából és a nyomasztó emlékektől egyaránt menekülő kisebbségi család sarjaként Anna már gyermekkorában megtapasztalhatta, mit jelent oda-nem-illő-testnek számítani. Amikor Bihar kiszolgáltatottságának látványa felkavarja benne a múltat, Esko xenofób viszonyulása pedig ismét oda-nem-illő-testként bélyegzi meg, mindez az élethelyzetek különbsége ellenére feléleszti benne a gyermekkor fájdalmait, s velük bizonyos regresszív, gyerekes viselkedésmódokat is: „hirtelen kedve támadt ellenkezni [...] úgy viselkedni, mint a gyerek, akiként Esko kezeli őt” (K 35).

Az abjekció krízisének deformáló hatását tehát mind Ildikó, mind Anna megsínyli: ingerlékennyé és zavarossá válnak, ennél fogva egyre kevésbé tudják képességeiknek megfelelően ellátni feladataikat, amitől aztán még ingerlékenyebbé válnak... míg nem a deformáló hatás, ha ideiglenesen is, de a kétségbeesés szélére sodorja őket: az oda-nem-illő-test helyzetében megélt kisebbségi érzés olyan fokú idegfeszültségként, majd idegi kimerültségként nyilvánul meg, hogy a fiatal nő a kilépést, az emberi világ hátrahagyását kezdi sóvárogni. Fekete Anna „filmszakadást akart, mégpedig alaposat” (K 352), Kocsis Ildi pedig a kávézó asztalai alatt egy vendég cipője után tapogatózva arra gondol, „legközelebb tovább lenn fogok maradni [...] szórakoztató gondolat, ijesztő gondolat, hogy szeretnék fekvé maradni” (G 98).

Ez utóbbi jelenet, amikor Ildikó a térdén csúszkálva keresgél a vendégek lábai között, külön figyelmet érdemel. A fiatal jugoszláviai magyar pincérnő az asztalok alatt összetalálkozik az egyik vendég kutyájával, egy megszeppent kis ölellyel, aki, akárcsak Ildikó, szintén a padlóhoz lapulva remél biztonságot. A helyzetük hasonlósága mély együttérzést kelt Ildiben a kutyus iránt, s ez végre képessé teszi arra, hogy saját meggyötört személye felé is enyhültebb szívvel forduljon. Ennek hála felismeri, hogy a frusztrált feszült-

ség, amely eltölti, nem valamiféle jellembéli hiányosság következménye, hanem az oda-nem-illő-test pozíciójából következik, amelybe az otthon-lévő-testek kényszerítik. Miközben Herr Pfister „szívből és kiadósan nevet” Ildikó négykézlábás gyakorlatán, ő arra gondol, „ha a kutya nem teszi meg, bokán fogom harapni Herr Pfistert” (G 97) – persze ehelyett inkább visszajuttatja a lábbelit a tulajdonosának. A bevándorló pincérnő visszatérése az asztalok alatti, alantasabb, állatok benépesítette világból az emberek körébe, egy kutya-tevékenység révén valósul meg: visszaviszi az elejtett tárgyat, a cipőt, a gazdájának. Az ilyen és ehhez hasonló megalázó helyzetek hatására Ildikó egyre precízebben érzékeli, hol van balkániként a helye a svájci társadalomban. Hamarosan felismeri: saját épen maradása és jövőbeni gyarapodása érdekében meg kell törnie az otthon-lévő-test/oda-nem-illő-test egymást félelemkorlátok közé záró hatalmi játékát.

A kurd család megfigyelése közben Fekete Anna gyakran gondol Finnországba érkezésének körülményeire, a kezdeti nehézségekre. Bár sokféle kihívással kellett szembenéznie, visszatekintve a rá jellemző józansággal belátja, hogy más menekültekhez, például Bihar családjához képest, édesanyja, testvére és ő viszonylag könnyedén megúszták, hiszen „nekik nem jutott osztályrészül a hónapról hónapra húzódó kínzó várakozás, félelem, [...] akkor rendkívüli törvény volt érvényben, nekik előjoguk volt. És ők már eleve, hogy is lehetne mondani, kész európaiak voltak” (K 131). Azaz a finn bürokratikus rendszer kettős mércéjének megfelelően a balkáni menekülők, részint mert háborús zónából érkeztek, de részint mert „európaibbak”, mint a más kontinensekről érkezők, könnyebben jutottak dokumentumokhoz, engedélyekhez, segélyhez. Csakhogy az állampolgárság adminisztratív ténye még nem elégséges a teljes körű társadalmi elfogadáshoz. Végsőkéig kifacsart állapotában Anna egyre inkább úgy látja magát, ahogyan az otthon-lévő-test pozíciójából Esko látja őt: mint oda-nem-illő-testet, azaz egy nemkívánatos bevándorlót, akinek létjogosultságát folyton bizonyítania kell: „Mindegyikük utál. Elfuserált rendőr vagyok, és elfuserált ember. Mindent annak a számlájára írnak, hogy külföldi vagyok. Énutánam egyetlen bevándorló háttérű rendőr sem fog munkát kapni ebben a városban, pedig nekem kellett volna úttörőnek lennem” (K 395).

Az abjekció krízisének deformáló hatása tehát Kocsis Ildikó és Fekete Anna életében hasonlóan jelentkezik: mindketten alvászavarral küzdenek, egyre intenzívebben szoronganak, paranoid és önostorozó gondolatokkal viselkednek, depressziósak. Ezt súlyosbítja, hogy a megtapasztalt nehézségeket még legközelebbi hozzátartozóikkal sem beszélhetik meg, mert mindkét bevándorló családban erőteljesen érvényesül a hallgatás tabuja: „Áronról nem beszéltek többet. A háborúról sem beszéltek többet. [...] Apjukról már

régóta nem beszéltek, így aztán volt tapasztalatuk, hogyan kell hallgatni a nehéz témákról” (K 205). A Kocsis családban – „mi, akik voltaképp sosem beszélünk a háborúról otthon” (G 86) –, az apa teljesen elzárkózik attól, hogy a bevándorlósors hányattatásait néven nevezze. Hosszú évek nehéz munkájával összekapart tapasztalataikat helyette is az édesanya fogalmazza meg: „Az egyetlen lehetőség, hogy munkával előrébb juss, és ez, hidd el nekem, nem sikerül, ha nem tettetted magad süketnek vagy hülyének” (G 261).

Felmerül, miért maradnak ezek a fiatal nők mégis Finnországban és Svájcban, ha egyszer ott a fajtájukat szó szerint nem veszik emberszámba, s ha lelkük amúgy is oly gyakran sajog a szülőföldjük iránti vágyakozástól? A legkézenfekvőbb válasz persze, hogy még bevándorlóként is előnyösebb helyzetben vannak, mint a Vajdaságban maradt rokonaik és ismerőseik, hiszen bizton számíthatnak rá, hogy munkájukért bért, betegségeikre gyógyszerert kapnak. Ugyanilyen fontos azonban, hogy mindketten tisztában vannak vele, nőként mennyire leszűkülne a lehetőségeik köre, ha hazaköltöznenek. Fekete Annának igen csekély esélye lenne arra, hogy magyar nőként a szerb rendőrségben nyomozótiszti rangot kapjon, főként, hogy választásához a saját közössége felől sem sok támogatást remélhetne. Ezt támasztja alá anyjával folytatott beszélgetése is, melyből kiderül, hiába vannak szakmai sikerei, anyja számára az egyedüli értékmérő az, hogy mikor házasodik már meg, mikor szül neki (!) unokákat (K 323). Ildikó számára akkor válik nyilvánvalóvá, fiatal nőként mennyivel több szabadsága van Svájcban, mint a Tisza mentén lenne, amikor elköltözik otthonról. Felismeri, „az egyéni kitörésem számukra [azaz szülei számára] a családtól való elfordulást jelenti” (G 273), de azt is, hogy otthon, a rokonság és a közösség árgus tekintetétől kísérvé a szülők még több ellenállást tanúsítottak volna döntésével szemben. Összefoglalva: tudják tehát, hogy a Vajdaságban otthon lehetnének, de csak amennyiben betartják azokat az íratlan szabályokat, amelyek meghatározzák, hol egy nő helye.

Sara Ahmed hangsúlyozza, hogy az abjekció krízisének re-formáló hatása is lehet, amennyiben az oda-nem-illő-testként megjelölt szubjektum valamiképpen szétfeszíti a ráerőszakolt kereteket. Ennek előfeltétele a kritikus viszony kialakítása az otthon-lévő-test által képviselt értékrenddel szemben. Kocsis Ildikó számára a kitöréshez szükséges erőt az abjekció krízisének egy különösen brutális megnyilvánulásával való szembesülés hozza meg. Rá hárul ugyanis a feladat, hogy rendbe hozza a Mondial fekáliával összekent vécéjét. Ildikó a helyszínt látva egykettőre felismeri, hogy nem baleset történt, hanem valaki, feltehetőleg egy „rendes” svájci kuncaft „üzent” a családnak. A látvány okozta sok keltette érzéketlen állapotban radikális lépéshez folyamodik: puszta kézzel esik neki a mocsoknak. Ha már egy-

szer „egyértelmű, hogy valaki szándékosan kente össze a falat, ezért ne is legyen semmi műanyag köztem meg a szar között” (G 247–249), gondolja. Az „üzenet” megfejtéséhez is maga Ildikó kínál támpontot, tőle tudhatjuk meg, hogy a „*Schissuslander!*, szaros külföldiek!, ez a leggyakrabban halott verbális támadás” (G 249). A további narrációból kíméletlenül pontos helyzetértékelés bontakozik ki: „(én, aki leírom azt, hogy »szar«, nem tudom elképzelni, hogy az itteni polgárok szájukra vennék ezt a szót, de talán mégis megteszik, talán egymás fülébe súgják, hogy »szaros«, szaros és jógó, ez illik egymáshoz, a polgárok, akiknek kulturált életükben vizeletük és székletük van, a tény, hogy a szar ott van a falon, csak azt bizonyítja, hogy mi, azaz *ők*, szarosak)” (G 250). Az eset után Ildikó a rendőrséghez akar fordulni, de szülei nyomására eltántorodik ettől, ők ugyanis a társadalmi megkapaszkodás egyedüli módját abban látják, ha hallgatnak és tűrnek. Az abjekció krízisének ez a durva megnyilvánulása, amikor is egy otthon-lévő-test az abszolút abjektel, a test által kivetett fekáliával jelölte meg a családot, valamint rajongva szeretett szülei végérvényes deformálódásával való szembesülés hatására Ildikó úgy dönt, felmond a kávéházban. Elköltözik otthonról, visszatér tanulmányaihoz, majd írni kezd, mert érzi, képtelen a további meghunyászkodó hallgatásra. A *Galambok röppennek föl* egyes szám első személyű elbeszélése Kocsis Ildikó fegyverténye, mellyel megmutatja, képes lett sokféle világának ellentmondásuktól sem mentes összetettségéből saját hangot csiholni.

Fekete Anna, a *Kolibri* főhőse más utat jár be. Hogy csökkentse a magára nehezedő nyomást, elhatározza, ha kell, szó nélkül túri Esko keckeckedését: „Eszébe jutott, mennyire nem akarja, hogy a férfi húzásai provokálják, és figyelmét a kinti világra összpontosította” (K 283). Akárcsak a Kocsis szülők, ő is a hallgatást választja, csakhogy számára ez nem életre szóló fegyverletétel, hanem taktika: így gyűjt erőt az igazán fontos ütközetek, azaz a munkahelyi küzdelmek megvívásához. Bár elsődleges célja a nyomozások sikeres lezárása, fegyelmezettségével és gerincességével hamarosan beveszi detektívtársa megvetésből és gorombaságból épített erődítményét is. Közben egy szakmai sikert is elkönnyvelhet, kiderül ugyanis, hogy Biharral kapcsolatban igaza volt, a családja valóban erővel férjhez akarta kényszeríteni a kurd kamasz lányt. Amikor Esko Anna lekötelezettjévé válik, mert a fiatal nő a faggatás dacára sem köpi be gyakori munkahelyi italozásáért, társa hálatelt szavaira a megerősödött és önbizalmát visszanyert Anna már a következőképp válaszol: „Egy rendes balkáni nem pletykál a főnöknek, ez magától értetődik. A finnekkal kapcsolatban nem lennék ebben ilyen biztos, legalábbis a rendes finnekkal kapcsolatban” (K 418). Az idézett beszélgetésben tehát felvállalja a vele, mint oda-nem-illő-testtel azonosított világot, de

közben cselesen visszajára fordítja az otthon-lévő-test által képviselt értékrendet, és a balkániságot tünteti fel értékforrásként. Az abjekció krízisének reformáló hatása abban nyilvánul meg Annánál, hogy felismeri, különbözősége mekkora erőforrás, s immár képes felvállalni ezt a különbözőséget és erőt akár a munkája során is: „a balkáni gyökereimnek hála, a hangomat legalább tudom használni – gondolta elégedetten” (K 439).

Melinda Nadj Abonji *Galambok röppennek föl* és Kati Hiekkapelto *Kolibri* című regényének kisebbségi sorsból gyermekként bevándorlósorsra jutott nőalakjai tükröt tartanak hazájuk többségi társadalma, sőt, a saját kisebbségi közösségük által működtetett kirekesztő és/vagy korlátozó konvencióknak, de mindenekelőtt a nyugati országokban a bevándorlók, elsősorban a keletről és szegény sorból érkező bevándorlók osztályrészéül jutó idegenyűlöletnek. Az őket ért megaláztatások azonban minden esetben nőiségüket is célba veszik, így nekik egyszerre kell megbirkózniuk a bevándorlót, a pénztelent, a balkánit és a nőt érő támadásokkal. Ezért kulcsfontosságú, hogy az idegen helyzetét és nehézségeit a maga soktényezős bonyolultságában vegyük górcső alá, melyből nem hiányozhat a társadalmi osztályhoz, a nagyrasszokhoz és a társadalmi nemhez kapcsolódó sztereotípiák elemzése.

Ildikó és Anna története, más fiktív és valós bevándorlótörténetekkel elentétben, pozitív végkicsengésű: ugyan megszenvedik az oda-nem-illő-test billogának viselését, de végül képessé válnak arra, hogy újraalkossák magukat anélkül, hogy feladnák saját értékrendjüket. Mintha kettőjük helyett is beszélne, amikor Bihar így fogalmazza meg életben és épen maradásának kulcsát: „Elhatároztam, hogy soha nem fogom szítani magamban a keserűséget. Nem akarok olyanná válni, mint apa és anya” (K 210). Ugyanezt visszhangozzák Ildikó záró szavai, aki hűgával halottak napján egy névtelen sírt látogat meg, hogy ott, a távolból lerója kegyeletét: „magának, mamika, elénekeltünk egy dalt, és a maga nevében azt kértük, hogy az élők ne haljanak meg időnek előtte” (G 278). Hogy az élők éljenek, s ne csak élőhalottként túléljenek, ahhoz a regények tanulsága szerint a keserűség, azaz az idegen-lét deformáló hatásának felszámolása, valamint a helyén felfakadó erők tettvágyba oltása szükséges, hiszen „a LED-ek és a neoncsövek alatt fáradhatatlanul játszani kell a piaci erők rendezte színdarabot, melynek neve: a nyugati ember” (K 486).

IRODALOM

- AHMED, Sara. 2000. *Embodying Strangers* = Horner, Avril and Angela Keane (eds.) *Body Matters*. Manchester and New York: Manchester University Press. 85–97.
- FAUSTO-STERLING, Anne. 1995. “Gender, Race, and Nation: The Comparative Anatomy of ‘Hottentot’ Women in Europe, 1815–1817.” = Jennifer Terry and Jacqueline Urla (eds.), *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press. 19–48.
- HIEKKAPELTO, Kati. 2013 [magyarul 2015]. *Kolibri*. Fordította Bába Laura. Athenaeum Kiadó
- KRISTEVA, Julia. 1996. „Bevezetés a megalázottsághoz.” Fordította Kiss Ágnes = *Café Babel*, 20.
- LEWIS, Martin W. and Karen E. WIGEN. 1997. *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press
- MELEGH, Attila. 2006. *On the East-West slope: Globalization, nationalism, racism, and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest and New York: Central European University Press
- MINGOLO, Walter D. and Madina V. TLOSTANOVA. 2006. “Theorizing from the Borders: Shifting to Geo- and Body-politics of Knowledge” = *European Journal of Social Theory*. 9.2, 205–221.
- NADJ ABONJI, Melinda. 2010 [magyarul 2012]. *Galambok röppenek föl*. Fordította Blaschik Éva. Budapest, Magvető
- PÁLMAI, Krisztián. „A kristevai szemiotikus jelenségek és az abjekció fogalmainak meghatározása.” In *Szabadpart* 24–25. URL http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/24/24_komm_palmi.htm#_ftn21
- TLOSTANOVA, Madina. 2010. *Gender Epistemologies in the Eurasian Borderlands*. New York: Palgrave Macmillan
- TODOROVA, Maria. 1999. “Hierarchies of Eastern Europe: East-Central Europe versus the Balkans” = *Culture and Reconciliation in Southeastern Europe*. Thessaloniki: Paratiritis, 11–65.
- WANK, Solomon. 1997. “The Disintegration of the Habsburg and Ottoman Empires: A Comparative Analysis.” = Dawisha, Karen and Bruce Parrott (eds.) *The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective*. Armonk, NY and London: M. E. Sharpe. 94–121.
- WOLFF, Larry. 1994. *Inventing Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press

Embodied Borders

Prompted by the current wave of migration from Eastern Europe towards Western European countries, this study explores the effects of being labeled as a “body out of place” (Sara Ahmed) in an environment where one seeks a better life, or simply survival.

Through a close reading of two migrant novels, I look at how an individual's class, racial origin, and gender, shape the discourse around their alienness; and in turn how these modify their self-perception.

Key words: alien, body-at-home, body out of place, immigrant

Otelovljene granice

Pokrenuta aktuelnim talasom migracije iz pravca Istočne Evrope u pravcu zapadnoevropskih zemalja, koja snažno dotiče i Vojvodinu, studija istražuje kakav efekat može da ima kada jednu osobu u nekoj sredini u kojoj se ona nada preživljavanju, odnosno ostvarivanju prihoda potrebnih za život, okarakterišu kao nekog ko ne pripada toj sredini. Kroz dubinsko čitanje dva imigrantska romana tražim odgovor na pitanje na koji način utiču materijalno stanje, poreklo i društveni rod neke osobe na predstavu koju stvaraju o njoj kao strancu, te na koji način one modifikuju predstavu pojedinca o sebi samom.

Gljučne reči: imigrant, stranac, telo-kod-kuće, telo-koje-se-ne-uklapa

Beérkezés időpontja: 2016. 10. 29.

Közlésre elfogadva: 2016. 11. 30.

Lendák-Kabók Karolina

∴ Társadalmi Nemek Központ,
∴ Újvidéki Egyetem
∴ karolina.kabok@gmail.com

AZ INTERSEKACIONALITÁS VAJDASÁGI VONATKOZÁSAI

Intersectionality in the Context of Vojvodina

Intersekcionalnost u vojvodanskom kontekstu

Az interszekcionalitás elmélete a társadalom által meghatározott különböző kategóriák (nem, nemzetiség/etnicitás, faj, anyanyelv, társadalmi helyzet, életkor, osztály stb.) összefonódását szemléli, melyek „mátrixokat” alakítva, új hierarchiákhoz és társadalmi egyenlőtlenségekhez vezetnek, pl. egy idős, kisebbségi nő helyzete több kategória egymást felerősítő metszetében kerülhet alárendelt helyzetbe egy fiatal, többségi nemzethez tartozó férféhoz képest. A dolgozat elsődleges célja bemutatni az interszekcionalitást mint elméletet és kutatási módszert, továbbá felhívni a figyelmet annak jelentőségére a vajdasági magyar kutatás szempontjából. Az interszekcionalitás fő jellemzői a többdimenzionalitás és a dimenziók összefonódása, ezek ismeretében és elemzésük alapján juthatunk új értelmezésekhez és következtetésekhez. A dolgozat másodlagos célja rámutatni, hogy az interszekcionális elemzés alkalmazása jelentős lenne a vajdasági magyar szociológiai kutatásokban. A dolgozat a tartalomelemzés módszerével négy (két nő és két férfi) vajdasági magyar kutató tanulmányait elemzi az interszekcionalitás elemeit keresve azokban. A tartalomelemzés módszerével olyan következtetéseket vonhatunk le, melyek közvetlenül nincsenek jelen a tanulmányokban, de kiolvashatók azok üzeneteiből. Az eredmények azt mutatják, hogy a gender és az etnicitás külön-külön szerepelnek egyes dolgozatokban, viszont az interszekcionalitás által feltételezett kategóriák közti relációk figyelmen kívül maradnak.

Kulcsszavak: vajdasági magyar kutatók, interszekcionalitás, társadalmi egyenlőtlenségek, tartalomelemzés

BEVEZETŐ

Az utóbbi évtizedekben több jelentős kutatás készült a vajdasági magyarságról (GÁBRITY-MOLNÁR 2009; MIRNICS 2001; TAKÁCS 2013; SZALMA 2005). Ennek oka, hogy egyedi közösséget alkotunk ebben a

térségben. Nyelvünk, vallásunk, kultúránk, szokásaink nagyban különböznek a körülöttünk élő többségi nemzetétől. Az interszekcionalitás elmélete a felsorolt társadalmi különbségeket vizsgálja, illetve a különböző kategóriák (nem, nemzetiség, faj, anyanyelv, társadalmi helyzet, életkor, osztály stb.) összefonódását elemzi, ezáltal alakítva ki új „mátrixokat”, melyek új hierarchiákhoz és társadalmi egyenlőtlenségek kimutatásához vezetnek.

Neves kutatók már évtizedek óta végeznek elemzéseket és tesznek javaslatokat a vajdasági magyarság megmaradása érdekében, melyre irányuló egyik törekvés a magyarul tanuló diákok anyagi támogatásban való részesítése. Az elvándorlás gondolata, sajnálatos módon, minden ilyen és ehhez hasonló erőfeszítés ellenére majdnem minden esetben felmerül, a 90-es években Magyarország volt a cél, napjainkban pedig a gazdasági helyzet és a perspektíva hiánya Nyugat-Európa felé irányítja az elvándorlókat. Azt, hogy „mások”, az is bizonyítja, hogy Magyarországon sem tudnak egyből, zökkenőmentesen beilleszkedni. Ott is egy másik kultúrából érkezőt, „külhoni magyart” képviselnek, akit sokszor megszólalnak akcentusa miatt. A fenn említett jellemzők miatt az interszekcionalitás elmélete alkalmazható a vajdasági magyar közösségre.

A dolgozat az etnicitás mellett a *gender* kategóriáját is figyelembe veszi, az interszekcionalitás elmélete segítségével. Igaz ugyan, hogy jogszabályok szempontjából egy igazságos/egyenlő társadalmat feltételezhetnénk, azonban a valóság más. A családjaink, az iskoláztatási rendszerünk és a társadalom is más követelményeket, elvárásokat és célokat tűz ki a nők és a férfiak számára. Ez már csecsemőkorban megkezdődik a rózsaszín és kék babaruhákkal, és felnőttkorban folytatódik a szakválasztási szegregációval, a kereseti réssel¹, az üvegplafonnal² és nem utolsósorban a nők által végzett fizetetlen munkával a háztartásban. Vincze Enikő (VINCZE 2012) tanulmányában a nők és a kapitalista termelés, illetve munkaerőpiaci szerepüket elemzi. Vincze szerint a kapitalista termelés számára a nők fizetetlen munkája kedvező, míg a patriarchális gazdaság ellenőrzi a nők munkaerőpiaci hozzáférését, ez a foglalkozások nemi szegregációjánál kezdődik, majd a fizetések nemi differenciálódásánál és a vezető pozíciókhoz való korlátozásánál folytatódik. Az állam különböző mechanizmusokkal a maga módján újratertemli a patriarchális viszonyokat, itt a reprodukív/demográfiai közpolitikákra gondol, a válás szabályozására, a nőknek látszólag kedvező nyug-

¹ A kereseti rés alatt azt értjük, hogy a nők ugyanazért a munkáért kevesebb fizetséget kapnak.

² Az üvegplafon azt jelenti, hogy a nők számára a munkahelyi előrehaladás útja látható, viszont ismeretlen okoknál fogva a várt előrehaladás nem következik be, illetve mindig valaki más kapja meg (főként a férfi kollégák).

díjrendszerre vagy azokra a családpolitikákra, amelyek támogatják a nők háztartási szférában maradását (WALBY VINCZE által 2012).

A nemi sztereotípiák más környezetet teremtenek a nők és a férfiak számára. Amennyiben a társadalmi nemi (gender) különbséghez hozzávesszük a kisebbségi létet is, akkor egy új „mátrixot” kapunk, teljesen új különbségeket, melyek önmagukban szemlélve nem átláthatóak. Sebestyén Zsuzsa tanulmányaiban az interszekcionalitás elmélet kapcsán kiemeli, hogy a nők nem képeznek homogén társadalmi csoportot, az egyes csoportok által elszennvedett hátrányok sokban megegyeznek, viszont más tekintetben különböznek (SEBESTYÉN 2014).

A dolgozat elsődleges célja bemutatni az interszekcionalitás elméletét és kutatási módszerét, továbbá felhívni a figyelmet annak jelentőségére a vajdasági magyarság helyzetének kutatása szempontjából. A dolgozat másodlagos célja rámutatni az interszekcionális elemzés alkalmazásának jelentőségére a vajdasági magyar szociológiai kutatásokban. A dolgozatban négy vajdasági magyar kutató tanulmányát elemeztem (két nő és két férfi), amelyek részben vagy teljesen szociológiai kutatásokkal foglalkoztak. Az elemzés az interszekcionalitás elméletével és vizsgálati módszerével összhangban folytatja a kutatók gondolatmenetét.

INTERSEKCIONALITÁS: ELMÉLET ÉS KUTATÁS

Az interszekcionalitás elmélete

Az interszekcionalitás elméletét a neves jogtudós, Kimberlé Crenshaw vezette be 1989-ben (CRENSHAW 1989). Crenshaw a fekete feminizmusról beszél, és rámutat, hogy egy fekete nő helyzetének elemzése során nem lehet különválasztani a bőrszínét és a nemét, ugyanis mindkét tényező egyenként is, de közösen fokozottan vezethet kirekesztéshez (THOMAS–CRENSHAW 2004). Crenshaw hívja fel a figyelmet arra, hogy a fekete nők fajuk és nemük miatt is kirekesztettek, de csak akkor tudjuk a fekete nők alárendeltségét megérteni, ha az említett kategóriákat az interszekcionalitás módszereivel szemléljük. Crenshaw előadásaiban az 1976-ban indított De Graffenreid – General Motors (GM) perről beszél, amelyben öt afroamerikai nő pert indított a GM ellen, amiért nem alkalmazták őket a gyárban. A pert elvesztették, mert a bíróság azt állította, hogy faji megkülönböztetés nem történt, hiszen afroamerikai férfiak dolgozhattak a gyárban, és nemi alapú diszkrimináció sem történt, hiszen a fehér nők is ugyanúgy munkába állhattak. A bíróság nem ismerte fel, hogy a pert indító nőkre nem lehetett csak nőként vagy csak afroamerikaként tekinteni, ezek a nők fekete nők voltak, és az ő jogaik csorbultak.

Vincze Enikő a következőképpen definiálta az interszekcionalitást: „az interszekcionalitás elmélete magyarázatot ígér arra, hogy a társadalmilag kialakított különbségtevő kategóriák (nem, etnikum/faj, társadalmi helyzet, életkor, szexuális orientáció) miképpen hatnak egymásra és hoznak létre társadalmi hierarchiákat és egyenlőtlenségeket, illetve az elnyomás diszkrét formái és megnyilvánulásai (a szexizmus, rasszizmus és az osztályalapú hátrányos megkülönböztetés) hogyan formálják egymást” (VINCZE 2012: 71).

Lykke szerint az interszekcionalitás elméleti és módszertani mechanizmus, amely lehetővé teszi számunkra, hogy kivizsgáljuk és elemezzük a nem, nemzetiség, faj, osztály, a szexualitás, a kor/generáció, fogyatékoság, állampolgárság, anyanyelv stb. kategóriák között létrejövő kölcsönhatásokat és kereszteződéseket. A felsorolt fogalmak közötti interakciók társadalmi egyenlőtlenségeket és igazságtalan társadalmi kapcsolatokat eredményezhetnek. Az interszekcionalitásra úgy is lehet tekinteni, mint egy elméleti és módszertani eszközre, amely segítségével elemezzük, hogy olyan történelmileg meghatározott hatalmi különbségek, mint amilyenek a nem, etnikum, faj, osztály, szexualitás, kor/generáció, fogyatékoság, nemzetiség, anyanyelv stb. egymásra hatása következtében milyen különböző társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalan társadalmi kapcsolatok állhatnak elő (LYKKE 2010).

Brah és Phoenix (BRAH-PHOENIX 2004) szerint az interszekcionalitás jellemzője a komplex, megváltoztathatatlan, változatos és változó hatás, mely akkor következik be, ha több differenciális tengely – gazdasági, politikai, kulturális, lelki, szubjektív és tapasztalati – történelmileg meghatározott összefüggésekben metszik egymást. Az interszekcionalitás kihangsúlyozza, hogy a társadalmi élet különböző dimenzióit nem lehet diszkrét és tiszta szálakra bontani. A többszörös „hátrány” ötlete a hátrányok „összeadásának” nyers gondolatából indult ki, majd kifinomultabb szintre jutva megállapította, a hátrányok nemcsak kumulatívok, hanem interakciósak, azaz felerősítik egymást, ahogy a számuk emelkedik (FRANKEN et al. 2009). Az interszekcionalitás lehetővé teszi az egyidejűséget is – ahelyett, hogy egyszerűen összeadnánk a különböző típusú elnyomásokat, az interszekcionalitás segítségével megragadhatjuk a tapasztalatok egyidejűségét (CARAS-TATHIS 2014). Az interszekcionalitás felismeri a fajt/etnikumot, nemet és az osztályt, mint egymásra kölcsönható kategóriákat, azaz nem egymástól elszigeteltként kezeli a felsorolt kategóriákat (KÓCZÉ 2009). Az interszekcionalitás láthatóvá teszi a láthatatlant, vagyis felhívja a figyelmet azon emberek életére, akik politikailag, társadalmilag és/vagy jogilag faj, osztály és nem kereszteződésében élnek (HANCKOK 2011).

Az emberek gyakran úgy tesznek, mintha a faj, a nem, az osztály és a szexuális irányultság nem is léteznének, amikor egyének, csoportok és intézmé-

nyek érintkeznek egymással. Az interszekcionalitás kihangsúlyozza, hogy a felsorolt kategóriák hatása önmagukban is fontos, de e kategóriák kölcsönhatása az, amely megtanít bennünket azon láthatatlan normák felismerésére, amelyek összetett hátrányokat eredményeznek (HANCKOK 2011).

Sebestyén Zsuzsa Leslie McCall (SEBESTYÉN MCCALL szerint 2016) amerikai szakértő három kategória típusát ismerteti az interszekcionalitásról való gondolkodása során. Az „antikategoriális” megközelítés szerint az egyenlőtlenség maga a kategorizálás következménye. Azaz, ha megszüntetjük a kategorizálást, az megszünteti magát az egyenlőtlenséget is. Az „interkategorikus komplexitás” során a különböző társadalmi csoportok az egyenlőtlenséget veszik alapul. Sőt, azt állítja, hogy a kategóriák kapcsolatban állnak egymással, és hatnak egymásra. Maguk a kategóriák és az egymáshoz való viszonyuk pedig állandóan változik. Az „intrakategoriális komplexitás” viszont nemcsak és kizárólag az egyenlőtlenségek határaival, hanem a „határátlépőkkel” is foglalkozik, azokkal a személyekkel, akik életük során hol ebbe, hol abba, vagy hol ezekbe, hol azokba a kategóriákba tartoznak (SEBESTYÉN 2016).

Carastathis az interszekcionalitás következő jellemzőit különbözteti meg: komplexitás, nyitottság és leegyszerűsítetlenség. A komplexitása abban rejlik, hogy nem vezethető vissza a feminista genderbinary elméletére. A nyitottság arra utal, hogy az interszekcionális megközelítés magába foglalja a különböző csoportok tapasztalatait és igényeit. A leegyszerűsítetlenség alatt azt érti, hogy nem egyszerűsíti le és nem sorolja bele a különböző elnyomások formáit egy alapvető kategóriába (mint pl. az osztály kategóriája a marxizmusban) (CARASTATHIS 2014).

A feminizmus és az interszekcionalitás

Az interszekcionalitás mindig is heves vitákat váltott ki a feminista kutatók körében Amerikától egészen Európáig. Számtalan konferencia, tanulmánykötet, feminista folyóirat foglalkozik az interszekcionalitás elmélet komplexitásának bemutatásával. Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy bármilyen nő kutatási program, projekt, tanulmány, kutatás kizárólag csak a nőkre fókuszáljon, mellőzve a nők közötti különbségek és sokszínűségek hangsúlyozását (SEBESTYÉN 2016).

Az interszekcionalitás arra ösztönzi a feminista teoretikusokat, hogy reflexív és kritikai feminista vizsgálati módszereket alkalmazzanak (DAVIS 2008). Davis szerint az interszekcionalitás a feminista tudomány legfőbb elméleti és normatív problémájával foglalkozik: a nők közötti különbségek felismerésével (DAVIS 2008).

Az etnicitás, a gender és az interszekcionalitás

Az etnicitás az a társadalmi rendszer, amely értelmet ad az emberek közötti etnikai különbségeknek, melyeket az emberek származása, megjelenése, történelme, kultúrája, nyelve és vallása alapján határozhatunk meg (FRANKEN et al. 2009).

Az etnicitás és a társadalmi nem (gender) egymásra hatásának kérdése általában a roma nőkkel foglalkozó kutatásokban jelenik meg. Sebestyén Zsuzsa is a roma nők példáján keresztül elemzi a gender és az etnikum kölcsönhatását. Kiemeli, hogy manapság a roma nők helyzetét különböző fogalmakkal szokták jellemezni: dupla diszkrimináció, többszörös diszkrimináció. Ez is azt bizonyítja, hogy ebben a megközelítésben a diszkrimináció társadalmi nem és etnicitás dimenziói teljes mértékben elkülönülnek a szegénységtől és a gazdasági kirekesztettségtől (SEBESTYÉN 2014).

Az interszekcionalitás mint módszertan

Az interszekcionális elemzés célja az egyes kategóriákhoz fűzött értelem pontos azonosítása és a köztük fennálló összefüggések meghatározása abban a társadalmi kontextusban, amelyben azokat vizsgálják. Az említett kategóriákról viszont nem szabad azt feltételezni, hogy tartalmuk vagy a közöttük kialakult kapcsolat minden esetben azonos (AAVIK 2015).

Az interszekcionalitás nem biztosít kőbe vésett irányelveket a feminista vizsgálatokhoz. Feladata stimulálni a kreativitást, és arra ösztönözni a kutatót, hogy új és gyakran szokatlan módon végezzen feminista elemzést. Az interszekcionalitás nem hoz létre egy normatív kényszerzubbonyt, mely megfigyelése alá vonja a feminista vizsgálatokat, és a „helyes utat” keresi (DAVIS 2008).

Kadri Aavik szociológus az orosz nők helyzetét vizsgálta az észtországi munkero piacon. Aavik kvalitatív kutatásában az interszekcionalitást mint kutatási módszertant alkalmazta, arra keresve a választ, hogy az orosz nők miben látják a kirekesztés forrását, hiszen jóval képzettségük alatti munkákon alkalmazzák őket. Aavik arra a következtetésre jutott, hogy az orosz nők az etnicitásukat látják a kirekesztés fő okának, viszont kutatása bebizonyította, hogy a gender és az etnicitás kategóriák együtt sodorják őket a társadalom peremére (AAVIK 2013).

A MÓDSZER

A dolgozatban elsősorban tartalomelemzést alkalmaztam. Ez egy interdiszciplináris módszer, mely a 20. század második felében vált időszerűvé a társadalomtudományok közül főként a szociológia terén. Antal László a következőképpen határozta meg a tartalomelemzés módszerét: „Tartalomelemzésnek nevezünk minden olyan eljárást, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszer és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményekben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz kódolásának a módjából kiolvashatók, s esetleg más eszközökkel, más módon (nem tartalomelemzéssel) nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók” (ANTAL 1976: 15). Weber szerint a tartalomelemzés egy műveletsorozat segítségével érvényes következtetéseket von le egy szövegből (WEBER 1985).

Reinharz és Davidmann a *Feminist Methods in Social Research* című könyvükben a tartalomelemzés módszerével kapcsolatban arra hívják fel a figyelmet, hogy a feminista tartalomelemzésnél a létező, de a nem megírt/nem létező szövegeket is elemezni kell. A feminista kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy ha felfedezzük a követhető mintákat a meglévő és a hiányzó dokumentumok között, és a hatalmi/társadalmi nemi viszonyokat az adott társadalomban, új kapcsolatokhoz jutunk, amelyek segítenek megmagyarázni a társadalmi nem és a hatalom között fennálló jelenlegi viszonyokat. Ezáltal egyes csoportok számára értelmezhetővé válik a saját történelmük (REINHARZ–DAVIDMANN 1992).

A tanulmány négy vajdasági magyar kutató (Gábrity-Molnár Irén, Takács Zoltán, Palusek Erik és Ágyas Réka) szociológiai témájú tanulmányát elemzi. A kutatók munkásságát doktori tanulmányaim alatt figyelemmel követtem, témáik az elvándorlás; szakválasztási preferenciák; vajdasági, magyar diákok; vajdasági, magyar tudományos elit.

Az interszekcionalitás által felsorolt kategóriák közül a gender és az etnicitás kategóriái alkotják a kutatás fókuszpontjait. A gender és az etnicitás az interszekcionalitás jellemző kategóriái, illetve azok relációs viszonyában fontosak.

Reinharzot és Davidmant követve arra kerestem választ a kiválasztott tanulmányokban, hogy lett volna-e helye az interszekcionalitásnak a kutatásukban a fenn felsorolt kategóriák metszete alapján, és ha igen, akkor annak milyen hatása lett volna a levont következtetésekre és a szerzők által bemutatott javaslatokra.

INTERSEKCIONALITÁS A VAJDASÁGI MAGYAR- KUTATÁSBAN

Gábrity-Molnár Irén, az Újvidéki Egyetem Közgazdasági Kara rendes tanárának szociológiai jellegű kutatásai igen jelentősek a vajdasági magyarság szempontjából. Folyamatosan követi a vajdasági magyar egyetemisták számát és szakválasztási preferenciáit. A *Továbbképzési esélyek a kisebbségi létben – A vajdasági magyarok esélyegyenlőségének példáján* című tanulmányában statisztikai adatok alapján térképezi fel a vajdasági magyar egyetemi hallgatók számát az Újvidéki Egyetemen, valamint szakválasztási preferenciáikat. Gábrity-Molnár az összegyűjtött adatok alapján megállapítja, hogy a vajdasági összlakossághoz viszonyítva, fokozatosan csökken a magyarok aránya, és részben e demográfiai tény hatására a magyar hallgatók részaránya is a Vajdaságban működő felsőoktatási intézményekben, elsősorban az Újvidéki Egyetemen (ÚE) (GÁBRITY-MOLNÁR 2009). Vajdaság legnagyobb állami egyetemén, az ÚE-n tanuló magyar egyetemisták tudományterület szerinti szakválasztása már évtizedek óta jellegzetes szerkezetet mutat: legtöbbször a társadalom- és humán tudományokat választják, a természet- és matematikatudományok, illetve a művészetek részaránya nagyobb a vajdasági átlaghoz képest, viszont a technikai-technológiai tudományok esetében alulképviselet, és ez az egészségügyi tudományokra is jellemző (GÁBRITY-MOLNÁR 2009). Gábrity-Molnár szerint a vajdasági magyarok viszonylagos lemaradása iskolai végzettségük terén nem a gyengébb képességeik miatt történik, de esélyegyenlőtlenségük növekszik az államnyelv ismeretének hiánya és az anyanyelvű iskolai tagozatok, valamint a minőségi tanári káder és tankönyvek hiánya miatt is (GÁBRITY-MOLNÁR 2009).

Az interszekcionalitás a fenn említett kutatásban nincs jelen, viszont teret ad az interszekcionális elemzésnek, hiszen a diákok szakválasztási preferenciáit, az etnicitás mellett – amely kategóriával külön foglalkozik a kutató – a gender szempontot is hozzá lehetne fűzni, ezzel egy újabb dimenziót alkotva. A társadalmi nem szerinti bontás részletesebb képet mutatna a vajdasági magyar diákok szakválasztásáról. Korábbi kutatásom eredményei kimutatták, hogy a magyar hallgatók jelentős többségben vannak a társadalom-, humán, illetve egészségügyi tudományokban, és alulképviselet a műszaki-technológiai tudományokban. Ez fontos, hiszen a nők pályaválasztási szokásainak következtében a munkarérőpiac túltelített a neveléstudományban oklevelet szerzett nőkkel. Fontos tényező az is, hogy a műszaki-technológiai tudományokban több lehetőség nyílna a nők számára (LENDÁK-KABÓK 2014). A gender szempont több probléma megoldásának szükségességére vezetné rá a kutatókat. A felsőoktatás szegregáltsága

ismeretes számunkra, ezzel kapcsolatban figyelembe vehetnénk azt is, hogy a műszaki tudományokra iratkozó fiúk jövedelme később magasabb lesz, ez azt fogja jelenteni, hogy a vajdasági fiatalok közötti kereseti rést növeli majd, és ezen keresztül befolyásolhatja a nemek közti viszonyokat. A leírt példa alapján megállapíthatjuk az interszekcionalitás alkalmazhatóságát a statisztikai adatokon alapuló kutatásokban is.

Takács Zoltán Pécssett doktorált, doktori értekezésének a címe: *Határok nélküli felsőoktatás – Kisebbségi egyetemek regionális és elitképzési szerepe a Kárpát-medencében*. A doktori disszertációja mellett a *Felsőoktatási határhelyzetek* című kötetét is elemeztem. Elemzésem fókuszában a vajdasági származású, de Magyarországon élő fiatalokkal, illetve az itthon (azaz Vajdaságban) maradt magyar hallgatókkal végzett interjúk voltak. Takács kimerítő kutatást végzett a Kárpát-medencében arra a kérdésre keresve a választ, hogy van-e jövője egy magyar tannyelvű Szabadkai Egyetemnek?

A vajdasági magyar hallgatókkal és fiatal diplomásokkal készített beszélgetéseket olvasva újra megbizonyosodhattunk arról, hogy a Magyarországon tanuló és oklevelet szerző hallgatók érvelése között sokszor szerepelnek a következő érvek: egy bizonyos képzés „csak Belgrádban van”, vagy „csak szerb nyelven” tanulható, viszont ők „saját anyanyelvükön szerettek volna tanulni” és oklevelet szerezni, „minőségi, színvonalas oktatás keretein belül”, színes kínálat mellett (TAKÁCS 2013). A „vajdasági magyar hallgatók magyarországi tanulmányokban a 90-es évektől egyre nagyobb arányban vesznek részt, pl. 2010-ben összesen 1385 délvidéki hallgató tanult Magyarországon, a vajdasági magyar hallgatók 30%-a” (TAKÁCS 2013). A Magyarországon tanuló vajdasági magyar diákok érvelése elgondolkodtató, ugyanis nagy számuk nem tervez visszatérni hazájába. „A Magyarországon szerzett oklevéllel – az Európai Unió országainak munkaerőpiacán – jobb elhelyezkedési esélyeket remélnek a fiatalok, a szülőföldön viszont (a visszatérés esélyét is latolgatva) munkaerőpiaci integrációs problémákkal, környezetnyelv (szerb) ismeretének hiányával, valamint a honosítási folyamatok hazatérést ellehetetlenítő, bürokratikus folyamataival szembesülnek” (TAKÁCS 2013a: 118).

Takács Zoltán az interjúk során néhány esetben megnevezte az interjúalanyok nemét, ilyen formában mutatkozott meg az interszekcionalitás, hiszen így már az interjú egy második „dimenzióját” észlelhettük a vajdasági származás/kisebbségi lét mellett. Ezáltal észlelhettük, mit találtak nehéznek, hátrányosnak a nők az itthoni felsőoktatási rendszerben, illetve arra világítanak rá, hogy mekkora gondot okozott nekik a környezeti nyelv kellő ismeretének hiánya. Takács kutatásában az interszekcionalitás nem „csak” a társadalmi nemben és a kisebbségi létben nyilvánulhatna meg, van egy másik

értékes figyelembe vehető dimenziója. A vajdasági magyarok nemzeti kisebbséghez tartoznak, ezáltal más a nemzetiségük és az anyanyelvük, továbbá kulturális különbségeket is észlelhetnek Szerbiában, ezek a különbségek enyhülnek (egyesekek el is tűnnek), amikor Magyarországon tanulnak vagy telepednek le, ezek ellenére is „mások” maradnak, hiszen egy másik országból érkeznek, és Magyarországon is interszekcionális helyzetben vannak, ők azok a „külfoniai”, akiknek időre van szükségük az integrálódáshoz, külön kollégium áll rendelkezésükre Szegeden és külön ösztöndíjrendszer (pl. a már nem működő Collegium Talentum tehetséggondozó hálózat). A kutató tehát a Magyarországon tanuló és a jobb megélhetés reményében ott letelepedő vajdaságiak véleményét kérte ki, ezáltal egy új interszekcionális kategóriát tárt fel, a „külfoni magyar” dimenziót, amelyhez, ha hozzáadjuk a gender szempontot is, egy új metszetet kapunk, amely az interszekcionális kutatás szempontjából újszerű lehetne. A fenn említett metszet újszerűsége abban rejlik, hogy az interszekcionalitással foglalkozó kutatók ezt a dimenziót eddig még nem vették figyelembe, viszont a kutatások ezáltal elmélyíthetők és további kérdésfeltevésekhez vezethetnének.

Palusek Erik fiatal kutató *Mi kell a szülőföldön maradáshoz?* című tanulmányában fókuszcsoportos interjúkat készített zentai középiskolásokkal. A kutató arra kereste a választ, hogy mi okozza a zentai diákok nagyarányú elvándorlását, illetve arra is kíváncsi volt, hogy mi szükséges a fiatalok számára a szülőföldön maradáshoz, családalapításhoz és esetleges nagycsaládossá váláshoz. A kutató minden középiskola esetében (összesen négy magyar nyelven oktató középiskolát vizsgált) feltérképezte, hogy melyik iskolában hány lány és hány fiú vett részt a beszélgetésekben, továbbá egy téma kapcsán gender szempontból is vizsgálja az interjúalanyok válaszait. Az „érték-e a nagycsalád” kérdésnél kiderült, a lányok között a család mellett legtöbben dolgozni is szeretnének, a főállású anyaságot csak kevesen vállalnák (PALUSEK 2015). A kutató kihangsúlyozza, hogy „bár a beszélgetéseken nem hangzott el, de a nagycsalád sokaknak (főleg a lányoknak) az elhúzóó egyetemi tanulmányok és a karrierépítés miatt sem fog beleférni az életébe: túl idősek lennének, mire három vagy több gyermeket nemzenének” (PALUSEK 2015: 22).

A kutató következtetései az interszekcionalitás elméletéhez vezethetnének bennünket, ez a diáklányok családdal kapcsolatos kérdései és következtetései által válik láthatóvá számunkra. Kiemeli, hogy csak egy személy nem szeretne gyermeket (mint a tanulmányból kiderül, egy diáklányról van szó), de a többiek kivétel nélkül családban gondolkodnak. A fenn leírt következtetésében a kutató a társadalmi elvárásokkal összhangban és a nőkre vonatkozó sztereotípiák alapján következtet. A kutató meglátása szerint tehát az egyete-

mi tanulmányok és a karrierépítés akadályként szerepelnek a nők életében, és mire a családalapításhoz érnének, már a koruk miatt nem lehet három vagy több gyermekük, ezzel szemben a fiúkat erről nem is kérdezi, illetve az ő esetükben ez a téma fel sem merül. A kutató következtetéseiből kiderül, hogy a kisebbségi nők számára sokkal nehezebb kitörni a patriarchális társadalom által felállított rendszerből, amely szerint a nagycsalád, a gyermekvállalás a primáris, és a karrierépítés csak szekundáris lehet. Palusek a főállású anyaságot is felveti életpályaként a lányoknak, ezzel külön kiemelve az interszekcionalitás által magyarázott egyenlőtlenséget, hiszen a főállású anyaság csak a nők életpályája lehet. A kutató a fiúkat nem kérdezi, hogy vállalnák-e a főállású apaságot, hiszen az esetükben nem egy megszokott életpálya lenne.

Ágyas Réka fiatal szociológus a vajdasági magyar tudományos elit gondolatait elemezte a *Vajdasági geneRáció* című kiadványból. Ágyas *Vajdasági utópia? A vajdasági generáció véleménye a vajdasági magyar tudományos életről* című dolgozatában a külföldön élő és tanuló, illetve tudományos intézményekben tevékenykedő kutatók/oktatók gondolatait és a szülőföldön tanuló, PhD-képzésben részt vevő, illetve a már fokozatot szerzett és a szerbiai felsőoktatási intézményekben dolgozó kutatók vajdasági tudományos utánpótlásról megfogalmazott gondolatait elemezte. Kiemeli a vajdasági tudományos elit gondolatai alapján levont következtetéseket, problémáikat és sérelmeiket. Ágyas szerint a vélemények többször mutatnak rá az összefogás, együttműködés hiányára a Vajdaságon belül (ÁGYAS 2014). A tudományos utánpótlás kérdése a mentorálás hiányát is felveti, mint egy akadályt a sok közül. „A mentoroktól »várnak el« továbbá támogatást abban is, hogy a tudományos utánpótlás egységes, erős közösséggé kovácsolódjon, gyökerei megtagadása nélkül képes legyen érvényesülni a többségi nemzet tudományos harcaiban, az anyaországi és nem utolsósorban a nemzetközi tudományos színtéren egyaránt” (ÁGYAS 2014: 58). A vajdasági magyar tudományos elit hiányolja az érvényesülési lehetőségeket. Úgy érzik, a tapasztalt idősebb nemzedék elzárkózása, a tér átengedése és a kibontakozási lehetőségeknek a korlátozottsága jellemzi a közösséget. Az elemzés erre nem tér ki külön, viszont kikövetkeztethető a kiválasztott idézetek közül: egyes kutatók a hazatérést fontolgatják, de csak akkor, ha erre a szülőföldön lehetőség nyílik, a szülőföldön maradtak viszont azt hangsúlyozzák, hogy mindenhol helyt kell állniuk, itthon is a többségi nemzet között, Magyarországon és külföldön is. Az elemzés kiemeli a gondolatok közös vonásait: egy nagy potenciállal rendelkező közösségről van szó, de ez sajnos nem tud kellőképpen kifejezésre jutni.

A dolgozatban az etnicitást mint dimenziót feltételezni tudjuk, hiszen csak vajdasági, magyar kutatók gondolatait elemezte. Emellett egy vajdasá-

gi magyar elit generációiról beszél, szembeállítva a tapasztalt, idősebb nemzedéket a fiatal kutatókkal. A fiatal generációk hiányolják a teret, elzárva érzik magukat, és hiányolják a mentorálást. Ezzel szemben az idősebb generációk riválisokat látnak bennük, akik „be akarnak törni” az évtizedek alatt kiépített, gondosan megőrzött pozíciókra. A gender és az etnicitás relációja által hozhatnánk felszínre az interszekcionalitást, és megtudhatnánk, mi az, ami a vajdasági származású, magyar kutatóknak fontos, és mi vezérli a vajdasági magyar férfi kutatókat. Az interszekcionalitás e téren elmélyítené az elemzést, külön képet alkotva a vajdasági magyar nő- és férfi kutatókról. Megtudhatnánk, hogy a nők vagy inkább a férfiak jönnének haza, illetve mi vezényelte el külföldre a férfiakat és mi a nőket, kik voltak azok, akik a mentorálást hiányolták jobban? A kategóriák relációján keresztül külön javaslatokat tehetnénk a nőkutatók és férfi kutatók itthonmaradása érdekében, illetve külön figyelmet fordíthatnánk az igényeikre.

ÖSSZEGZÉS

A dolgozat elsődleges célja az interszekcionalitás elméletének bemutatása volt, ezen belül a többdimenzionalitás jelenségének tudatosítása és a kategóriák összefonódásának feltárása, melyek által új értelmeket fűzhetünk egyes léhelyzetekhez. A dolgozat másodlagos céljaként rámutatott arra, hogy az interszekcionális elemzés alkalmazása jelentős lenne a vajdasági magyarsággal foglalkozó szociológiai jellegű kutatásokban.

Négy vajdasági magyar kutató munkáin keresztül mutattam be az interszekcionalitás elméletét és egy ilyen kutatás lehetőségét. Gábrity-Molnár, Takács, Palusek és Ágyas vajdasági magyarság helyzetét tárgyaló szociológiai jellegű kutatásait elemeztem. Az eredmények kimutatták, hogy az etnicitás mellett, amely szinte állandóan jelen van a vajdasági, magyar kutatásokban, legalább még egy dimenziót tudnánk bevezetni (mint amilyen a társadalmi nem [gender], osztály, kor...) és a dimenziók/kategóriák relációján keresztül az interszekcionalitás elméletéhez juthatnánk. Fontos kiemelni, hogy a felsorolt kategóriák önálló vizsgálatával nem tudunk viszonyokra rávilágítani, ezáltal az interszekcionalításra mint elméleti és vizsgálati eszközre sem, hiszen az interszekcionalitás nem egy kategória kiemelését és önálló elemzését jelenti, hanem viszonylatok mentén való eltéréseket. Tehát a relációknak a felismerése és kiemelése, illetve az általuk levont következtetések azok, amelyek mélyebbé és gazdagabbá tehetnék a kutatást. Emellett az interszekcionalitás más következtetésekhez és felismerésekhez vezetne bennünket a szociológiai jellegű kutatásokban, más javaslatokat tehetnénk egyes problémák megoldásához.

A dolgozatban négy kutató munkájára fókuszáltam, a továbbiakban viszont több kutató munkáján keresztül szeretném vizsgálni az interszekcionalitás elméletét, illetve ki szeretném szélesíteni a Kárpát-medence más régióiban kutatók munkáira is, hiszen a Kárpát-medencében élő magyarok sorsa sokban megegyezik, de ugyanakkor különböző is. Ezt az állítást szeretném a továbbiakban interszekcionális kutatással alátámasztani.

IRODALOM

- AAVIK Kadri. 2013. Strategies of managing difficulties related to employment: narratives of Russian-speaking women in the Estonian labour market = Allaste, Airi-Alina (szerk.): *Back in the West, Changing Lifestyles in Transforming Societies*. Peter Lang GmbH. Internationaler Verlag der Wissenschaften, 203–224.
- AAVIK Kadri. 2015. *Intersectional disadvantage and privilege in the Estonian labour market: an analysis of worknarrative of Russian – speaking women and men*. Dissertation on Social Sciences. Tallin University
- ÁGYAS Réka. 2014. Vajdasági utópia? A vajdasági generáció véleménye a vajdasági magyar tudományos életről = Takács Zoltán – Novák Anikó – Rózsa Rita (szerk.): *VajDasági geneRáció*. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete. Szabadka, 58–62.
- ANTAL László. 1976. *Tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó. Budapest
- BRAH Avtar–PHOENIX Ann. 2004. *Ain't I A Woman? Revisiting Intersectionality*. Journal of International Women's Studies, Vol. 5, 75–86.
- CARASTATHIS Anna. 2014. *The concept of Intersectionality in Feminist Theory*. Philosophy Compass. Volume 9, Issue 5, 304–314.
- CRENSHAW Kimberlé. 1989. *Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracis politics*. University of Chicago Legal Forum. PhilPapers. 140: 139–167.
- DAVIS Kathy. 2008. *Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes feminist theory successful*, Feminist Theory. Sage Publications. vol. 9 (1), 67–85.
- DEFRANCISCO Victoria P. – PALCZEWSKI Catherine, H. 2007. *Communicating genderdiversity: a critical approach*. Los Angeles. Sage
- FRANKEN Martha et al. 2009. *Teaching Intersectionality: Putting Gender at the Centre*. Athena.
- GÁBRITY-MOLNÁR Irén. 2009. Továbbképzési esélyek a kisebbségi létben – A vajdasági magyarok esélyegyenlőségének példáján = Káich Katalin (szerk.): *Az esélyegyenlőség és a felzárkóztatás vetületei az oktatásban – Általános kérdések – (anya)nyelvi oktatás*. Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. Újvidék, 15–25.
- HANCOCK Ange-Marie. 2011. *Intersectionality, Empirical Research, and Social Justice*. Du Bois Review: Social Science Research on Race
- KÓCZÉ Angéla. 2009. *Missing Intersectionality Race/Ethnicity, Gender and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe*. Centre for Policy Studies, Central European University, Budapest

- LYKKE Nina. 2010. *A guide to intersectional theory, methodology and writing*. Feminist Studies, Routledge, New York
- MIRNICS Zsuzsa. 2001. Hazától hazáig – A Vajdaságban és Magyarországon tanuló vajdasági magyar egyetemi hallgatók életkilátásai és migrációs szándékai = Gábrity-Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyar-ságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 163–204.
- PALUSEK Erik. 2015. Mi kell a szülőföldön maradáshoz? *Létünk* 2015/2. 7–24.
- REINHARZ Shulamit–DAVIDMANN Lynn. 1992. *Feminist Methods in Social Research*, Oxford University Press, New York
- SEBESTYÉN Zsuzsa. 2014. Interszekcionalitás, mint esélyegyenlőségi koncepció, avagy genderkutató más szemzőgből. *Metszetek* 2014/1. 276–291.
- SEBESTYÉN Zsuzsa. 2016. Az interszekcionalitás elméleti megközelítései. *Metszetek* 2016/2. 108–126.
- SZALMA József. 2005. Magyar tannyelvű felsőoktatás az Újvidéki Egyetemen = Kontra Miklós (szerk.): *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja–Dunaszerdahely, 203–209.
- TAKÁCS Zoltán. 2013. *Határok nélküli felsőoktatás – Kisebbségi egyetemek regionális és elitképzési szerepe a Kárpát-medencében*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem
- TAKÁCS Zoltán. 2013. *Felsőoktatási határhelyzetek*. Magyar-ságkutató Tudományos Társaság, Szabadka
- THOMAS Sheila–CRENSHAW Kimberlé. 2004. *Intersectionality: the double bind of race and gender*. Perspectives Magazine. American Bar Association. 2.
- VINCZE Enikő. 2012. Társadalmi kirekesztés és interszekcionalitás. *Kultúra és Közösség*, IV. folyam, III. évfolyam, 2012/III–IV. szám, 71–86.
- WEBER Robert Philip. 1985. *Basic contentanalysis*. Beverly Hills, CA, Sage

Intersectionality in the Context of Vojvodina

The intersectional theory deals with the intersection of different social categories (gender, nationality/ethnicity, race, language, social status, age, class, etc.). These categories constitute “matrixes” and lead to new hierarchies and social inequalities, e.g. the status of an elderly woman who is a member of a minority community may be subordinated in terms of more than one category, which intersect and thus become intensified, creating inequalities and leading to the subordinated status of the woman in comparison to a young man who is a member of a majority community. The primary goal of this paper is to introduce the intersectional theory and to draw attention to its possible significance in the studies conducted Hungarians living in Vojvodina. The main characteristic of intersectionality is multidimensionality and integration of dimensions. By identifying them we can come to new interpretations, as well as new conclusions. The secondary goal of this paper is to point out the possibility of intersectional analysis, which might be significant in sociological studies conducted by Hungarians living in Vojvodina. In this paper, by applying the content

analysis method, I analyse the works of two female researchers and two male researchers from the Hungarian national community in Vojvodina, in order to find the elements of intersectionality in the aforementioned works. By applying the above mentioned method, we can draw conclusions which are not explicitly stated, but can be interpreted. The results will show that the elements of intersectionality can be found in three research papers (out of four). It can be pointed out that belonging to a minority community becomes even more difficult when it is intersected with different dimensions (gender, age, nationality, education), which, above all, makes the status of (minority) women more difficult. The final goal of this paper is to draw attention to the women from the Hungarian national community in Vojvodina, as a special category in research. This category should be interpreted separately in sociological studies, because the studies would, in this way, become richer and deeper, i.e. it could lead to the new and unexpected solutions and conclusions.

Key words: researchers from the Hungarian national community, intersectionality, social inequalities, content analysis

Intersekcionalnost u vojvođanskom kontekstu

Teorija intersekcionalnosti bavi se prožimanjem različitih društvenih kategorija (pol, nacionalnost/etnicitet, rasa, jezik, socijalni status, životna dob, klasa itd.) koje sačinjavaju „matrice” i dovode do novih hijerarhija i društvenih nejednakosti, npr. položaj starije žene iz manjinske zajednice može biti podređen u odnosu na više kategorija, koje se ukrštanjem pojačavaju, stvaraju nejednakosti i dovode do podređenog položaja u odnosu na mladog muškarca iz većinske zajednice. Primarni cilj rada je da predstavi teoriju intersekcionalnosti i da skrene pažnju na njen mogući značaj u istraživanjima vojvođanskih Mađara. Glavna odlika intersekcionalnosti je višedimenzionalnost i integracija dimenzija. Prepoznavanjem višedimenzionalnosti i integrisanosti dimenzija možemo doći do novih tumačenja, kao i zaključaka. Sekundarni cilj rada je da istakne mogućnost intersekcionalne analize koja bi mogla biti od značaja u sociološkim istraživanjima vojvođanskih Mađara. U radu, metodom analize sadržaja, analiziram radove dve istraživačice i dvojice istraživača iz redova vojvođanskih Mađara, u cilju pronalaženja elemenata intersekcionalnosti u navedenim radovima. Metodom analize sadržaja, možemo izvući zaključke, koji eksplicitno nisu navedeni, ali se mogu protumačiti. U radu ću prikazati, da se u tri naučna rada (od četiri) mogu pronaći elementi intersekcionalnosti. U radu ću takođe istaći, da se pripadanje manjinskoj zajednici još više otežava pri prožimanju različitih dimenzija (pol, životna dob, nacionalna pripadnost, obrazovanje) što najpre otežava položaj (manjinskih) žena. Iz gore navedenih razloga, rad ima za cilj da skrene pažnju na žene iz mađarske nacionalne zajednice u Vojvodini kao na posebnu kategoriju u istraživanjima, koju bi trebalo odvojeno tumačiti u sociološkim istraživanjima, iz razloga što bi istraživanja na ovaj način mogla postati bogatija i dublja, odnosno mogla bi dovesti do novih i neočekivanih rešenja i zaključaka.

ključne reči: istraživači/ce iz mađarske nacionalne zajednice u Vojvodini, intersekcionalnost, društvene nejednakosti, analiza sadržaja

Palásti Andrea

· Újvidéki Egyetem, Művészeti Akadémia,
· Képzőművészeti Szak, Új Képzőművészeti Média Tanszék
· struron@gmail.com

A FOTOGRAFIA MINT A FELFORGATÓ NŐI SZUBJEKTIVITÁS TEREPE

Photography as a Field of Subversive Female Subjectivity

Fotografija kao polje subverzivnog ženskog subjektiviteta

A fotográfia – mint a felforgató (szubverzív) női szubjektivitás terepe – tematizálja a női test és a szexualitás politikáját a művészet világának patriarchális diskurzusán belül. A posztfeminista kritika, a queer elmélet és a kultúrakutatás elméleti perspektívájából szemlélve mutatjuk be Bogdanka Poznanović, Katarina Radović és Tanja Ostojić munkáit. Ezek a munkák a *nőiség* médiareprezentációit elemzik, a nő vizuális és nyelvi identitása bemutatásának és konstruálásának paramétereit, társadalmi normáit provokálják.

Kulcsszavak: fotográfia, patriarchális diskurzus, a *nőiség* médiareprezentációja, identitás

Az első genderkutatások a patriarchális (maszkulin)¹ médiadiskurzuson belül a nőiség konstrukcióinak feminista vizsgálatával kezdődtek. A társadalmi és gazdasági légkör változásai megteremtették a feminista elmélet, az angol kultúrakutatás, a posztfeminista kritika és a queer elmélet kialakulásának, fejlődésének feltételeit, melyekben a nemek (médiá)reprezentációjának a kérdése kapta a legfontosabb szerepet. A technológiai és mediakultúra fejlődése megváltoztatta az emberek énbemutatásának (selfprezentációjának) a módját, miként azt a módot is, ahogyan a többiek látják ezt az *ént*. A tömegmédiá hatalmas szerepet játszik az egyéni, a családi meg a szakmai életben is. Befolyásolja értékelésünket, meggyőződéseinket, sőt még a valóságformálásunkat is. Ezért Croteau David és William Hoynes jogosan állítják: „Nyilvánvaló, hogy a médianak való szinte állandó kitettség alkotja a modern élet alapvető részét... Mi több, a média vált a modern társada-

¹ A maszkulinitást sokáig normatívaként fogadták el, ezért külön nem is kutatták.

lom legnagyobb szociális intézményévé, amely átveszi a régi intézmények (az oktatási rendszer vagy a vallás) befolyásoló szerepét.”² A média szoros kapcsolatban van a kulturális identitás reprodukálásával és átörökítésével. A média örökíti át az általánosan elfogadott kollektív és kulturális felfogásokat az identitás *különbőle* dimenzióiról, így a biológiai, illetve a társadalmi nemről is. A zsánersztereotípiák használatával rögzülnek az archetipikus és mitikus konvenciók arról, mit jelent nőnek, illetve férfinak lenni, és „befagyasztódnak” bizonyos elvárt férfi/női vonások. Folytonos ismételtetésükkel megteremtődnek a nemiség felismerhető kategóriái, a rögzült énkép, elmondhatjuk, hogy „ezek vagyunk mi”.³ Jane Ussher rámutat arra, hogy a nők a nőiségről szóló képek és történetek révén tanulják meg, hogy mi a „nő” (illetve mi kellene, hogy legyen a nő), és hogy azok a legbefolyásosabb képek és forgatókönyvek, amelyeket a tömegmédia közvetít.⁴

Az egyik legjelentősebb művészettörténész és művészetelmélet-szakértő, Griselda Pollock megjegyzi, hogy a művészet történetében – a patriarchális (fallogocentrikus) kánontól⁵ és hagyománytól⁶ elkülönülve, az egye-

² Croteau, David, William Hoynes: *Media/Society: Industries, Images, and Audiences*. Pine Forge Press, London, Thousand Oaks, 1997

³ Gauntlett, D.: *Media, Gender and Identity An Introduction*. Routledge, London and New York, 2002

⁴ Ussher, Jane, M.: *Fantasies of femininity: Reframing the boundaries of sex*. Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 1997, 10.

⁵ „Definícióm szerint a kánon több mint az értékesnek vélt tárgyak/szövegek gyűjteménye vagy a mélyen tisztelt mesterek listája: diskurzív alakzat, mely az általa kiválasztott tárgyakat/szövegeket a művészi mestermunka (mastery) termékeiként határozza meg, és így hozzájárul annak legitimációjához, hogy a fehér férfiasságot kizárólagosan azonosítsák a kreativitással és a Kultúrával. A kanonikus diskurzuson keresztül a művészetről tanultva a férfiasságról mint hatalomról és jelentésről tanulunk, s mindháromról mint olyanról, ami az Igazsággal és Szépséggel egyenlő. Ameddig a feminizmus is a művészetről, igazságról és szépségről szóló diskurzus kíván maradni, maga is csak a kánon szerkezetéhez tud alkalmazkodni, és ezzel a férfiuralmat (mastery) és hatalmat támogatja meg, akárhány női névvel próbálja is meg kiegészíteni vagy akárhány teljesebb történeti összefoglalót készítsen is.” Pollock, Griselda: *Differencing The Canon – Feminist Desire and the Writing of Art’s Histories*. Routledge, London and New York, 2000, 9. – magyarul: Griselda Pollock: *Kánon és kultúrharc* = A gyakorlatról a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény, szerk. Kékesi Zoltán et al. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2012. (A ford. megj.)

⁶ A női nyelvhez el kellett válni a hagyománytól. Mivel a hagyomány mindig szelektív: „a múlt és az előre megformált jelen olyan szándékoltan alakított változata, mely azután erőteljesen érvényesül a társadalmi és kulturális meghatározás és azonosulás folyamatában. Saját szükségességét kultiválja, elhallgatva azt a tény, hogy szelektív a gyakorlat, a jelentés, a rassz, a nem és a társadalmi osztály tekintetében.” Pollock, Griselda: *Differencing The Canon – Feminist Desire and the Writing of Art’s Histories*, op. cit. 10.

di univerzális szubjektum⁷ képzetét elhagyva, valamint a női írást/nyelvet⁸ megalkotva – a *művészet* időbeli rekonceptualizálásával szembesülünk: *generációk* és a terek/*geográfiák* szempontjából.⁹ Julia Kristevát idézve – aki a kultúra/társadalom 20. század vége előtt lejátszódott szakadásra utal, azonosítva a folyamat néhány szereplőjét: a politikai lázadót (szembeszáll az állammal), a pszichoanalitikust (a vallás ellen harcol), az író (a nyelv törvényeivel harcol) és a Nőt (a nemi különbségek ellen harcol) – Griselda Pollock úgy határozza meg a Nőt, mint a posztmodern kultúra disszidensét. Ebből a pozícióból, de magával a női szubjektivitás bemutatásával is új terek/módok nyíltak a nőiség megfejtésére mind a kultúra, mind a művészetek terén. Ezzel a vizuális művészetek mint lehetséges új terek interpretációjából vehetjük számba a *generációkat* – a női időt mint teret¹⁰, azaz mint *jelölő teret*¹¹ és a *geográfiákat* – kulturális/szociális/politikai tereket. Így a művészet keretein belül a női szubjektum az így felfogott nyílt – új/más (de még mindig fallogocentrikus) térrel szemben határozódik meg: „...minden nő komplex terméke saját specifikus történelmi és kulturális kereteinek: generációinak és földrajzának/geográfiájának. Nem beszélhetünk sem a Nőről,

⁷ A tudatalatti felfedezésével már Freud megkérdőjelezte az értelem hatalmát és az emberi szubjektum egységét. Később a konceptuális művészet felemelkedésével és a posztmodern megjelenésével a videó, az alternatív filmek és a performansz elterjedése megváltoztatta azt a romantikus eszmét, hogy a művész egyszeri és megismételhetetlen „zseni”, hogy a művészet az univerzális jelentés tükröződése, és a transzcendens emberi szubjektum alkotja meg. Ezért a feminizmussal és a posztmodernnel a művészet szociális jel lett, amely szükségszerűen összefonódik a jelentések és értékek rendszerének más jeleivel.

⁸ A feminista elméletek történetének összefoglalásáról lásd Gamble, Sarah (ed.): *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*. Routledge, Taylor and Francis Group, London and New York, 2006

⁹ Bővebben lásd: Pollock, Griselda: „Preface” = Pollock Griselda (ed.): *Generations and Geographies in the Visual Arts*. Routledge, London and New York, 1996

¹⁰ Az idő, amely a fallogocentrikus lingvisztikai-szimbolikus rendszeren belüli és kívüli (a női írás megnyilvánulásaira nyitott tér) mozgásra vonatkozik.

¹¹ Griselda Pollock Julia Kristeva *Women's Time* (1981) című tanulmányára hivatkozik: „Az én szóhasználatomban a »generáció« nem a kronológia, inkább a tér jelölője, korporeális és vágyott mentális tér egyben. Így beszélhetünk harmadik lehetséges álláspontokról, harmadik generációról, amely nem zárja ki a másik kettőt – sőt, nem zárja ki a párhuzamos létezésüket (koegzisztenciát), sőt a három modell átfedését sem egyazon történelmi pillanatban.” Kristeva, Julia: „Women's Time”, *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 7, No. 1, Autumn 1981, 31, idézi: Pollock, Griselda: *The Politics of Theory: Generations and Geographies in Feminist Theory and the Histories of Art Histories*, op. cit. 9. (Magyarul: Kristeva, Julia [1997] *A nők ideje* = Kis Attila Attila–Kovács Sándor–Odorics Ferenc [szerk.]: *Testes Könyv II*. Szeged, Ictus, 327–356.)

sem nőkről. Mindegyiknek megvan a maga sajátos története, egyéni tapasztalata a társadalmi osztály, a biológiai és társadalmi nem, a szexualitás, a család, a szülőföld, a migráció, a közösség konfigurációjáról... a lista nem végtelen, tükrözi társadalmi valóságunk és képzeleteink kemény munkáját. Ezért érhetőek el ezek a reprezentáció formái által közvetített történetek a mi kultúránkban.”¹²

A nyolcvanas évek végén, a queer elmélet megjelenésével dolgozták ki azt a tézist, hogy a nemiség nem csupán a biológiai meghatározottság következménye, hanem független, társadalmilag meghatározott konstrukció. Ezzel a *queer* elmélet biztosította a biológiai és társadalmi nem egyértelmű megkülönböztetését. Az elmélet legjelentősebb teoretikusa, Judith Butler megkérdőjelezte a nemiség állandóságát, kétségbe vonta mind a társadalmi, mind a biológiai nem természetességét, ami valakinek „van”, illetve amire azt mondhatjuk, hogy ő „az”¹³ – éppen ellenkezőleg, ahhoz, hogy a nemi szerep természetesként, magától értetődőként, eleve adottként létezzen, folyamatosan ismétlődnie kell.¹⁴ Judith Butler felfogásában a társadalmi nem egy önmagát fenntartó folyamat, és a testbe sorozatos cselekvési aktusok által épül be, amelyek végül automatizálódnak. Ezért, mivel a társadalmi nem állandó és ismételt (nem mindig tudatos) előadottságában létező társadalmi és kulturális kategória – performatívnek minősítjük: a nemiség a performativitás jegyeit viseli magán. Judith Butler számára „a performativitás nem egyszeri »cselekedet«, hanem a normák kényszerű ismétlése. A performativitás nem egyszerű előadás, hanem olyan ritualizált produkció, amely a kényszer alatt és által, a tiltás és a tabu erejének köszönhetően jön létre és ismétlődik.”¹⁵ Judith Butler azt is hangsúlyozza, hogy a társadalmi nem, performativitásánál fogva, nem olyan, mint egy ruha, vagyis nem tettség szerint veszi fel vagy veti le az ember.¹⁶ „A performativitás nem szabad

¹² Pollock, Griselda: „Preface”, *Generations and Geographies in the Visual Arts*, edited by Griselda Pollock, Routledge, London and New York, 1996, xii-xx, xv.

¹³ „A társadalmi nemiség nem pontosan (valami miatt zavar ez a pontosan) az, ami valaki, illetve nem is pontosan az, ami valakinek »van«. A nemiség egy szerkezet, amelynek a segítségével a férfiség/ferfiasság és a nőiség/nőiesség létrehozása és normalizációja együttesen játszódik le, a kromoszómák tekintetében, a hormonális, a lelki és a performatív köztes formáiban.” Butler, Judith: *Raščinjavanje roda*. Sahinpašić, Sarajevo, 2005, 39.

¹⁴ „A társadalmi nemet nem főnévként vagy lényegi dologként kell tekinteni, vagy mint statikus kulturális jelölőt, inkább performatív hatású, állandó és ismétlődő cselekedetként: A társadalmi nem a test ismételt stilizációja, ismétlődő aktusok sora egy nagyon merev szabályozó keretben.” Judith Butler: *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. Routledge, New York, 1990, 112.

¹⁵ Ibid. 28.

¹⁶ A nemiség performativitásának fogalmát gyakran tévesen úgy értelmezték, hogy a társadalmi nem egy olyan szerep, amit „el lehet játszani” („felöltözni” arra az egy

játék, és nem is teátrális önprezentáció; nem lehet egyszerűen performansznak [előadásnak] sem tekinteni.” A társadalmi nem nem azért performatív, mert a szubjektum szándékosan és játékosan magára veszi, hanem mert ennek ismétlésein keresztül szilárdul meg. Arról van szó, hogy a nemiség nem önként választott dolog: a szubjektumot a társadalom szabályozó rendszerei (diskurzusai) hozzák létre. Kényszer hatására alakul ki – s nemcsak azért, mert korlátok strukturálják, hanem azért is, mert a kényszerítettség a performativitás előfeltétele: a performativitás szabályozó keretek között tesz szert jelentésre.

Butler értelmezésében a performativitásnak az a lényege, hogy rámutat: mindenfajta nemiség performatív, nem csak az, amely szándékosan dramatizálja a teatralitást. Butler kitér a cross-dressing szerepére is, ami ledönti a nemek közötti különbségeket, és ebben a performativitás játssza a fő szerepet. Az átöltözés „előadása” az anatómiának és a megjelenített nem meg (nem) különböztetésének játékát játssza el. Ezzel összhangban „a társadalmi nem a test ismételt stilizációja, ismétlődő aktusok sora egy nagyon merev szabályozó keretben”. Ebben az értelemben a nemiség performativitása mindig a testen kívüli térben játszódik le, ami rávilágít arra, hogy a nemiség sosem volt teljes mértékben integrálódva a testbe, vagyis hogy a nem és a nemiség naturalizációja sosem volt alapvetően lehetséges, amivel a nemiség és a nemi viselkedés „természetessége” és magától értetődősége világosan dekonstruálódik.¹⁷ A nem és a nemiség szerves összetartozásának dekonstrukciójára explicit példát szolgáltatnak a 20. század végének művészei és művésznői, akiknek radikális hozzáállása koegzisztál Judith Butler elméleteivel, egyúttal hatást gyakorolnak a korszak kulturális instabilitására: kritikájuk és a biológiai/társadalmi nemi szerepek felforgató hatása felkeltette a nyilvánosság érdeklődését és lelkesedését a nem, a nemiség és a szexualitás kutatása iránt. A *nőiségről* való gondolkodás elméleti modellje, miként a női identitás kérdése is, a művésznők esetében a probléma egyik fellegvárává vált, amelyben a női tapasztalat egy új nyelvet, új művészeti témákat és stratégiákat teremtett a domináns patriarchális művészi diskurzuson kívül. A művésznők munkáik tartalmával mind hangsúlyosabban kérdőjelezték meg női státusukat, mint társadalmi és alkotó lények, és rámutattak saját művészi tapasztalataik különbözőségére. Ebben a kontextusban a 20. század végétől domináns művészi stratégiává váltak a létező művészi és társadalmi világ provokációja és szubverziója, elsősorban a nemiség szempontjából. Az új virtuális médiumok, mint a performansz, a fénykép, a film/videó ke-

alkalomra). Ezért Butler szigorúan elhatárolódik ettől az értelmezéstől, élesen elkülönítve a performativitást és a performanszot.

¹⁷ Ibid.

retein belül a művésznők új utat nyitottak a női művészetnek, felszámolva a sztereotípiákat, kutatva és újradefiniálva a női identitást a patriarchális kultúra előre meghatározott szerepein belül, szembefordulva a médiában elterjedt nőképpel.

Ez a megváltozott helyzet éppen a konceptuális művészetben belül jött létre, a műtárgy dematerializációjával, valamint a processzuális és a testművészet irányzatainak megjelenésével, mint a land art, a body-art, az akció és/vagy a performanszművészet, amelynek a legfontosabb művészi kifejezőeszköze a fotográfia volt. A technikai úton előállított állóképek alkalmazásán alapuló művek rekonstruálták szubjektum és objektum viszonyát is a fényképen. A művészek (művésznők) új előadóművészi stratégiákat kezdtek kidolgozni (performansz, akció, happening), kizárólag és kimondottan a fényképezőgép számára. Így a fényképezőgép segítségével megörökítették a művészno viselkedésmódját (egzisztencialista és/vagy behaviorista megközelítésben) a nyilvános és személyes tér artikulációján belül, mikro- és makroszociológiai megközelítésben is. Így a művésznők megkérdőjelezték a fotográfia médiumának hagyományos (modernista) felfogását, amely a fotográfus szemén (annak gyorsaságán)¹⁸, a kompozíció és a tonalitás összhangján meg a megalkuvás nélküli prezentáción/posztprodukción¹⁹ is alapul. A művészetelméletben belül ez a megváltozott viszonyulás a fotográfia médiuma felé osztályozható a művészi gyakorlat újonnan előállt helyzetének keretein belül, amely az alkotásból az események előadásába történő átmenetben tükröződik, közel állva a performansz művészetéhez.

A művésznők ilyen munkamódszere úgy definiálható, mint a művész első személyű beszédmódjaként alkalmazott fotográfia. Miško Šuvaković meghatározása szerint a fénykép így vált olyan médiummá, melyben „a művész személyes jellegű performanszot mutat be, megrendezett jeleneteket hozva létre, amelyek a fotográfia (egyes felvételek vagy sorozatok) által örökítődnek meg. Ezeknek a fotográfiáknak nincs dokumentumjellege, sokkal inkább önálló műalkotások, melyek által a művész önmagáról beszél, a világról, a művészetéről, a szexualitásról, a viselkedési szabályokról, a politikáról. A sorozatfotók konceptuálisan összetartozók, esztétikai szempontból neutrálisak, és világosan kirajzolják a szubjektív kifejezés és viselkedés tartományait.”²⁰ Az ilyen kontextusban készített fotókat gyakran angazsált

¹⁸ Szarkowski, John: *The Photographers Eye*. <http://www.jnevins.com/szarkowskireading.htm>, (2015. 07. 10.)

¹⁹ Greenberg, Clement: „The Camera’s Glass Eye: Review of an Exhibition of Edward Weston” = David Company (ed.), *Art and Photography*, Phaidon Press, London/New York, 2005, 222–223.

²⁰ Šuvaković, Miško: *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine*, op. cit. 105.

fotográfusok készítik, akiknek csak technikai szerepük van, miközben az elkészült mű szerzője a művész. Ezt a definíciót Miško Šuvaković valójában Ješa Denegri egy korábbi elméletéből, *a művész első személyű beszédéből* vezeti le.²¹ Definiálva a konceptualista művészet (új) művészi jelenségeit az *új művészeti gyakorlat* diskurzusán belül, Ješa Denegri bevezeti *a művész első személyű beszédének* fogalmát, rámutatva a művész viselkedésmódjára és akcióira, amelyeken keresztül direkt módon kifejeződnek egyéni pszichikai, fizikai, etikai és politikai nézetei. Ezért *a művész első személyű beszédének* elmélete a műalkotás dematerializációjáról szól, de a művész szélesebb egzisztenciális és behaviorista helyzetéről is, amely mint élet és művészet szintézise jön létre, az objektumok és a társadalmiság létrehozása politikai, kritikai és szubverzív taktikáinak következtében. *A művész első személyű beszéde* ebben az értelemben helyezi a hangsúlyt a viselkedés megnyilvánulásaira és a művész önreflexív természetére, amely rámutat a saját identitás interpretációjára és megkérdőjelezésére az újonnan létrejött társadalmiság keretein belül.

Az egykori Jugoszlávia területén a női diskurzus a posztkonceptualizmus időszakában kezdett formálódni (a hetvenes években), olyan művésznők tevékenysége nyomán mint Ladik Katalin, Marina Abramović, Vlasta Delimar, Sanja Iveković és mások. A posztavantgárd performansz és a fénykép mint *a művész első személyű beszéde* felhasználásának kontextusában fontos megemlíteni Bogdanka Poznanović *Susreti* (Találkozások) című projektumát (*Művészet – interperszonális kommunikáció* 1974–77), amely különböző kísérleteket mutat be, melyekben a művész(nő) státusát, de magát a műalkotást is vizsgálja.²² A *Találkozások* című projektum egy portréfotó-sorozat, amelyen a művésznő az európai és a jugoszláv művészvilág olyan híres képviselőivel fényképezkedett, mint Bruno Munari, Eugenio Miccini, Lutz Becker, Oskar Davičo, Luigi Ontani és mások. A performansz/előadás jellegzetes gyakorlata, ami itt úgy jelenik meg, mint a fotográfia médiumának végső fázisa, rámutat a koncept művészet és műalkotás nyitásának fo-

²¹ Denegri, Ješa: „Umetnik u prvom licu” (Művész első személyben). *Umetnost*, br. 44, Beograd, 1975. Az első személyű beszéd – a művész individualizmusának hangsúlyozása a 70-es évek új művészi gyakorlatában, lásd J. Denegri, J. Vintelhartel, J. Tijardović, Lj. Stanivuk (szerk.), *Nova umetnost u Srbiji 1970–1980 – Pojave, grupe, pojedinci*. Muzej savremene umetnosti, Beograd, 1983

²² Bogdanka Poznanović *Umetnost – interpersonalna komunikacija* projektuma tekinthető a Feedback letter box (1973-74) akció egyfajta folytatásának, amelyet több mint harminc nemzetközi művész részvételével hoztak létre, a művészi együttműködés ösztönzése, valamint a fixálódott médiajellemzőkön kívüli kiállítói aktivitás serkentésére. Bővebben lásd: Šuvaković, Miško: *Konceptualna umetnost*. Orion art, 2012, 259.

lyamatára, a művészet nyitására az új mediális gyakorlatok (fénykép, film) felé, de mint a legfontosabb, a művész/művésznő izolált helyzetének nyitása és meghaladása felé. Miško Šuvaković szavai szerint Bogdanka Poznanović akciói és feminista performanszai a művész akkori modernista, még mindig *fallocentrikus* státusának túllépését jelentik, amelyben a férfiszerep mint a priori művész univerzális szabályt jelent. Bogdanka Poznanović művészi tevékenységének kommunikativitása valójában a női identitás elkülönülésének azon pillanatához tartozik, amikor még nem definiálódott a női (művészi) diskurzuson belül.²³ Bogdanka Poznanović fényképei az ismert európai művészekkel így a jel világos funkciójaként, azaz jelentésként²⁴ állnak, jelként, mely a női és művésznői identitás dekonstrukciójaként mutatkozik meg előttünk, a (férfi) művészeti rendszeren belül. Így előadás/performansz és identitás viszonylatában fontossá válik a test is, vagyis a test, mint a cselekvésrendszer része/egysége. A külső, a testen végzett és a testtel való munka központi elemmé válik a művész/előadó esetében, a sajátos társadalmi feltételek között, amelyek Bogdanka Poznanović esetében a *társadalmi nem által meghatározott (női) test* decentráálásának művészi gyakorlataként értelmezhetők. Bogdanka Poznanović még mindig a „pozitív vagy utópisztikus avantgárd”²⁵ keretein belül alkotott, rámutatva a művészet világának emancipáló és edukatív kontextusára.

A konceptualista művészi gyakorlat és a performansz művészete lehetővé tette a fotográfia számára, hogy kiszélesítse formai, esztétikai, etikai meg társadalmi, kulturális és politikai funkcióit és tulajdonságait is. Ebben az értelemben a 2000-es évektől a *nőbeszéd* (női beszédmód) mindinkább elterjed, és a művésznők munkái a nőiség megformálásával és az identitáskonstrukciók kritikus vizsgálatával kezdtek foglalkozni. A kortárs fotográfia kontextusában a női identitáskonstrukciókról szólnak Katarina Radović²⁶ munkái is, aki a fotográfia segítségével vizsgálja az egyén problematikáját és az identitás fogalmát a modernitáson belül, így létrehozva a valóság öntudatos generikus képét, mely a bemutatott helyzet abszurdítására reflektál. A *Žene (Nők)* című fotósorozatban a női princípium „lényegének” vizsgálata a női szenzualitás és a rögeszmés hódítás ironikus utánzásában/imitálásában nyilvánul meg. Katarina Radović valójában imitálja a kultúrát (és ezzel a

²³ Ibid.

²⁴ Todić, Milanka: *Fotografija i slika*. Cicero, Beograd, 2001, 100.

²⁵ Šuvaković, Miško: *Konceptualna umetnost*, op. cit. 259.

²⁶ Katarina Radović 1976-ban született Belgrádban, a Sussexi Egyetemen tanult művészettörténetet, majd a BK Művészeti Akadémia Fotográfia Tanszékén diplomázott Milan Aleksić osztályában. Szabad művészként részt vett több csoportos kiállításon és fesztiválon. A KulturKontakt 2007. évi ösztöndíjasa, munkái megtalálhatók néhány európai közgyűjteményben.

szimbolikus nyelvet is) – a nőket a társadalom, valamint a társadalmi korlátok termékeiként mutatva be, megjelenítve a nőiség/nőiség ikonográfiáját. A cím helyett csak sorszámokkal jelölt fényképek hangsúlyozzák a valódi identitás hiányát, és rámutatnak esetlegességükre, lehetővé téve, hogy mi alkossuk meg a jelentésüket. Ezek a fényképek valójában inskripciók a nőről mint kulturális és szexuális artefaktumról, a maszkulin diskurzus tartományán belül. Katarina Radović a női szexualitást vizsgálja napjaink kultúrájának kontextusában. Fotográfiai a női megjelenés vagy a női identitás vizuális megjelenítésének felforgató célzatú ábrázolásai (fallogocentrikus) tömegkultúrában és tömegmédiában. A nők fotói otthonukban, kávéházban, strandon készültek, férjjel, szeretővel, anyaként vagy várandós nőként, mindezek, sőt még az öltözék is a sztereotip női tereket konstruálja. Az öltözéket és a sminket maszkként alkalmazva Katarina Radović a nőiséget egy álarcosbáliként (masquerade) mutatja be. A női test úgy írható le – ahogy Marina Gržinić fogalmazott Cindy Shermanrel kapcsolatban – mint „egy képernyő, melyet az identitás különféle változásaira, egy totális álarcosbálla használnak”.²⁷ Rosi Braidotti *Cyberfeminism with a difference* (1996) című tanulmányában a posztumán testet (*post-human bodies*) úgy definiálja, mint mesterséges produktumot, ismertetve a kiborg-istennő Dolly Partont mint a deli szépség kinézetének szimulációját, Elisabeth Taylor szilikon-rekonstrukciójának remekművét Michael Jacksonnal és a hiperreális fitnessz-fétist, Barbarellát – Jane Fondát. Braidotti megállapítja, hogy a test ebben az értelemben nem biológiai test, hanem egy felület, amelyre társadalmi kódok íródnak. Francis Bakerre hivatkozva Braidotti a biológiai test eltűnéséről ír, mint a denaturalizáció történelmi folyamatának csúcspontjáról, a test megjelenésmódjának sokféleségéről beszél: megtestesült hatalmi helyzet-készletekről. A megtestesülés számára azt jelenti, hogy most szituált szubjektumok vagyunk, képesek arra, hogy interakciók sorát hozzuk létre, melyek nem kötődnek térhez és időhöz: már nem adják meg számunkra a test és szellem kategóriái körüli biztonságot, sem a biztos hitet az állam, a család, a férfiúi tekintély, az örök nőiség és a heteroszexualitás működésében és funkciójában. Ebben a tekintetben Katarina Radović munkája valójában Nők (knot) csoportjának reprezentációjaként működik, amely a Freud álmában²⁸ megjelenő Irma reprezentációjával korrespondeál.

²⁷ Gržinić, Marina: „Tehnologija, performativnost: vreme teatra” = Dorđev, Bojan, Miško Šuvaković, Ana Vujanović (szerk.), *TkH, Digitalni performans*, br. 7, 2004, 51.

²⁸ Freud saját álmában megjelenő nőről van szó, akit Freud Irmának nevezett el, és aki értelmezése/analízise szerint nők egész csoportját reprezentálja: pácienseit, feleségét, lányát is egyben. Bővebben lásd: Freud, Sigmund: *Interpretation of Dreams*. Standard Edition IV-V, London, 1900-1.

Katarina Radović a fotografikus képpel visszatért abba a struktúrába, amely kizárta őt mint figurát. Hogy saját magát bemutathassa, férfi pozícióba/nézőpontba vált: saját nőiségének szimulációjára, megjátszott bemutatására. Laura Mulvey *A vizuális élvezet és az elbeszélő film* című tanulmányában azt az álláspontot képviseli, hogy a nő a filmben inkább a tekintet tárgya, mert a film ezt a pozíciót hozza létre számára. A férfi hozza létre az autoritatív férfitekintetet, és ezzel lehetetlenné teszi a nő számára, hogy a szemlélés révén a szubjektum pozíciójával azonosuljon. Ha a filmes megjelenítés alapja a fotografikus eljárás, Laura Mulvey tanulmányának elmélete, hogy a nő a „férfi (aktív) tekintetének (passzív) nyersanyaga”, a fotográfia médiumára is vonatkozatható. A női alak erőteljes vizuális és erotikus hatásúnak van strukturálva, a férfiúi vággyal összhangban. A nő szerepe nélkülözhetetlen része a filmnek – látvány és szexuális tárgy egyben.²⁹ Jacques Lacan tükör-elmélete alapján – az a pillanat, amikor a gyerek felismeri saját képmását a tükörben, Laura Mulvey felveti az identitás és az identifikáció kérdését (a szubjektum-objektum/férfi-nő kategóriákon keresztül). A filmnézés élvezetét két, egymással ellentétes vággyal magyarázza: (1) a másik ember látványként való felhasználása (libidó) és (2) a képernyőn látható személlyel való narciszoid azonosulás (ego).³⁰ Laura Mulvey a freudi kasztrációs félelmet összekötötte a hollywoodi filmekkel, amelyekben a nőnek két lehetősége van: fétissé/erotikus tárggyá válik, vagy narratív értelemben megfigyelés alá kerül. A nőt a film végén megbüntetik (akár halállal is!), vagy megmenekül azzal, hogy beilleszkedik a patriarchális társadalomba. Laura Mulvey szerint Freud és Lacan elméletében a nőiség a fallosz hiánya, előidézve a férfi kasztrációs félelmet, ami nagyon jól működik a hollywoo-

²⁹ Laura Mulvey hangsúlyozza, hogy a férfi főszereplő köré szerveződő filmek a férfi szereplőket mindig a szimbolikus rend és törvény képviselőiként mutatják be. Narratív értelemben ezekben a filmekben a nőt vizsgálják, nyomoznak utána, a titkát demisztifikálják, majd következik a büntetés vagy a megváltás.

³⁰ „(...) két egymásnak ellentmondó struktúrát vázol föl. Az első, a szkopofilikus, a másik ember látványként való felhasználásából eredő szexuális ingerlés gyönyöre. A második, mely a narcizmuson keresztül és az ego fejlődése során alakul ki, a látott képpel való azonosulásból fakad. Mindezt a filmre vonatkoztatva tehát: az egyikhez elengedhetetlen, hogy az alany erotikus identitása elváljon a vásznon látott tárgytól (aktív szkopofília), míg a másik azt követeli meg, hogy az ego azonosuljon a vásznon látott tárggyal, melyhez az szükséges, hogy a néző felismerje és csodálja filmbéli mását. Az első a szexuális ösztönök, a második az ego-libidó funkciója.” Malvi, Lora: *Vizuelno zadovoljstvo i narativni film* = Branislava Anđelković (szerk): *Uvod u feminističke teorije slike*. Centar za savremenu umetnost Beograd, Beograd, 2002, 190. – Magyarul Laura Mulvey: *A vizuális élvezet és az elbeszélő film* a *Metropolis Feminizmus és filmelmélet* számában: *Metropolis 4* (2000) no. 4. 12–23. (A ford. megj.)

di filmgyártásban is.³¹ Ebből a félelemből kiindulva Mulvey két tekintetet vizsgál: az egyik tekintet voyeurisztikus-szadisztikus, a másik a fetisisztikus szkopofília. A voyeurizmus esetében (ami a szadizmusmal hozható kapcsolatba) Laura Mulvey szerint „az élvezet a bűnösség megállapításából (melyhez azonnal a kasztráció képzete társul), az uralom megszerzéséből és a bűnös személy megalázásából, megbüntetéséből vagy a megbocsátásból ered. Ez a szadisztikus oldal remekül illik a narratív műfajhoz. A szadizmus akciót követel – valaminek történnie kell, az egyik embernek rá kell kényszerítenie akaratát a másikra –, az akarat és az erő harcát, győzelmet/vereséget, mindezt az egymásutániság jellemzi, a történetnek kell, hogy legyen eleje és vége.”³² A fetisisztikus szkopofília a tárgy fizikai szépségét emeli ki, átalakítva azt valami önmagában is kielégítő dologgá. Ebben az értelemben a férfi tudatalatti a kasztrációtól való félelmében tagadja a kasztrációt „fétissel való helyettesítéssel, vagy éppen magának a megjelenített alaknak fétissé változtatásával, így az nem jelent már veszélyt, ellenkezőleg, megnyugtatóvá válik (ez a túlértékelés, a női sztár kultuszának gyökere).”³³ A fetisisztikus szkopofília létezhet a lineáris időn kívül is, amennyiben az erotikus vágy kizárólag a tekintetre fókuszálódik.

Muš u Parizu (Párizsú férj) (2007) című fotósorozatában Katarina Radović a nő vizuális identitásának és helyzetének konstrukcióját vizsgálja a legutóbbi idők, a tranzíciós posztszocializmus nézőpontjából. A globalizáció és multikulturalizmus posztszocialista korszakába lépő társadalmak stratégiáit vizsgálva fotósorozatában Katarina Radović fiatal kelet-európai (szerbiai) nőként mutatja be magát, aki férjet keres Párizsban. A szerelem városának jelképeként, ugyanakkor Nyugat-Európa egyik központjaként a párizsi fotósorozat a szerző egyéni vágyainak és törekvéseinek kérdéseit vizsgálja, ugyanakkor a globális társadalmi problémát is – a névházasságot, amit egy „jobb” állampolgárság megszerzése céljából kötnek. A forgatókönyv, miként a szerző is tájékoztat munkájában, egy fiatal nőt mutat be, aki Párizs utcáit járva megállít véletlen, illetve előre kinézett járókelőket azzal a kérdéssel, hogy feleségül vennék-e. Rövid beszélgetés után, melynek során a szerző megtud valamit a lehetséges férjjelőltről (a nevét, a foglalkozását), kölcsönös szimpátiával párként fényképezkednek le. A jelöltek kiválasztá-

³¹ Laura Mulvey bírálja a szexualitás elméletét, amelyben a nő pénisznélkülisége jelképezi a kasztrációs veszélyt. Ebben az értelemben a női alak fétissé változtatásával már nem jelent veszélyt, ellenkezőleg, élvezetet.

³² A férfi tudattalan kasztrációs szorongásában az eredeti trauma újraélésével foglalkozódik. Laura Mulvey szerint ez a megoldás jellemzi a *film noir*t, amelyben a férfi tanulmányozza a nőt, demisztifikálja titokzatosságát, lekicsinyli, megbünteti vagy megmenti.

³³ Ibid.

sának kritériumaként a művészno figyelembe vette a külső adottságokat, az öltözködési stílust, a származást és a foglalkozást, valójában azokat a szempontokat, amelyek megfelelnek ízlésének és vágyainak. Mint a *Nők* című sorozatban is, a szerző itt is elvárt/sztereotip női tulajdonságokat használt, mint a hódítás, az érzékiség és a tetszeni vágyás. Azonban a hódítás és szellemesség spontán játékoságával Katarina Radović valójában határozott kommentárt fűz a mind elterjedtebb társadalmi problémához: a politikailag izolált és gazdaságilag fejletlen országokból bevándorlók közül nagyon sokan keresik a hivatalos papírok megszerzése céljából a házasságot/*szerelem*.

A tranzíciós társadalmak egyik legnagyobb problémája a törvényi szabályozás, amely lehetetlenné teszi az európai uniós útlevéllel nem rendelkezők szabad mozgását, letelepedését és munkavállalását az unión belül. Ebben a megközelítésben nem kerülhetjük meg Tanja Ostojić³⁴ korai munkáinak hatását Katarina Radović munkásságára, akinek a projektumai szintén a nők helyzetével foglalkoznak a posztszocialista társadalomban, valamint a migrációs politika kritikus vizsgálatával. Az *EU-útlevéllel rendelkező férjet keresek* (2000–2005) elnevezésű interaktív internetes projektum fotót mutat be a meztelen művésznőről, amelyet egy internetes oldalon helyezett el egy hirdetéssel együtt, melyben európai uniós útlevéllel rendelkező férjet keres.

Katarina Radović finom iróniájával szemben Tanja Ostojić a meztelen női test nyugtalanító fotográfiáját alkalmazza, leborotvált fejjel, mely mentes minden hódító és érzéki kisugárzástól. Tanja Ostojić elsősorban a testét használja közvetítőként politikai üzenet megfogalmazására, amelyben a fénykép fontos szerepet játszik a vizuális ellenszenv létrehozásában, a társadalmi, gazdasági és politikai kérdések újradefiniálásában kritikus viszonyulás/álláspont kialakítása céljából. Hogy megszerezze azokat a jogokat, melyektől az érvényes EU-s jogszabályok alapján meg van fosztva, Tanja Ostojić nyíltan alkalmazta a törvénnyel ütköző stratégiákat, és házasságot kötött Klemens Golf német művésszel, akit az online házassági hirdetésére válaszoló ajánlattevők közül választott ki. A nemi politika ilyen tematizálása felforgatja Lacan pszichoanalitikus nő-értelmezését, amelyben a férfi

³⁴ Tanja Ostojić 1972-ben született Užicén, a belgrádi Képzőművészeti Egyetemen diplomázott 1995-ben szobrászat szakon, ugyanott magisztrált 1998-ban, majd Nantes-ban az ERBAN-on is 1999-ben. Számos nemzetközi kiállításon vett részt Európában és Amerikában, illetve a Velencei Biennálén is 2001-ben, Harald Zeman válogató meghívására. Művésznőként és kultúraktivistaként gyakran vesz részt szituacionista performanszokban, a művészi kutatás különféle médiumait alkalmazva, mint a videó, fotográfia, internet, installáció, flyerek, poszterek, műhelymunkák, vacsorák, viták és a könyvek. Művészi hozzáállását a politikai állásfoglalás és a humor határozza meg, amelyeken keresztül a befogadó integrációját, a társadalmi konfigurációkat és az erőviszonyokat vizsgálja.

játssza az aktív szerepet a nyilvánosságban, míg a nő alárendelt szerepben van, és nyilvános szereplését csak a férfin keresztül valósíthatja meg. Jelica Radovanović és Dejan Anđelković művészpár, akik Tanja Ostojić esküvői tanúi voltak, és szerzői a *Nesigurni znakovi – istinite priče (Bizonytalan jelek – igaz történetek)* című kiállítás katalógusszövegének³⁵, éppen ezt az érvelést hangsúlyozzák, amikor Tanja Ostojić átveszi a férfidominanciát és a pozíciót a közszereplésben, de a partnerválasztás módjában is, ami nem jellemző a női princípiumra.

Tanja Ostojić fő médiuma a teste és az internet. Ezért a munkásságát a „posztmodern komputerművészet” tartományába is sorolhatjuk, melyet Šuvaković a komputerművészet neokonstruktivista konceptje alapján definiál: „A posztmodern komputerművészet nem szerveződött mozgalommá vagy irányzattá, az elidegenült szemiotikus társadalom, annak médiája, a rá jellemző kommunikációs módok és tömegfogyasztás megjelenítésének fragmentált posztmodern stratégiái közé tartozik. Miközben a neokonstruktivizmus komputerművészete tudósok és művészek felfedező kutatómunkáját jelentette az új, még feltáratlan médium keretein belül, a posztmodern komputerművészete a tömegfelhasználás mindennapi eszköze és tárgya.”³⁶

A komputer, az internet és a virtuális valóság megjelenése új kor, új időszak és egy radikálisan különböző civilizáció – a cybercivilizáció (és/vagy cyberkultúra) megjelenését jelenti, ami a cybertér keretein belül jön létre. A cybertér a nyugati civilizáció kultúrájának, világlátásának és technológiájának eredménye, ami az amerikai (*nyugati*) társadalmon belül jött létre. Ebben az értelemben a technologizált *cybertér* (internet) az új liberális ideológiák eredményeként született meg, amely a piaci cserére redukálja az emberi interakciók komplexitását, és mint ilyen, az amerikai kultúra utánzását jelenti. Ziauddin Sardar éppen azt állítja, hogy a cybertér egy kolonizált tér, ami *par excellence* az „amerikai álm” megvalósulását jelenti; és ez egyben egy „új amerikai civilizáció hajnalát is jelzi”. Sardar szerint a cybertér egy olyan hely, amelyben a nyugat-európai embernek az arra utaló „morális terhe”, hogy „civilizáljon, demokratizáljon, urbanizáljon és nem-nyugati kultúrákat kolonizáljon, áthelyeződik a valóságos szférából a virtuálisba”. Így az internet valóban kolonizált tér lesz, amelyben elsősorban egy kultúra (a nyugati és mindenekelőtt az amerikai kultúra) dominál, aztán egy világlátás, ami ebből a kultúrából ered, majd egy nyelv is – mégpedig az angol.³⁷ És

³⁵ Radovanović, Jelica–Anđelković, Dejan: *Nesigurni znakovi – istinite priče* című kiállítás katalógusa, Badischer Kunstverein, Karlsruhe, 2002

³⁶ Šuvaković, Miško: *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950*. Srpska akademija nauka i umetnosti/Prometej, Beograd/Novi Sad, 1999, 254.

³⁷ Sardar, Ziauddin, „Alt. Civilizations. FAQ: 'Cyberspace as the Darker Side of the West'” = D. Bell & B. M. Kennedy (eds.): *The Cybercultures Reader*. Routledge,

éppen a domináns kultúra perspektívája által, a *másik* és a *másság* meghatározása folytatódik tovább e globálismédia-szerű cybertérben. Miként arra Ivana Milojević rámutat, azok a marginális kulturális csoportok, amelyek mégis megtalálják a saját helyüket a cybertérben, éppen abban különböznek a domináns kultúrától, hogy ezek ismerik mind a domináns kultúrát, mind a saját kultúrájukat is, miközben a domináns kultúra csak önmagát ismeri.³⁸

A posztmodern komputerizált rendszerét alkalmazva a fotográfia mint vizuálisan megformált művészi üzenet, Tanja Ostojić testét a nem, a rassz és a társadalmi osztály közvetítőjévé tette. Teste a komputer révén *poszt-humán testté* vált. Ezért ebben a hibrid technológiai cyberkultúrában Tanja Ostojić a cybertérben helyezte el magát azzal a szándékkal, hogy felforgassa a megjelenítés nyugati stratégiáit. Önmagát rendező szerepe a virtuális kommunikációban, az ön-mitologizációban és az *Elsővé* – az Európai Unió állampolgárává válás folyamatában, nagyon közel áll a performansz művészetéhez, amelyet itt a cybertér keretein belül jelenít meg. Tanja Ostojić saját teste felhasználásának kontextusában a *nő és a migráns* vizuális és nyelvi identitásának felépítését, létrehozásának paramétereit és társadalmi normáit keresi, provokálja.

Kritikusan vizsgálva a kommunikáció, a szabadság, a mozgás és a korlátozás lehetőségeit a fejlett kapitalizmus országaiban, modelljét kínálja az ember lehetőségei kutatásának, megszabadítva a kultúra, a társadalom, a politika és a gazdaság kontrolljától, valamint ez az egyik lehetséges módja a meghaladásuknak.

A fényképészet médiumának hibrid jellege: a fénykép, a test és a performansz összefüggése, a cybertér mint integráns, egyenrangú és konstitutív szegmense a műalkotás struktúrájának, a fénykép és a technológia mint ön-életrajzi szöveg – hasonlít Donna Haraway kiborg elképzeléséhez³⁹, amely-

London, 2000, 732–753. Idézi: Milojević, Ivana: Kakva nam se budućnost predskazuje, Odgovor 'sajberfeminizma' na 'sajberpatrijarhat', 17. <http://www.metafuture.org/articlesbyivana.htm>, (2014. 07. 15.)

³⁸ Bővebben lásd: Milojević, Ivana: Kakva nam se budućnost predskazuje, Odgovor 'sajberfeminizma' na 'sajberpatrijarhat', <http://www.metafuture.org/articlesbyivana.htm>. (2014. 07. 15.)

³⁹ A kiborg fogalmának bevezetését Manfred E. Clynes és Nathan C. Kline tudósok javasolták, akik 1960-ban *Az úrutazás pszichofiziológiai aspektusai* című tanácskozáson ismertették elképzelésüket az űrben való életről: űrruha nélkül, egyedül implantátumok és amfetamin segítségével. Szerintük a kiborg élő organizmus, amelybe bele van építve egy gép, amely elősegíti a modifikációját és feljavítását ezen élő organizmus életfunkcióinak. Véleményük szerint az úrutazás nemcsak technológiai kihívás az emberiség számára, hanem szellemi is, hiszen arra biztatja az embert, hogy aktív szerepet vállaljon saját biológiai evolúciójában. A kiborg eszméjének történelmi fejlődését vizsgálva Marina Gržinić (2005) leszögezi, hogy a kiborg (formai jegyei mi-

ben a határok összezavarásában rejlő élvezetért száll síkra, még a hibriditás állapotában is.

Donna Haraway elmélete a kiborgot három „alapvető elhatárolás” mentén látja: az ember és állat közötti határvonal áttörése (az evolúciós elméletek és az állatvédő mozgalmak révén kialakított nézetek), az organizmus és a gép között (mert a protetika, a protézisek és a komputer között a különbség egyre inkább elmosódik) és a fizikai és nem fizikai közötti határ (mert a modern gépek mindenütt elterjedtek, nem is látható, mikroelektronikai eszközök). Haraway elméleti feltevésében a kiborgot háromféle különbség összességének tekinti: az ember és az állat közötti (az evolúció elméletével és az állati jogok mozgalmával kapcsolatos felfogás), a szervezet és a gép (a protetika és a számítógépes fejlődés által mind nyilvánvalóbb a különbség) és a fizikai és a nem fizikai (mivel a modern gépek folyamatosan terjednek, mindenhol jelen vannak, ugyanakkor láthatatlan „mikroelektronikus szerkezetek”) közötti különbségek.⁴⁰ Ezekbe a „hasadásokba” helyezi Haraway a nőt mint az abszolút kiborgot, mert a nőknek kell az első nem nélküli lényvé válniuk, hogy megszüntethessék a női nem feletti férfi dominanciát. Donna Haraway *Kiborg kiáltvány* című tanulmányának definíciója szerint a kiborg a *posztgender* világ teremtménye, pontosabban „a kiborg világ a megélt társadalmi és testi valóságokról is szólhat, ahol az emberek nem félnek az őket az állatokkal és gépekkel összekötő rokonságtól, a maradandóan

att) visszavezethető egészen az alkimistákig, Mary Shelley Frankensteinjén keresztül Arnold Schwarzenegger Terminátorjáig az azonos című filmben. A kiborg fogalmát később mind gyakrabban használják a 20. század végi biotechnológia és a kibernetika fejlődésével, amiknek köszönhetően megjelennek a reális lehetőségei a kiborg gyakorlati megvalósításának. Egyfelől ezek élő lények, amelyeket matematikailag olvastak le a DNS-en keresztül, másrészt megjelennek a klónozás, a hibridizáció és a genetikai transzformáció. Az 1994-es *Visible Human Project* egyike a legfontosabb tudományos projektumoknak, majd a klónok, mint Dolly, a birka. A kiborg szó a kibernetikus organizmus kifejezés rövidítése, és a természet és a technológia, az ember és a gép összekapcsolását jelenti. Egy kiborg, a technológia fejlettségének köszönhetően, az átlagosnál fejlettebb képességekkel rendelkezik. Ezek rendszerint olyan emberek, akik kibernetikus technológiákat használnak saját fizikai vagy szellemi hiányaik javítása vagy túlfejlesztése céljából. A kiborg egy olyan hibrid, amelynek összetevői a technológia és az ember, azaz emberi testből és gépi protézisből áll, vagyis olyan szerves és szintetikus részekből tevődik össze, amelyek legtöbbször az ember és a gép közötti kérdésfeltevésre utalnak az erkölcs, a szabad akarat és az empátia viszonyában.

⁴⁰ Haravej, Dona: „Manifest za kiborge” = B. Anđelković (szerk.): *Uvod u feminističku teoriju slike*. CSU, Beograd, 2002. Magyarul: Donna J. Haraway: Kiborg kiáltvány: tudomány, technika és szocialista feminizmus az 1980-as években. *Replika*, 51–52. (2005. november): 107–139. (A ford. megj.)

részleges identitásoktól és ellentétes szempontoktól”.⁴¹ A *Kiáltvány*ban a kiborg inkább koncepcióként jelenik meg, mint az emberi test pótléka. Ahogy a technológia feltételezi a rekonstrukció lehetőségét, Donna Haraway új világa lehetőséget ad a nőknek, hogy rekonstruálják a társadalmat, hogy megszabadulhassanak a patriarchátustól és az uralkodó osztályoktól, amelyeket a haladás szükséges és természetes velejárójaként mutatnak be. Donna Haraway ezért a kiborgvilágot hálózatként fogja fel, az információáramlással új rendszer jön létre, mely fenntartja az igazságos társadalmi fejlődést „a nők testének végső felhasználását a háború maszkulinista orgiájában”.⁴² A kiborg koncepcióját gyakran használják arra, hogy bemutassák a határok eltűnését ember és gép között, mert ha ez lehetséges, akkor más hagyományos határok, korlátozások is felszámolhatók. Ezért fontos támogatni a nőket, hogy elhagyják a feminizmus technofób áramlatait, amely a nőket az úgynevezett természet világával köti össze, csak hogy helyreállíthassák a patriarchátust, mert a technológiát nem lehet megkérdőjelezni, tagadni. A *Kiborg kiáltványt* ezért a társadalmi viszonyok rekonstrukciójának, az önállóság megértésének tekintjük. A *Kiáltvány* azonban már nem pusztán „ironikus politikai mítosz”⁴³, ma már elveszítette a hipotetikus „szép új világ” jellegét. Az egyén identitásának allegóriája, melyet a szerző felállított a kiborgmodell segítségével, szinte eltűnt. A kiborg már nem pusztán elképzelt lény – mert az ember-gép hibridek megkerülhetetlenek a medicinában – nemcsak az emberi életminőség javítását szolgáló irányzat, hanem esztétikai-művészi fogalom is. Haraway kiborgdefiníciójában valamiképpen megjósolta a mátt. Az az elmélet, amely korábban csak az elméletben működött, ma a fizikai valóságra is alkalmazható: ha meg is különböztetjük a kiborgokat mint elméleti metaforát (ahogy Donna Haraway használta őket), és a kiborgokat mint lehetséges új teremtményeket, bizonytalan identitással – ez a két nézőpont közös nevezőre hozható.

Tanja Ostojic elfogadta a technológia által diktált feltételeket és dominanciájukat az informatikában mint lehetőséget, hogy formálódjanak a szubjektumok és az identitások új módon, valamint lehetőséget egy új szövetség kialakítására a különböző médiumok, illetve a realitás és a fikció között. Tanja Ostojic élete vizuális technoperformanszá⁴⁴ változott, a teste

⁴¹ Haravej, Dona: „Manifest za kiborge” = B. Anđelković (szerk.): *Uvod u feminističku teoriju slike*. CSU, Beograd, 2002

⁴² Ibid. 611.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ „Tehnoperformansi u kojima se radi sa Drugim od Drugog, ako je žena asimetrični Drugi za muškarca, tada je mašina (kibernetički sistem, kompjuterska mreža, planetarni satelitski prenos) asimetrični Drugi i za muškarca i za ženu.” Bővebben lásd: Šuvaković, Miško: *Paragrami tela/figure*. CENPI, Beograd, 2001

mint társadalmi és politikai modus szétterjedt a technológia révén. A művészi alkotás révén került sor *a realisból a mesterségesbe és a mesterségesből a realisba való* transzfigurációra és transzformációra. Donna Haraway kiborgképe valójában azt jelenti, hozzálátni a mindennapi élet határainak a rekonstrukcióját helyreállítani, mert a kiborg ugyanakkor jelenti a gépek, indentitások, kategóriák, viszonyok bontását és felépítését is. Ebben a kontextusban Tanja Ostojic egyszerre nő és művész és migráns és kiborg – felhasználó is és rendszergazda is. Ő egy test, amely bemutat, női test és az új technológiákkal (a fotográfiával!) és az új média közvetítésével konstruált test. Az ő teste a teljes fluiditás és a teljes porózusság állapotában van. Donna Haraway számára a modern élet realitásába beleértődik az emberek és a technológia közötti viszony, amely annyira intim, hogy már nem is tudjuk biztonsággal megállapítani, hol kezdődik az ember, hol a gép. „Miért kéne testünknek a bőrünknel végződnie, vagy legjobb esetben is csak más, bőrrel körülvárt lényeket magába foglalnia? A tizenhetedik századtól mostanáig a gépeket életre lehetett kelteni... A kiborgtest nem ártatlan; nem édenkertben született; nem keres egységes identitást, és így nem generál antagonisztikus dualizmusokat sem vég nélkül (vagy amíg a világ véget nem ér); magától értetődőnek veszi az iróniát.”⁴⁵ Ahogy Donna Haraway kiborgját, Tanja Ostojicót sem a közszféra és a magánszféra polaritása strukturálja, elkötelezettje a részlegességnek, az iróniának, az intimitásnak és a perverzitásnak, és a társas viszonyok egy forradalmán alapul, ami az oikoszban, a háztartásban megy végbe.⁴⁶

Mint a kétezres évek utáni művészek többségénél, Tanja Ostojic és Katarina Radovic munkáiban is szubjektív nézőpontból tükröződik a valóság, mely elkerülhetetlenül összefügg a művésznő szociopolitikai igazolványával, melybe beletartoznak a biológiai és a társadalmi nem, a rassz, a társadalmi osztály, sőt még az útlevelszám is. Ebben az értelemben Katarina Radovic és Tanja Ostojic munkássága, beleíródva a patriarchális vizuális (és nyelvi) hagyományba, hogy felforgassa azt⁴⁷, munkásságuk (és testük!)

⁴⁵ Haravej, Dona: „Manifest za kiborge”, op. cit. 639.

⁴⁶ Ibid. 607.

⁴⁷ Linda Hutcheon is beszél feminista művészekről/művésznőkről, akik a nő tömegkultúrában megjelenítése posztmodern stratégiáinak parodisztikus felhasználását és kihasználását alkalmazzák. Túlásokkal, iróniával és fragmentált rekontextualizációval szubvertálva őket, hogy megzavarják az ilyen típusú képek passzív fogyasztását. Linda Hutcheon szerint a posztmodern paródia „gyakorlati stratégiája” kell, hogy a „stratégiai gyakorlattá” váljon a feminista művészet azon törekvésében, hogy bemutassa az új női élvezetet, a női vágy új artikulációit. Bővebben lásd: Hutcheon, Linda: „Incredulity toward Metanarrative: Negotiating Postmodernism and Feminisms”, Barbara Godard (ed.): *Collaboration in the Feminine: Writings on Women and Culture from Tessera*. Second Story Press, Toronto, 1994, 186–192.

szükségszerűen egy hisztérikus hanggá válik⁴⁸, amely a következő kérdés köré pozicionálja magát: *Létezem-e, vagy csak egy megismételt kép/szöveg vagyok?*⁴⁹ A különböző szerepekre, identitásokra való ráhangolódás idővel a mai világunk szükségszerű valósága lett. Eltűnt a különbség a személyes és a nyilvános, a szexuális és az erotikus, a nő és a Nő között. A *valóság/realitás* és a művészet közötti határ teljesen eltűnt.⁵⁰ Ezért mindkét művész nő munkásságának (életének) példáiban összefonódik a személyes (az érzelmi következmények) és a közösségi (a törvényi következmények), melyek együtt hozzák létre a „kollektív személyesség” terét. Habár a módszer, az álláspont és a végeredmény teljes mértékben különbözik mindegyik művésznőnél – míg Katarina Radović a nőre mint sztereotipizált tényre mutat rá, és sajátos elméleti és szimulációs eljárást mutat be/ábrázol, Tanja Ostojic a nőt a maga lecsupaszított fizikai formájában mutatja be, és valóban beleavatkozik a társadalmi és politikai valóságba, átalakulva maga is a munka objektumává – mindkét művész nő nyilvánosan és ironikusan mutatja be magát a fényképeken mint a vágy tárgyát, melyek azután provokálják a női identitás megvalósulásának és konstruálásának paramétereit és társadalmi normáit – a nőket úgy, ahogy (csak) a férfiak látják őket. Ebben az értelemben Katarina Radović és Tanja Ostojic is a diskurzus tárgyává/létrehozójává válnak, akik zavarják/felborítják a rendjét a Mulvey által felállított szubjektum-objektum/férfi-nő kategóriáknak, valamint felforgatják a nézőnek a domináns kultúra által megalkotott maszkulinitását.

Tolnai Varga Piroska fordítása

⁴⁸ Juliette Mitchell szerint a hisztérikus hang a nő maszkulin hangja! Mitchell, Juliette: *The Longest Revolution: Essays in Feminism, Literature and Psychoanalysis*. Virago, London, 1984, 290. Citirano u Bronfen, Elisabeth, *The knotted subject: hysteria, Irma and Cindy Sherman* = Griselda Pollock (ed.): *Generations and Geographies in the Visual Arts*. Routledge, London and New York, 1996, 44.

⁴⁹ Bronfen, Elisabeth: *The knotted subject: hysteria, Irma and Cindy Sherman*, op. cit. 53.

⁵⁰ Mindkettő a szimulákrumok közé tartozik.

Photography as a Field of Subversive Female Subjectivity

Photography as a field of subversive female subjectivity thematizes the politics of the female body and sexuality within patriarchal discourse in the art world. Through the theoretical vision of post-feministic criticism, queer theory and culture studies, the works of Bogdanka Poznanović, Katarina Radović i Tanja Ostojić are presented. In that sense, the works discussed in this paper tackle the media representations of femaleness, provoke the parameters and social norms of presentation and construction of the visual/linguistic identity of woman.

Key words: photography, patriarchal discourse, presentation of femaleness in the media, identity

Fotografija kao polje subverzivnog ženskog subjektiviteta

Fotografija kao polje subverzivnog ženskog subjektiviteta – tematizuje politike ženskog tela i seksualnosti unutar patrijarhalnog diskursa sveta umetnosti. Kroz teorijske vizure postfeminističke kritike, queer teorije i studije kulture, predstavljaju se radovi Bogdanke Poznanović, Katarine Radović i Tanje Ostojić. U tom svetlu, radovi prikazani u ovom tekstu propituju medijske reprezentacije ženskosti, provociraju parametre i društvene norme izvođenja i konstruisanja vizuelnog/jezičkog identiteta žene.

Ključne reči: fotografija, patrijarhalni diskurs, medijska prezentacija ženstvenosti, identitet

Beérkezés időpontja: 2016. 09. 12.

Közlésre elfogadva: 2016. 11. 30.

Margareta Bašaragin

· Újvidéki Egyetem, ACIMSI Gender Tanulmányok Központ

· margareta.basaragin@gmail.com

A TÁRSADALMI NEM ÉS A NYELV KÖLCSÖNHATÁSA A TANTERMI BESZÉLGETÉSEKBEN – MEGSZÓLÍTÁS

Interaction of Gender and Language in Classroom Talk: Addressing

Interakcija roda i jezika u razgovoru u razredu – oslovljavanje

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a megszólítás és a kapcsolatfelvétel beszélgetési stratégiái hogyan járulnak hozzá a fiúk és a lányok különböző nyelvi, nemi és kulturális identitásának kiépítéséhez a tantermi interakciók során két szabadkai (Vajdaság) általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatain 2015-ben. A korpusz két videofelvétel részletes átiratából áll, melyek két szabadkai általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatain készültek az anyanyelvórán. Az eredmények azt mutatják, hogy a megállapított megszólításbeli különbségek kulturálisan és nemileg feltételezettek, valamint igazolják a rejtett nemi alapú megkülönböztetést a tanárnő közvetlen nyelvhasználatában.

Kulcsszavak: magyar nyelv, megszólítás, tantermi beszélgetés, (nyelvtani) nem, szerb nyelv

BEVEZETŐ

A tantermi beszélgetés a tanár/nő és a fiú/lány közötti párbeszédet feltételezi. Ez egy olyan megrendezett kommunikációs esemény, melyben a közreműködők szerepeit előre meghatározzák, amely az oktatás és a tanulás céljainak megvalósítására irányul, valamint behatárolt időben és területen, ellenőrzött feltételek mellett zajlik. Hagyományos szerkezete a kezdeményezés-válasz-visszajelzés/értékelés ciklusából áll (KVV/É) (Initiation-Response-Feedback/Evaluation, IRF/E): a tanár/nő felteszi a kérdést, amelyre a fiú/lány válaszol, és amelyet ezután a tanár/nő értékel. Ez a minta lehetővé teszi a tanár/nő számára a témák ellenőrzését, illetve hogy ki, mikor

és mennyit beszél, valamint a beszélgetés szerkezetét és a nyelvhasználat módját az osztályban (MCHOUL 1978; SWANN 1988; CAZDEN 2001; LEFSTEIN, SNELL 2011; WALSH 2011).

McHoul azt tanulmányozza, hogy az információcsere rendszerének szabályai a spontán beszélgetések során (SACKS et al. 1974) milyen módon változnak meg a szervezett tantermi kommunikációhoz képest, és megállapítja, „hogyan csak a tanár/nő tudja kreatív módon irányítani a beszélgetés menetét” (MCHOUL 1978: 188). A fiúk/lányok beszédjogai azon lehetőségek közé korlátozódnak, hogy válaszoljanak a feltett kérdésre, vagy kiválasszák a tanár/nőt mint következő beszélgetőtársat/nőt. Nagyon ritka, hogy a fiúk/lányok egymás között határozzák meg a beszélők sorrendjét, vagy pedig ők maguk veszik át a szót.

Lefstein és Snell rámutattak, hogy ez a fajta modell a tanári autoritás és a tanítási tartalom kritika nélküli elfogadását támogatja, valamint korlátozza és célzottan irányítja a fiúk és a lányok szociokognitív fejlődését. A tanterem diskurzív gyakorlatának párbeszédese modelljét javasolják, amely a szabad ötletcsere minden szereplő/nőjének egyenlő felelősségére, illetve egyenlő lehetőségeire összpontosít. A tantermi interakció során a jelentésteremtésben játszott aktív szerepükkel hozzá kell járulniuk az együttműködésen és támogatáson alapuló közösség fejlődéséhez (LEFSTEIN, SNELL 2011: 170).

A tantermi beszélgetésre különböző kontextusok hatnak. Elsődleges a tanteremben zajló iskolai tanóra, amikor is az iskolai tanórán folyó tevékenység változásával a nyelvhasználatban is változás következik be. Betsy Rymes (RYMES 2008) a tantermi nyelvhasználatra ható kontextusok három dimenzióját különbözteti meg. A szélesebb társadalmi kontextust az oktatáspolitikai és tantervi, a tanár/nő és a fiú/lány szocioökonómiai, etnikai és kulturális státusa, valamint nemi szerepeinek társadalmi normái alkotják. Az interakciós kontextus a beszélgetés mintáira és folyamataira vonatkozik, azaz ki, mikor és hogyan beszél, illetve értelmez. A beszélő, azaz a beszélő nő személyes jellemzői szintén hatással lehetnek a nyelvhasználat módjára a tantermi interakció során (RYMES 2008: 31–32).

A tantermi beszélgetés holisztikus megközelítése néhány elméleti koncepciót foglal magába. A nyelvi produkció lényegében párbeszédyszerű és a szociális interakció folyamatában oly módon alakul ki, hogy a jelentés az aktív megértés és válaszadás műveletében keletkezik (BAHTIN 1980 [1929]). A (nyelvtani) nem a verbális és a nonverbális interakció során jön létre (WEST, ZIMMERMAN 1987), míg a nemi identitás és hatalmi viszonyok az „iskola nyelvén” (schooled language) keresztül nyernek jelentést és termelődnek (újra). Átvaló szerveződnek és zajlanak a tanórák, ezek tartják

fenn a struktúrát és a rendet. Része a formális és a nem formális tantervnek, valamint kihatással van a fiúk és lányok mint iskolai alanyok szociokognitív fejlődésére, oktatási tapasztalataira és elvárásaik alakulására (SWANN 2003). A tantermi beszélgetés mint a társadalmi interakció fajtája közvetlenül és közvetetten is részt vesz a fiúk és a lányok nemi, kulturális, etnikai és egyéb identitásának kialakulásában.

A megszólítás, függetlenül a nyelvtől, amelyet a beszélgetőtársak/nők használnak, valamennyi beszélgetés megkerülhetetlen eleme, valamint egyike a leggyakoribb beszélgetési stratégiáknak a tantermi interakciók során. Savić és Ziberg a megszólítást úgy definiálják, „mint a beszélgetőtársal való beszélgetés elkezdésének egyik verbális módját, melynek alapvető funkciója a kapcsolatteremtés (figyelemfelkeltés, a beszélgetőtárs benntartása a beszélgetésben stb.)” (SAVIĆ, ŽIBREG 1982: 5). Valamennyi megszólítás alapját szemantikus iniciátorok képezik: a szolidaritás, a távolság és a társadalmi hatalom, amelyek „kihatnak a beszélgetőtárs nyelvi elemeinek kiválasztására a konkrét beszélgetési szituációban, illetve az adott társadalmi közegben” (SAVIĆ, STANOJEVIĆ 2012: 102). A megszólítás nyelvi és nem nyelvi eszközeinek leltára a használt nyelv típusától, a beszélgetőtársak nemétől/nyelvtani nemétől, társadalmi szerepeitől és státusától, konkrét szituációbeli szerepeitől, rokoni viszonyoktól stb. is függ (ANDRIĆ 2012). A magyar nyelv vonatkozásában, amely jelen tanulmány tárgyát képezi, a beszélgetőtársak formális megszólítása általában három módon valósul meg: személyneveken, pontosabban családneveken, foglalkozásuk révén és egyes, illetve többes szám második személyű személyes névmással (ANDRIĆ 2012: 35). Hasonló vonatkozik a szerb nyelvre is, ahol az irodalom általában a lexikai egységeket vagy minősítéseket (utónév, családnév, becenév, foglalkozásnév, titulus és hasonló), valamint a nyelvtani eszközöket, azaz az egyes és többes szám második személyű személyes névmásokat említi (SAVIĆ, STANOJEVIĆ 2012: 103).

A tantermi megszólítás szelekciót, azaz a beszélgetőtárs/nő kiválasztását és egy új KVV/É ciklus megkezdését jelenti. A megszólításra a következő tényezők hatnak: 1. szituációs kontextus és a vele összefüggő szerepek (tanár/nő, valamint fiúk és lányok), 2. életkor (felnőttkorú és fiatalok), 3. nem/nyelvtani nem, valamint 4. a beszélgetőtárs/nő pillanatnyi aktív társalgásbeli identitása (mesélő/nő, olvasó/nő, hallgató/nő és hasonló).

Vitathatatlan a tanár/nő és a fiúk, valamint a lányok közötti szituációbeli és generációs távolság, amely közvetlenül feltételezi a meghatározott nyelvi eszközök kiválasztását. Ami azonban a megszólítással foglalkozó eddigi felmérésekből hiányzik (SAVIĆ, STANOJEVIĆ 2012), az a kérdés, hogy a megszólítás stratégiájában milyen szerepe van a nemnek/nyelvtani nemnek;

mivel számos kutatás a nemtől/nyelvtani nemtől függően különböző verbális és nonverbális viselkedésekről számol be. Ezeket a különbségeket (az iskola intézményi keretein belül is) általában a férfiak és a nők közötti hatalmi viszonyokból eredő különbségek viszonylatában értelmezik (SWANN 1988; SPENDER 1990 [1984]; TRÖMEL-PLÖTZ 1991), akárcsak a csoportos eszmecserekből (SMITH-LOVIN, BRODY 1989). Ezért Spender (SPENDER 1980, 1990 [1984]) azt állítja, hogy a férfiak uralják a beszédet, ellenőrzik a témákat és a teljes verbális tevékenységet. Tannen (TANNEN 1991, 1993, 1997) rámutat a beszédstílusbeli különbségekre, amelyeket a kisfiúk és a kislányok saját kortársaikkal és kortársnőikkel folytatott nyelvhasználatuk során sajátítanak el, és melyeket a kulturális csoportosulások egyedi jellemvonásának tekint. Suzan Speer (SPEER 2005) megállapítja, hogy a nyelvhasználat mintáinak, azaz a kommunikációs stílusoknak a változatait nem kizárólag a beszélgetőtársak/nők neme vagy egy adott kulturális csoporthoz való tartozás determinálja, hanem a jelenség messzemenően összetettebb az interakció során. Hogyan is néz ki akkor ez ma, Szabadkán, két szerbiai általános iskola osztályában, különösen a két tannyelvűekben, mivel e két nyelv, a szerb és a magyar különböző tipológiai meghatározottságú?

A KUTATÁS CÉLJA

A tanulmány célja, hogy megvizsgáljam, a megszólítás és a kapcsolatfelvétel beszélgetési stratégiái hogyan járulnak hozzá a fiúk és a lányok különböző nyelvi, nemi és kulturális identitásának kiépítéséhez a tantermi interakciók során a vizsgált szabadkai (Vajdaság) általános iskolai nyolcadik osztályok szerb és magyar tannyelvű tagozatain 2015-ben.

A KUTATÁS MÓDSZERE

A kutatás módszertani kerete a társalgási eljárásokon – a verbális interakció átírásában – (SAVIĆ 1993) és részben a nonverbális kommunikáció és tevékenységek átírásának HIAT2 rendszerén (EHLICH 1993)¹ alapszik.

A korpusz két videofelvétel részletes átiratából áll, melyek két szabadkai általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatain készültek az anyanyelvóra során. A tanórákat² 2015 tavaszán két mozgó-kamera vette fel, melyeket a tanterem bal és jobb sarkában, átlósan, a tanári

¹ Az átíráshoz használt jelek a *Mellékletben* találhatóak.

² A fiúk és a lányok szülei, az iskolák igazgatói és az oktatási tanácsadó írásbeli engedélyüket adták a videofelvételek készítéséhez.

asztal mellett, a fiúk és lányok irányába helyeztem el, valamint diktafon, amelyet egy székre tettem a tanterem hátsó felében, a fal mellett. A tanterem berendezése hagyományos: három sorban öt vagy hat pad a tanári asztal felé néz, amely mögött a tábla található. A magyar nyelvi tanteremben még egy számítógép is volt a tábla melletti jobb sarokban és egy vetítő a tanári asztal felett a fal felé fordítva a tábla felett.

A szerb tannyelvű tagozat 13 fiúból és 7 lányból, a magyar tannyelvű tagozat pedig 7 fiúból és 10 lányból áll. Mindkét tanárnő egyben osztályfőnök is az adott tagozatokon, és szerb-, illetve magyartanárnők. A felvételezett tanórák során a fiúk és a lányok mindkét tagozaton irodalmi szövegeket dolgoztak fel: főfeladat az irodalmi szöveg megértése és elemzése volt (téma, irodalmi műnemek és műfajok, szerkezet, ötletek és hasonlók), de voltak olvasógyakorlatok is. A tanórák a tananyag megvitatása formájában folynak, frontálisan, verbálisan és ex cathedra alakban. A szerbórán Jovan Jovanović Zmaj *Svetli grobovi* című versét, a magyarórán pedig Spiró György *Esti műsor* című modern drámáját dolgozták fel.

Az elemzés alapegysége a KVV/É ciklus, (információ)cserékbe rendeződve, melyek a beszélgetőtárs/nők többszöri vagy egyszeri hozzászólásai-ból állnak, közleményekre, mint az elemzés legkisebb egységeire osztva (1. példa).

1. példa

289	TŐ	VA	¡Ki mond¡
		NA	o- - - a tanári asztaltól b áll, Ts, Te Tn felé- - - - - -----o
290		VA	¡kinek a szájában volt is ez?
		NA	----- -----
291	T3	VA	Géza.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - -----o ====
292	T1	VA	Géza.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - -----o ====
293	TL3	VA	Géza.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - -----o
294	TŐ	VA	Igen? (...)
		NA	----- -----o

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A magyartanárnő (TŐ) 75 alkalommal kezdeményez KVV/É ciklust, illetve 7 alkalommal a már kezdeményezett és megkezdett információcsere keretében (ún. csere a cserében), kétszer pedig a diáklánnyal átfedésben új egységet kezd. A fiúk (T) 4 alkalommal kezdenek információcserét, kétszer kezdeményeznek cserét a cserében. Hasonló történik a lányoknál is (TL): 4 alkalommal kezdenek információcserét, cserét a cserében pedig háromszor, amelyből két esetben a tanóra kezdetén elnézést kérnek a késésért. Az osztály együtt (Tn) önállóan egyszer kezd és fejez be egy beszélgetésgépet (szerepek szerint olvassák fel a szöveget az olvasókönyvből).

A szerbtanárnő (N) 138 alkalommal kezdeményez KVV/É ciklust, 25 alkalommal a csere keretében; a fiúk (U) beszélgetésgépet hatszor kezdenek el, 2 alkalommal a cserén belül, a lányok (Ua) pedig 5 alkalommal kezdeményeznek, egyszer a már fennálló cserén belül. N egyszer saját magához, illetve egyszer hozzám fordul.

A tanárnők mindkét tagozaton több módon szólítják meg a fiúkat és a lányokat:

1. egyenként személynév használatával;
2. köznév használatával: *deco*, *gyerekek*;
3. névmás használatával;
4. közvetetten;
5. nonverbálisan.

Személynevek használata

A magyarórán a TŐ a T-kat 8, a TL-okat pedig 12 alkalommal szólítja személynevükön, kizárólag azért, hogy a feltett kérdésre válaszoljanak (például *Takács Dávid, neked mi a véleményed erről*, 248) vagy pedig instrukciót adjon a szövegrész olvasásához az olvasókönyvből (például *Szamanta, felolvassád a százhatvanötös oldalról*], 598) (1. táblázat). A szerbórán a N az U-kat 9, az Ua-kat 8 alkalommal szólítja személynevükön (2. táblázat). Az U-kat 4 alkalommal felszólítja, három esetben fegyelmezi (*Nikša, (...) da li paziš?*, 0162) [pl. Nikša, (...) figyelsz?, 0162 – *a ford.*], illetve kétszer pozitívan értékeli őket (*Tako je, Uglješa, kontrast.*, 0715) [pl. Így van, Ugljesa, kontraszt., 0715 – *a ford.*]. Az Ua-kat 6 alkalommal szólítja fel, egyszer saját közleményének visszaigazolását kéri (*o kojem si ti, Una, htela nešto da kažeš*], *Íje l' tako.* (...), 0498-0499) [amelyről te, Una, mondani akar-tál valamit, Í je így van (...), 0498-0499 – *a ford.*], viszont nem kapja

meg, illetve egyszer figyelmeztet egy Ua-t (*nemojte zapeti, Milana!*, 0011) [Milana, ne akadj meg!, 0011 – a ford.].

1. táblázat: A magyartanár nő személynevükön szólítja meg a

	választ kér a kérdésre	instrukciót ad	összesen
fiúkat	5 alkalommal	3 alkalommal	8 alkalommal
lányokat	10 alkalommal	2 alkalommal	12 alkalommal

2. táblázat: A szerbtanár nő személynevükön szólítja meg a

	választ kér a kérdésre	instrukciót ad	figyelmeztet	értékel	igazolást kér	összesen
fiúkat	4 alkalommal	–	3 alkalommal	–	2 alkalommal	9 alkalommal
lányokat	5 alkalommal	1 alkalommal	–	1 alkalommal	1 alkalommal	8 alkalommal

Aránytalanságot konstatálhatunk a fiúk közvetlenül személyneven történő megszólításának számában a lányokhoz képest a tagozatbeli számukhoz viszonyítva. A szerb tannyelvű tagozaton közel kétszer annyi az U mint az Ua, ami azt jelenti, hogy a N inkább az Ua-k közvetlen megszólítására törekszik (habár az egész tanóra alatt a beszélgetésben összesen 8 U vesz részt, akik közösen 126 közleménnyel és 20 nonverbális sorozattal járulnak hozzá az eszmecseréhez, illetve 6 Ua 94 verbális és 9 nonverbális sorozattal). A magyar tannyelvű tagozaton a TÓ a T-kat szólítja meg többször közvetlenül: a 6 T 82 verbális és 2 nonverbális, valamint a 9 TL 99 verbális és 8 nonverbális aktivitással járul hozzá a teljes beszélgetéshez. Az adat, hogy a N-nek a szerbórán figyelmeztetnie kell az U-kat, arról tanúskodik, hogy az U-k gyakrabban kérdőjelezik meg a N autoritását, zavarják az órát, és nem együttműködnek (SPENDER 1985), más szóval törekednek több figyelmet kapni (ENDERS-DRAGÄSSER; FUCHS 1989). Hozzászólásaik pozitív értékelése (személynevük használatával) szintén az U-k és az Ua-k nem egyenlő értékelését igazolja, ebből kifolyólag az U-k több dicséretet kapnak (BAŠARAGIN, SAVIĆ 2016). Ez utóbbi a magyar tannyelvű tagozatra is vonatkozik.

Mivel a tantermi megszólítás a beszélgetőtárs/nő szelekcióját jelenti, a tanárnőnek pedig elidegeníthetetlen joga azt irányítani, érdekes jelenség mindkét tagozaton, hogy ebben a folyamatban a tanár nő szerepét a tanulók veszik át. A 2. és 3. példákban a fiú mondja meg a tanárnőnek, hogy válassza

ki a lányt, mely alkalommal a lány személynevet használja. A 2. példában a TŐ meghatározza a feladatokat az olvasókönyvből a szerepek szerint történő szövegolvasó-gyakorlaton, és azzal a közvetett kéréssel fordul a Tn-hez, hogy valaki jelentkezzen a mesélő szerepére. Ekkor a T3 fiú megnevezi a TL9 lányt, a TŐ pedig engedelmesen fogadja a javaslatot, és igazolást kér a TL9 lánytól.

2. példa

420	TŐ	VA	<Akkor kellene még csak egy> mesélő.
		NA	o- -a tanári asztalnál áll, Ts, Te Tn felé- - - - - - - - - - o
421	T3	VA	Niki lesz.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - - - - - - o
422	TŐ	VA	Niki, leszel?
		NA	o- - - a tanári asztalnál áll, Te TL9 felé - - - - - - - - - -
423	TL9	VA	
		NA	o- - - jóváhagyólag kuncog, TL8 megpaskolja a Vá-t és Uj-val rámutat- - - - - o
424	TŐ	VA	Jó.
		NA	- - - - - - - - - - o

A 3. példában a szerbórán a N az Un-hez fordul, és részletes magyarázatot kér a versben előforduló ideákról, amelyről az előző cserék alkalmával beszéltek. Amíg a N dicséri az egész osztályt az előbbi következtetésekért, az U5 fiú átveszi a szót, mielőtt még a N befejezte volna, ezért átfedésre kerül sor. Hasonlóan a magyarázóhoz, megnevezi az Ua4 lányt, a N pedig elfogadja a választását.

3. példa

0534	N	VA	Ko ée to malo da nam objasniti [Ki fogja ezt nekünk kicsit elmagyarázni] – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - oslonjena Tl o tablu, Ru iza Le, Po prema Un [Ts a táblának támaszkodik, Ké a Há mögött, Te Un felé – <i>a ford.</i>] - - - - -
0535		VA	Šlepo ste to zaključili. [J szépen megállapítottatok ezt – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - - - - - - - o

			=====
0536	U5	VA	Una.
		NA	% okrece se prema Ua4 [% Ua4 felé fordul – <i>a ford.</i>]
0537	N	VA	Una?
		NA	o- - - - - Po prema Ua4, stoji za katedrom [Te Ua4 felé, a tanári asztalnál áll – <i>a ford.</i>] - - - - - -----o

Köznév használata: deco, gyerekek

A tanárnők köznevet – *deco*, azaz *gyerekek* – használva fordulnak az osztály egészéhez, és akkor bármelyik fiú vagy lány bekapcsolódhat a beszélgetésbe.

A szerbórán a N a *deca* kifejezést 62 alkalommal használja vokativusi (megszólító) ragozásban a kapcsolatfelvétel és a megszólítások során, mégpedig: új tevékenységek bejelentésekor a tanórán, magyarázatadáskor (4. példa) és a válaszok értékelésekor (5. példa).

4. példa

0128	N	VA	Mi ćemo danas raditi pesmu „Svetli grobovi” (..) Jovana Jovanovića Zmaj (..) [Ma Jovan Jovanović Zmaj (..) Svetli grobovi (..) című versét vesszük át – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Há a táblának támaszkodik, Te Un felé - - - - -----
0129		VA	pa ćemo da vidimo! [és majd meglátjuk] – <i>a ford.</i>]
		NA	-----o
0130		VA	Šta koji to način, deco , (..) jedan grob može da bude svetao. (..) [J milyen módon van ez, gyerekek , (..) egy sírhely lehet szent – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Ts a tábla felé fordul és írja a címet- - - - -

5. példa

0324	N	VA	Pa naravno Sveti Sava, (..) [Nos, természetesen Szent Száva, (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - -a tanári asztalnál áll, Ts, Te Un felé - - - - - -----
0325		VA	pa u pravu ste deco . [nos, igazatok van, gyerekek . – <i>a ford.</i>]
		NA	----- -----o

A magyarórán a TŐ csak egyszer használja a *gyerekek* szót, és azt is a tanóra végén egy olyan közleményben, amely nem kapcsolódik a tanórán folyó tevékenységekhez:

6. példa

631	TŐ	VA	Gyerekek , szerdán lesz vakcina. (..)
		NA	o- - - a tanári asztalnál áll, Ts, Te Un felé - - - - -
632		VA	ê Hozzátok be a betegkönyveket, jó? (..)
		NA	- - - - -
			- - - - - o

Névmások használata

A személyes és birtokos névmások használata a fiúkkal és a lányokkal egyenként vagy az osztály egészével történő kapcsolatfelvétel során nagyon ritka a magyarórán. Így a többes szám második személyt, *ti* a TŐ csak egy alkalommal használja, és azt is csak az iskolán kívüli tevékenységekkel kapcsolatos közleményében (védőoltás): *Ti lesztek az elsőik!* (633); és háromszor még a *nektek* alakot: *Mit jutt fel nektek ebben a szövegben.*] (097). Az egyes szám második személyű személyes névmást: *te*, a tanárnő mindössze háromszor használja, kétszer a személynévvel együtt (180, 414) és egyszer az egész osztállyal történő kapcsolatfelvétel során (124), a *neked* alakot pedig egyszer a személynévvel együtt (248) és egyszer a szövegbeli dialógus formájának magyarázata alkalmával (334).

A szerbórán a személyes és birtokos névmások használata a megszólításban sokkal gyakoribb. A N a többes szám második személyű személyes névmást, a *vi* alakot 36 alkalommal használja és a *vas*, illetve *vam(a)* ragozott alakokat 12, valamint 20 alkalommal, általában kérdő mondatokban a *misliti*, *tumačiti*, *znati*, *videti*, *razumeti* [gondol, értelmez, tud, lát, megért – *a ford.*] és hasonló igékkel együtt, pl.: *kako vi to tumačite?* [hogyan értelmeztétek **ti** ezt? – *a ford.*] (0350), *Šta vi mislite!* [Mit gondoltok **ti**! – *a ford.*] (0509). A többes szám második személyű birtokos melléknévet *vaš/a/e* 8 alkalommal használja: **E*, sad (..) kako biste vi, deco, *vašim rečima* (..) meni kazali (..) [*Hát,* most (..) hogyan mondanátok el ti, gyerekek, *saját szavaitokkal* (..) nekem (..) – *a ford.*] (0968). Az így feltett kérdésekre messzemenően az U-k válaszolnak meggyőzően. Az egyes szám második személyű személyes névmást 8 alkalommal használja mindig a személynévvel kombinálva: *Šta si ti, Uglješa, naučio?* (585) [Mit tanultál meg **te**, Uglješa? – *a ford.*].*

A magyarórán a TŐ nem használ többes szám első személyű személyes névmást, vele ellentétben azonban a N 15 alkalommal használja a *mi* kifejezést az Un felé intézett kérdésekben (ekkor egyforma mértékben válaszolnak az U-k és az Ua-k), valamint háromszor a tanórán következő tevékenység bejelentésekor. A *nas* alakot hétszer használja kizárólag a magyarázatok során, míg a *nam(a)* alakot 13 alkalommal a megszólításokkor, általában más lexikai eszközzel kombinálva. Néhány esetben a beszélgetőtárstól való elhatárolódásra szolgál, pl. *Ajde *objasni* nam* [Gyerünk, *magyarázd el* nekünk – *a ford.*] (189). A 7. példa azt az esetet mutatja be, amikor a N felírta a vers témáját a táblára, és a magyarázatban többes szám első személyt használ; ezzel közös identitást jelöl meg, azonban a *deco* kifejezéssel együtt megtartja a távolságot önmaga és az Un között.

7. példa

0785	N	VA	Mi smo ovo, deco, mogli da definišemo (..) i kraće (..) [Mi, gyerekek , ezt tudtuk volna rövidebben is (..) definiálni (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - a táblára ír, Háttal Un - - - - -
0786		VA	ali zas//zašto bismo (..) [de miért (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - -
0787		VA	kad možemo lepše,] [ha tudjuk szebben,] – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - -
0788		VA]je l' tako? (..) [Jugye? (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - - o
0789	U5	VA	Da. [Igen. – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Te N felé- - - - - o

A szerbórán a N 16 alkalommal használja a *ko* kérdő névmást az Un-lyal való kapcsolatfelvételskor, pl. *ko će da nam kaže?* [**ki** mondja meg nekünk? – *a ford.*] (0331) – ilyenkor az U-k és az Ua-k egyenlő mértékben válaszolnak; valamint hétszer használja a *neko* kifejezést, pl. *Da li je neko prepoznao taj stih?* [**Valaki** felismerte azt a verssort? – *a ford.*] (0616); ekkor az Ua csak egyszer válaszol. A TŐ a magyarórán háromszor használja a *ki* kifejezést, amikor az T-hoz fordul (pl. = *Na ki talála meg.* =, 560); ez esetben két alkalommal TL-ok válaszolnak.

Közvetett kapcsolatfellevés

A közvetett kapcsolatfellevés egyes szám és többes szám első, illetve második személyű, jelen, befejezett jelen (perfekt) és jövő időben vagy felszólító módban lévő igék használatával valósul meg személynevek, névmások vagy a *deco*, azaz *gyerekek* főnevek kifejezett használata nélkül. A N és a TŐ mindkét órán használ többes szám első, illetve második személyű igéket a közvetett kapcsolatfellevésben a következő alkalmakkor:

1. parancsadás/utasítás: *Nyissuk ki az olvasókönyvet* (031), *Bátran mondjátok hangosan.*] (080), *Zapisaćemo dakle svetli grobovi (...) ideali.* [Tehát *leírjuk*, szent sírok (...) ideák – *a ford.*] (0870), [*razmišljajte malo i o tome.*] [*gondolkozzatok el* kicsit erről is – *a ford.*] (0157);

2. tevékenységek bejelentése a tanórán: *És akkor utána pedig vetítünk a Csirkefejből egy picit.* (599), [*mielőtt újra olvasnátok szerepekre osztva*] (371), *pa ćemo da vidimo*] [és majd *meglátjuk*] – *a ford.*] (0129)

3. kérdésfeltevés: [*honnan tudjuk ezt így egyből?*] (052), Mit *láttok?* (070), [*kako ćemo to formulisati*] [‘*hogyan fogjuk ezt megfogalmazni*] – *a ford.*] (0864), *Jeste prepisali?* [Ugye *átírtátok?*] – *a ford.*] (.n) (0929);

4. magyarázatok: *És akkor itt a könyvben <a száznegyvenötös oldalon> a drámáról olvashatunk amit* (142), [*hogyan biztosan <észrevettétek*] (312), [*Uvek treba da budemo i spremni,*] [‘Mindig készen kell *állnunk,*] – *a ford.*] (1009), [*pa je lepo zapalite*] [‘és szépen *kapcsoljátok azt be*] – *a ford.*] (0681).

Mindkét tagozatban a többes szám első személy kétszer olyan gyakori mint a többes szám második személy. A tanárnők szintén a közvetett kapcsolatfellevést használják az egész osztály megdicsézésére: [*Ügyesek vagytok.*] (050), *Odredili ste lepo književnu vrstu,*] [‘Jól meghatározottatok az irodalmi műnemet,] – *a ford.*] (0464). A N sokkal gyakrabban használ közvetett kapcsolatfellevést a kérdésfeltevéskor, míg a TŐ a magyarázatokban. Ezenkívül a TŐ két alkalommal is többes szám első személyben köszöni meg a felkért T-nak, azaz TL-nak a munkáját az olvasógyakorlat végén (174, 613), habár a magyar nyelv ismeri a személytelen formát is: *köszönöm.* A T még kritizálja is a tagozatot: *al’ nekako ne spomenuste (...) nijednu damu* [de valahogy nem említetek (...) egyetlen hölgyet sem – *a ford.*] (307).

Az egyes szám második személy ritkán jelenik meg. A magyarórán mindösszesen egyszer fordultak így a Tn-hoz (*Hallod?*, 622), és szintén egyszer a szerbórán [*Jesi možda nekada razmišljao o tome?*] (.), [*Gondolkoztál-e valaha arról?*] (.) – *a ford.*] 1123), mégpedig nyelvtani hímnemű alakban. A többi esetben a beszélgetés menetét már előre megállapították. A 8. példában TL3 már válaszolt a feltett kérdésre, és akkor a TŐ megkérte, hogy olvasson fel egy meghatározott szövegrészt.

8. példa

568	TL3	VA	Az öreg és komsia.
		NA	o- - -Te az olvasókönyv felé----- -----o
569	TŐ	VA	Légyszíves akkor olvasd fel]
		NA	o- -a tanári asztalnál áll, Te TL3 felé, a radírral játszik a Ké-----
570		VA]mikor megtaláltad .
		NA	----- -----o

Érdekes, hogy a szerbórán a N többes szám első személyt használ a diák fegyelmezésekor, amikor is a többes szám valójában a tanárnőt és a diákot jelenti. A 9. példában a N azzal fenyegeti meg U5-öt, hogy mennek az igazgatónőhöz, ha helytelenül viselkedik:

9. példa

0062	U5	VA	Jaujau jaujau jau!
		NA	o- -mindkét kezével integet a kamera felé és önelégülten mosolyog-----o % (befejeződik a tanóra kezdetét jelző zene) ===== =====
	Un	VA	
		NA	o----- -a saját helyükön ülnek----- -----o
0063	N	VA	<Nikša! >]
		NA	o- - -a tábla előtt, a tanári asztalnál áll, Ts és Te U5 felé-----
0064	U5	VA]<Dobro.>]]<Jó.>] – a ford.]
		NA	o- - - elneveti magát, Te N felé----- -----o
0065	N	VA	-Znači budem li rekla jedanput Nikša, (..) [Tehát mondjam még egyszer Nikša, (..) – a ford.] ----- -----
		NA	o- - - fel-le gesztikulál a Ké, a Teny kinyújtva úgy, hogy a hüvelykujja és a mutatóujja érintkeznek --- -----
0066		VA	idemo kod Klaudije. [megyünk Klaudiához. – a ford.]

		NA	----- -----o -----
0067	Ua4	VA	Haha!
		NA	o- - -Nevet, Te U5 felé----- -----o
0068	U6	VA	Auuuu!
		NA	o- - -Nevet, Te U5 felé----- -----o

A nonverbális kapcsolatfelvétel

Nonverbális kapcsolatfelvételt főként a magyarórán jegyzek, bár azt is ritkán. Ez nem mindig megbízható módja a fiúk és lányok egyértelmű szelektálásának. A 10. példában a TŐ megkéri T5-öt, hogy olvasson fel egy szövegrészt az olvasókönyvből, azonban a szelektálás során félreértésre kerül sor, mivel tekintetét használva a kiválasztás során a TŐ akarata nem volt egyértelmű. Ezért T5 verbális megerősítést kap.

10. példa

297	TŐ	VA	Íolvasd fel akkor.
		NA	o- - - a tanári asztaltól b áll, Ts, Te Tn felé----- -----o
298	Tn	VA	(...)
		NA	o- - -Te felváltva az olvasókönyvbe vagy TŐ felé- - - -----o
		
299	TŐ	VA	„Egyél még” mondjuk onnan jó?
		NA	o- - - a tanári asztaltól b áll, Te T5 felé----- -----
300	T5	VA	Én?
		NA	o- - - -Te TŐ felé----- -----o
301	TŐ	VA	Mh.
		NA	----- -----o

A TŐ és a TL5 közötti teljes nonverbális kommunikációt a 11. példa mutatja be, ideértve a kapcsolatfelvételt és utasításadást.

11. példa

625	TŐ	VA	o- -odamegy a komp. és leellenőrzi a hangot- -o
		NA	TL5-nek, hogy kapcsolja le a villanyt
			a tanári asztalhoz és leül- - - - o
626	TL5	VA	% feláll
		NA	o- -odamegy a villanykapcsolóhoz- -o
			% lekapcsolja a villanyt

A fiúk és lányok mindkét tagozaton nagyon ritkán veszik fel a kapcsolatot a tanárnókkal. A *nastavnice*, azaz *tanárnó* közös főneveken kívül a szerbórán az Ua-k egyszer a *razredna* [osztályfőnök – *a ford.*] kifejezést használják, éspedig a tananyag feldolgozásához közvetlenül nem kapcsolódó esetben. A szerbórán a többes szám második személyű tiszteelő megszólítást az U1 használja, hogy magára vonja a figyelmet. A N ignorálja:

12. példa

0648	N	VA	//ê htela sam još nešto da vas pitam jako važno. (.n) [//ê akartam még valamit tőletek kérdezni, nagyon fontos. – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Ts a táblának támaszkodik, Te Un felé, Ké Há mögött- - - - -
0649	U1	VA	Pitajte. [Kérdezzen. – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - -forgatja a labdát a kezében, és elneveti magát. Te N felé- - - - -o

KÖVETKEZTETÉS

Jelen tanulmány célja az volt, hogy megvizsgáljam, a megszólítás és a kapcsolatfelvétel beszélgetési stratégiái hogyan járulnak hozzá a fiúk és a lányok különböző nyelvi, nemi és kulturális identitásának kiépítéséhez a tantermi interakciók során két szabadkai (Vajdaság) általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatainak a 2015. évben.

Aránytalanságot konstataálhatunk a fiúk közvetlenül személyneven történő megszólításának számában a lányokhoz képest a tagozatbeli számukhoz viszonyítva. Miközben a N inkább az Ua-k közvetlen megszólítására törekszik, addig a TŐ gyakrabban szólítja meg közvetlenül a T-kat, ami kap-

csolatban áll a fiúk és lányok össz-számával a tagozatban. A szerbórán a N kénytelen megszólítással fegyelmezni az U-kat, akik gyakran felülbírálják a N autoritását, zavarják az órát, nem együttműködőek, más szóval igekeznek több figyelmet kapni. Továbbá a fiúk mindkét tagozaton több dicséretet kapnak személynevük használatával, mint a lányok. Mind a magyar-, mind pedig a szerbórán a tanárnők szerepét a diákok veszik át a megszólítás folyamatában, amikor is meghatározzák, hogy a tanárnők a lányokat válasszák ki.

Az adat, hogy a N 62 alkalommal használja a *deco* köznevet a szerbórán a megszólításban, a TŐ pedig csak egyszer, arról tanúskodik, hogy a N egyértelműen kihangsúlyozza a közötte és a fiúk, illetve lányok között fennálló generációs távolságot. Ezzel ellentétben a TŐ a *gyerekek* kifejezés elhagyásával a kapcsolatfelvétel során hozzájárul a közös identitás kiépítéséhez a tanórabeli interakciók során, amikor is minden beszélgetőtárs/nő szerepe egyenlő.

A szerbórán a személyes és birtokos névmások használata a megszólításban sokkal gyakoribb. Ezáltal a többes szám második személyben feltett kérdésekre messzemenően többször válaszolnak az U-k, míg a többes szám egyes személyű kérdésekre egyenlő mértékben válaszolnak az U-k és az Ua-k is. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy az Ua-k nagyobb együttműködési hajlandóságot mutatnak, amikor a N-nel közös identitás kerül kifejezésre.

A közvetett kapcsolatfelvétel során mindkét tagozatban a többes szám első személyű igék dominálnak. A N sokkal gyakrabban használja ezt a kérdések feltevésekor, míg a TŐ a magyarázatokban. Ezenkívül a TŐ többes szám első személyben köszöni meg a T-knak, azaz a TL-oknak a munkát: *köszönjük*, ami a véleményem szerint a magyar nyelvi közösség jellegzetessége, mellyel a beszélgetőtársak/nők egymáshoz való közelségét és egymással való kapcsolatát, a közös nyelvi és kulturális identitást fejezik ki.

A kapcsolatfelvétel a tantermi beszélgetésben hatással van a fiúk és lányok nemi, nyelvi és kulturális identitásának kialakulására. Az eredmények azt mutatják, hogy a megállapított megszólításbeli különbségek kulturálisan és nemileg feltételezettek, valamint igazolják a rejtett nemi alapú megkülönböztetést a tanárnő közvetlen nyelvhasználatában. A nemi identitások kialakítása különösen kapcsolódik a fiúknál és lányoknál elvárható és általuk támogatott sztereotip verbális viselkedéshez. Az üzenet az, hogy az oktatáspolitikát, valamint a tanerő oktatási tantervét tervezők/nők, illetve az iskolai tantervek és tankönyvek szerzői/női tudatosítsák a közvetlen tantermi interakciók fontosságát.

Beretka Katinka fordítása

IRODALOM

- ANDRIĆ Edita 2012. Pozdravljanje i oslovljavanje u mađarskom jeziku = Savić Svenka – Satnojević Danijela (szerk.): *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Újvidék, 33–40.
- BAHTIN Mihail (VOLOŠINOV Valentin N.) 1980 [1929]. *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd
- BAŠARAGIN Margareta – SAVIĆ Svenka 2016. Gender Perspective on Teacher-Pupils Classroom Interaction: Feedback and Evaluation = Granić Jagoda – Istvan Kecskes (szerk.): *Book of Abstracts Intercultural Pragmatics and Communication – INPRA 2016, 10 – 12 June 2016, University of Split, Croatia*, 36.
- CAZDEN B. Courtney 2001. *Classroom Discourse. The Language of Teaching and Learning*. Portsmouth, NH
- EHLICH Konrad 1993. HIAT – A Transcription System for Discourse Data = Edwards Jane A. – Lampert Martin D. (szerk.): *Talking Data: Transcription and Coding in Discourse Research*. New York és London, 123–148.
- ENDERS-DRAGÄSSER Uta – FUCHS Claudia 1989. *Interaktionen der Geschlechter. Sexismusstrukturen in der Schule*. Weinheim, München
- LEFSTEIN Adam – SNELL Julia 2011. Classroom discourse: The promise and complexity of dialogic practice = Ellis Sue – McCartney Elspeth (eds.): *Applied Linguistics and Primary School Teaching*. Cambridge 165–185.
- MCHOUL Alexander 1978. The organization of turns at formal talk in the classroom = *Language in Society* 7, 183–213.
- RYMES Betsy 2008. *Classroom Discourse Analysis: A Tool for Critical Reflection*. Cresskill, NJ
- SACKS Harvey – SCHEGLOFF Emanuel A. – JEFFERSON Gail 1974. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-Taking for Conversation = *Language*, Vol. 50, No. 4. Part 1, 696–735.
- SAVIĆ Svenka 1993. *Diskurs analiza*. Újvidék
- SAVIĆ Svenka – ŽIBERG Ivona 1982. Neki aspekti oslovljavanja u govoru dece predškolskog uzrasta – *Prilozi proučavanju jezika* 18, 5–26.
- SAVIĆ Svenka – STANOJEVIĆ Danijela 2012. Oslovljavanje i pozdravljanje u srpskom jeziku: pregled istraživanja (1979–2011) = Savić Svenka – Stanojević Danijela (szerk.): *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Újvidék, 99–152.
- SMITH-LOVIN Lynn – BRODY Charles 1989. Interruptions in Group Discussions: The Effect of Gender and Group Composition = *American Sociological Review* 54, 424–435.
- SPEER Susan 2005. *Gender Talk. Feminism, Discourse and Conversation Analysis*. London és New York
- SPENDER Dale 1980. *Man Made language*. London
- SPENDER Dale 1985. *Frauen kommen nicht vor. Sexismus in Bildungswesen*. Frankfurt am Main

- SPENDER Dale 1990 [1984]. Mit Agressivität zum Erfolg: Über den doppelten Standard, der in den Klassenzimmer operiert = Trömel-Plötz Senta (Hrsg.): *Gewalt durch die Sprache. Die Verfechtung von Frauen in Gesprächen*. Frankfurt am Main, 71–98.
- SWANN Joan 1988. Talk Control: An Illustration from the Classroom of Problems in Analysing Male Dominance of Conversation = (reprinted in:) Logan Caroline (szerk.) 1997. *Gender Perspectives on Writing and Language*. Ontario, 16–21.
- SWANN Joan 2003. Schooled Language: Language and Gender in Educational Settings = Holmes Janet – Meyerhoff Miriam (szerk.): *The Handbook of Language and Gender*. Maiden, Oxford, Berlin, 624–644.
- TANNEN Deborah 1991. *Du kannst mich einfach nicht verstehen: warum Männer und Frauen aneinander vorbei reden*. Hamburg
- TANNEN Deborah 1993. *Gender and Conversational Interaction*. Oxford
- TANNEN Deborah 1997. *Andere Worte, andere Welten: Kommunikation zwischen Frauen und Männern*. Frankfurt/Main, New York
- TRÖMEL-PLÖTZ Senta 1991. *Frauensprache: Sprache der Veränderung*. Frankfurt am Main
- WALSH Steve 2011. *Exploring Classroom discourse. Language in Action*. London és New York
- WEST Candace – ZIMMERMAN Don H. 1985. Gender, Language and discourse = Van Dijk Teun A. (szerk.): *Handbook of Discourse Analysis* 4. London, 103–124.
- WEST Candace – ZIMMERMAN Don H. 1987. Doing Gender = *Gender and Society* Vol. 1 No. 2, 125–151.

MELLÉKLET

Az átiráshoz használt jelek

VA	verbális aktivitás
NA	nonverbális aktivitás
001-0 ..	a sorozat/beszédbeli közreműködés száma
N, TŐ	tanárnő
U1-U8, T1-T9	egyres fiúk a beszélgetésbe való belépésük sorrendjében
Ua1-Ua6, TL1-TL9	egyres lányok a beszélgetésbe való belépésük sorrendjében
Un, Tn	az osztály egésze vagy többsége
o- - - - -o	tartós NA
%	pillanatnyi NA
Ts	test, törzs
Te	tekintet
Ké	kéz
Uj	ujjak
Vá	váll

Há	hát
b	bal
j	jobb
.....	a csere kezdete/vége, azaz KVV/É ciklus
, . ? !	hagyományos helyesírási jelek
(..)	rövid szünet
(...)	hosszabb szünet
(.n)	nagyon hosszú szünet
ez a két jel közötti szöveg	külön kihangsúlyozva
-ez a két jel közötti szöveg-	hangosan kimondva
= ez a két jel közötti szöveg =	csendben kimondva
<ez a két jel közötti szöveg>	gyorsan kimondva
>ez a két jel közötti szöveg<	lassan kimondva
∫	szünet nélküli csere
□	a szó szótagokra tagolása
***	a közlemény nem hallatszik vagy nem érthető
ê	artikulálatlan hang
//	az elkezdett közleményt nem fejezték be, (ön)javítás
(zárójelbe tett szöveg)	a tágabb kontextust érintő információk

Interaction of Gender and Language in Classroom Talk: Addressing

The paper examines how addressing as a form of conversational strategy in classroom talk affects the formation of gender and language identities of pupils in Serbian and Hungarian classes during the final year of bilingual primary schools in Subotica (Vojvodina) in the year 2015. The corpus consists of the fine transcript of two video recordings of mother tongue lessons in Serbian and Hungarian classes during the final year of primary schools. The results show that the differences in addressing are culturally and gender conditioned, and confirm the implicit gender based discrimination in explicit language used by the teachers.

Key words: addressing, classroom talk, gender, Hungarian, Serbian

Interakcija roda i jezika u razgovoru u razredu – oslovljavanje

Rad istražuje kako razgovorne strategije oslovljavanja i obraćanja tokom interakcije u razredu doprinose izgradnji različitih jezičkih, rodnih i kulturnih identiteta učenika i učenica u odeljenju na srpskom i odeljenju na mađarskom nastavnom jeziku u osmom razredu osnovne škole u Subotici (Vojvodina) u 2015. godini. Korpus se sastoji od detaljnog transkripta dva video zapisa časa maternjeg jezika u srpskom i mađarskom odeljenju 8. razreda u dve osnovne škole u Subotici. Razultati pokazu-

ju da su ustanovljene razlike u oslovljavanju kulturno i rodno uslovljene i potvrđuju implicitnu diskriminaciju po rodu u eksplicitnoj jezičkoj upotrebi nastavnica.

Ključne reči: mađarski jezik, oslovljavanje, razgovor u razredu, rod, srpski jezik

Beérkezés időpontja: 2016. 08. 22.

Közlésre elfogadva: 2016. 11. 30.

ETO: 57.017.5:821.511.141(497.113)
TOLNAI O.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Novák Anikó

· Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
· Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
· uneco84@gmail.com

A CIGÁNY LÁNY BŰVÖLETÉBEN

Tolnai Ottó *A tengeri kagyló* című kisregényének gender szempontú értelmezéskísérletei

Mesmerized by the Gypsy Girl

Attempts on Gender Oriented Interpretation of Ottó Tolnai's Short Novel
A tengeri kagyló (The Seashell)

Opčinjenost Cigančicom

Pokušaji interpretacije romanse *A tengeri kagyló* (Morska školjka) Ota Tolnaja iz rodnog aspekta

A dolgozat Tolnai Ottó *A tengeri kagyló* című kisregényének gender szempontú értelmezésére tesz kísérletet. E megközelítésmód több aspektusból is indokoltnak tűnik. Egyrészt mind a nő-, mind a férfialakok felhívják magukra a figyelmet furcsaságukkal, különlegességükkel; másrészt a szöveg olvasható beavatástörténetként, melyben a fiatal fiúszereplők első lépéseiket teszik a nőkkel való kapcsolat terén, tehát a társadalmi nemekhez való viszonyulást kezdik éppen elsajátítani; harmadrészt teremtéstörténetet is felfedezhetünk benne, a Pygmalion-mítosz sejlik fel a sorok között, egy nő megalkotása egy férfi által.

A munka arra keresi a választ, miképpen tekintenek a férfiszereplők a nőkre, hogyan élük meg a nők ezeket a pillantásokat, milyen nemi hatalmi struktúrák érvényesülnek, valamint a társadalmi berögződések, normák hogyan befolyásolják a kamasz fiúk szocializációját.

Kulcsszavak: Tolnai Ottó, *A tengeri kagyló*, gender, szexualitás

A valamikori Erzsébet ligetben, vagyis a magyarkanizsai népkertben még mindig áll a cigány lány gipszszobra, amelynek rejtélye után kutatnak Tolnai Ottó *A tengeri kagyló* című „kisregényének” kamaszhősei, s amelyhez közeledve a mű tanúsága szerint még a felnőtt férfiak is megigazitották hajukat, bajszukat fazonzsebükben hordott csöpp bikaszarv fésűcskékjükkal. Az orosz partizánok pedig olyannyira élőnek hitték a szobrot, hogy hasba lötték, s a gyerekek a szobor feljebb helyezett szemérmét, azaz a golyó nyo-

mát nagy titokban az ujjukkal érintették olykor. A kisregény központi motívumaként, mozgatórugójaként megtestesülő cigány lányhoz való viszony felvillantása máris sok mindent sejtet a regényben megfigyelhető nemi viszonyokról, amelyeket jelen írás feltárni és értelmezni szeretne.

A mű recepciója a képzőművészeti vonatkozásokat, a művészet, az alkotás kérdésköreit, valamint részben a hangsúlyos szexualitást emeli ki, de több aspektusból is indokoltnak tűnik gender szempontú megközelítése. Egyrészt mind a nő-, mind a férfialakok felhívják magukra a figyelmet furcsaságukkal, különlegességükkel; másrészt a szöveg olvasható beavatástörténetként, melyben a fiatal fiúszereplők első lépéseiket teszik a nővel való kapcsolat terén, tehát a társadalmi nemekhez való viszonyulást kezdik éppen elsajátítani; harmadrészt teremtéstörténetet is felfedezhetünk benne, a Pygmalion-mítosz, avagy Utasi Csilla szerint annak ironikus parafrázisa (UTASI 2013: 27) sejlik fel a sorok között, egy nő megalkotása egy férfi által.

A nő- és férfialakok vizsgálata során arra keresem a választ, miképpen tekintenek a férfiszereplők a nőkre, hogyan élik meg a nők ezeket a pillantásokat, milyen nemi hatalmi struktúrák érvényesülnek, valamint a társadalmi berögződések, normák hogyan befolyásolják a kamasz fiúk szocializációját.

A NŐ MINT A PILLANTÁS TÁRGYA

Judith Butler *Problémás nem* című könyvében több helyütt is foglalkozik a tárgyként megtestesülő nő problémakörével, utal Lévi-Strauss állítására, melyben a nők ugyanolyan kicserélhető dolgokként jelennek meg, mint a szavak (BUTLER 2007: 100), valamint Lacan vonatkozó gondolatmenetét is tárgyalja: „Fallosznak »lenni« annyit tesz, hogy a Másik vágyának jelölőjeként »lenni«, és ennek is *látszani*. Más szóval, ez azt jelenti, hogy tárgynak lenni, egy (heteroszexualizált) férfias vágy Másikának, de ugyanakkor képviselni is és visszatükrözni is azt a vágyat” (BUTLER 2007: 104). A tárgyként konstituálódó nő képe *A tengeri kagylóban* is lényeges, a nők elsősorban mint a pillantás, a vágy tárgya jelennek meg, sőt Pekla Bus Nusika teste olykor elválaszthatatlan az Erzsébet liget női szobrának testétől, s visszatükröző funkciója is hangsúlyos. A kisregény nőalakjai közül minden kétséget kizáróan ő áll a középpontban, de a főszereplő kamasz fiúk tekintete rajta kívül a nagy örömmel meztelenkedő Vécseyné testén is megpihen: „Otthon nem heverészhett meztelen, nem terítgethette ki magát csak úgy. Vécsey úr nagyon szemérmes teremtés volt, nem szerette, ha a neje meztelen sétafikál az inasok, segédek szeme láttára. Tüzes piszkavassal húzott átlót szép nagy, körteforma fenekére. Különös, de Vécseyné esetében éppen

ez a szabályos átló izgatott bennünket legjobban” (TOLNAI 2011: 39–40). A Csodafürdőben heverésző, bőréből is kibújni vágyó természetes asszony testi hibája, sérülése miatt izgalmas a fiúknak, a hátsóján tüzes piszkavassal húzott átló izgatja őket, valamint a Vécsey úrnál dolgozó inasokat is, hiszen a nő, mikor férje nincs otthon, meztelenül sétál át a műhelyeken, s exhibicionistán sütkérezik e pillantásokban. Ez minden, amit a szöveg megmutat vele kapcsolatban.

Nusika a szépségével hódít, a narrátor ki is jelenti, hogy ő volt a legszebb nő a városkában gyermekkoruk első felében, a fiúk egyik legizgalmasabb cselekvése a fürdőzők, s közülük leginkább Nusika meglesése, a „muzizás” volt. E kifejezés eszünkbe juttathatja Sigmund Freud szkopofília fogalmát, melyet Laura Mulvey a film által kínált élvezetek közül elsőként említ. A *Három értekezés a szexualitásról* című írásában Freud a szkopofiliát alapvetően aktív tevékenységként határozza meg, mely „mások tárgyként kezelése, kíváncsi és irányító tekintetnek való alávetése. Példáiban leginkább a gyermekek voyeurisztikus tevékenységét elemzi, azt a vágyukat, hogy saját szemükkel lássák, és bizonyosságot szerezzenek mindarról, ami titkos és tilos (mások nemi és vegetatív tevékenységéről, a pénisz meglétéről vagy hiányáról, valamint retrospektív módon az ősjelenetről)” (MULVEY 2000: 13). A kisegény gyerekhősei Freud példáihoz hasonlóan kukkolják Nusika vetkőzését és alámerülését a fürdő vizébe, s a filmes utalások nem csupán a „muzizás” szó használatára szorítkoznak, hanem Nusika is filmszínésznőként jelenik meg: „Lehet valaki filmszínésznő, elaborálta a kérdést Szatyor, celluloid szalag nélkül is... Mi voltunk a közönsége. Jobb közönséget nem is kívánhatott volna magának. Különben is, meztelen filmek akkor még nem léteztek, az sincs kizárva, mi találtuk fel, mármint a meztelen filmet – igaz, celluloid nélkül, de hát a meztelen film valójában éppen celluloid nélkül az igazi...” (TOLNAI 2011: 41). A filmnézés illúziója mintha valamelyest legitimálná a fiúk leselkedését, tilosban járását, pedig többnyire igyekeznek titokban tartani különféle ténykedéseiket.

A vetkőzés látványának részletes leírása kitér Nusika lemeztelenedésének minden egyes mozzanatára, valamint az őt nézők reakcióira is, akik a fürdő melletti vadgesztenyefáról lógva figyelik az „operációt”. Az első eszméletvesztések, ájulások „a selyembugyika röpte” közben történnek, majd ezt további apró eszméletvesztések, szédülések és az önkielégítés mozdulatai, majd a gyönyör pillanatai követik. A narrátor még azt is megkockáztatja, hogy többen közülük azért nem kötötték oda magukat a fához, mert miközben nézték a vízben lebegő nőt, „volt egy pillanat, megérte az életveszélyes rizikót, amikor az volt az ember érzése, ha alázuhan, pontosan a kis medencébe – Nusika ágyékába pottyan...” , a fedetlen, védtelen tengeri kagylóba

(TOLNAI 2011: 46). A hétről hétre ismétlődő eset feljegyzése a tökéletes női test érzékiségére fókuszál. A vágytárgyként szemlélt nő látványa, „a tárgyiasított másik személy aktív, elnyomó jellegű szemlélése” valódi szexuális gyönyörrel ajándékozza meg a fiúkat, ahogyan arra a szkopofília kapcsán Freud nyomán Mulvey is utal, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy az is lehet gyönyörforrás, ha valaki a szemlélés tárgya (MULVEY 2000: 13–14). Mind Vécseyné, mind Nusika esetében beszélhetünk ez utóbbi lehetőségéről.

Nusika elsősorban a szexuális vágy objektumaként láttatódik a kisregényben. Séllei Nóra Goethe *Faustja* kapcsán jegyzi meg, hogy „az idealizált örök nőiség mítosza egyáltalán nem akadályozta meg a goethei szöveget abban, hogy a nőinek, az örök nőinek a zárósorokban való piedesztálra emelése ellenére Margit egyértelműen az alacsonyabb rendű »kis világot« testesítse meg: szó szerint is a testiséget, amit a széles nagyvilágra és transzcendenciára vágyó Faustnak maga mögött kell hagynia (pontosabban a két végletbe csapó megjelenítés tökéletesen követi azt a logikát, mely szerint a nő kizárólag vagy Madonna, vagy bukott nő lehet)” (SÉLLEI 2007: 28). Nusika egyszerre testesíti meg mindkettőt, bár a fiúk inkább a Madonnát látják benne, annak ellenére is, hogy a narrátor megjegyzi, látta maga is, amikor rámászott egy törökkanizsai strici a futóárookban, vagy amikor Vatta Zolika a kabinban „izzó durungjával hátulról molesztálta, majd aztán kimerülten térdre esve nyalogatta ugyanott” (TOLNAI 2011: 45), továbbá szinte undorral beszél Nusika anyjáról, aki a szemében a valóban bukott nő kategóriájába tartozik, a Mányi kocsmában vedelt a kuglisokkal, valamint „minden parti után azokkal dugott úgy ruhástul, rongyos bugyiján keresztül, nemegyszer lehányva kanját” (TOLNAI 2011: 44). Már a fehérenemű megnevezése is jelzi a két nő közti különbséget a gyerekek szemében (selyembugyika – rongyos bugyi), és Nusika „pőrén” is sokkal fennköltebb, tisztább, mint anyja ruhástul, épp ezért vonakodik a narrátor az anyaszült meztelen kifejezés használatától.

A NŐ MINT TÁRGY

Nusika szépsége szétszóródik, megsokszorozódik a kisregényben, a kamasz hősök a cigány lány szobrában is őt látják, legalábbis esküdni meréneik rá, hogy ő, vagy valamelyik felmenője állt modellt a szobrásznak: „mintha csak Nusikáról mintázták volna a gipsz cigány lányt... Nézd csak... Meg sem született Nusika, amikor azt a szobrot mintázták. Azt mondják, egyidős a Csodafürdő épületével. Akkor a nagyanyjáról, súgta, finoman átugorva Nusi nénit, Nusika édesanyját. Talán a dédanyjáról, mondtam, mint-

ha még mindig ironikusan, jóllehet megdöbbenve láttam, Jámbor Józsikának igaza van” (TOLNAI 2011: 50). E felismerés hatására születik meg az ötlet, hogy készítsék el Nusika mását, nehogy szobor nélkül maradjanak, ha valaki összezúzza a cigány lányt, s a kiszemelt művész, Tihamér a tükörgyár szeméttelépén guberálva máris összemosza Nusikát a phaiák királylánnyal, Nauszikával. Tihamér meggyőzése után Józsikának sikerül Nusikával is megegyeznie, hogy modellt áll a szoborhoz meztelenül, természetesen a megfelelő ellenszolgáltatásért cserébe.

A fiúk teátrálisan készülődtek az alkotófolyamatra, szerették volna, hogy minden tökéletes legyen. Az agyagot, Nusika majdani szobortestének anyagát, százszor átgyúrták, finomították, csipkedték, simogatták, mintha a valódi nőt érintették volna, akit mindeddig csak tekintetükkel tehettek magukévá. Az előkészületek során, a későbbi tragédia baljós előjeleként, Puhalek Tódor tenyerét felhasította a Vigadó tornyából átszállított, aranykeretes tükör megpattant felülete, s a fiú vére vörös függönyként borult a tükörrre.

Másnap reggel Pekla Bus Nusika alakja elöl gombos ciccruhájában szinte úgy tűnt fel, mint Vénusz a habokból. A kamaszok tekintetükkel már akkor levetkőztették, mikor közeledett feléjük, a cicc alatt azonnal a cicit látták, értették, áhitattal számolták a gombokat, s képzeletben már gombolták is ki a lenge ruhát, mely látni engedte a nő térdkalácsát, egyedülként a városkában. Aggódva figyelték határozott, büszke, parádés, de mégis törekenységet rejtő lépéseit magas sarkú körömcipőjében.

Az előkészületek sikert arattak, Nusikának tetszett a környezet, Tihamér műterme, s a fiúk végre a valóságban is kigombolhatták a nő mindeddig távolról szemlélt ruháját, s végre beszívhatták testének illatát. Ahogyan a fürdőben, itt is a bugyika került le először, s csak ezután következett a ruha. A narrátornak a köldöknél lévő gomb jutott, mely pont ott helyezkedett el, ahol a cigány lányt hasba lötték.

A műteremben különös átlényegülés ment végbe, Nusika már az első pillanatban összemosta a készülő szobor, saját tükörképe és illatos teste határait („Itt vagyok, mondta a tükörképére mutatva. Itt vagyok. A tiétek” (TOLNAI 2011: 90)). Ez az egymásba lényegülés a folytatásban csak tovább fokozódik. Az agyag erőteljes, de mégis erotikával teli megmarkolásakor a fiúk egy sikítást vártak, de nem tudták, hogy annak Nusikából vagy az agyagból kell felszakadnia, s maga Nusika is szinte már eggyé vált az agyaggal, mintha saját nyakán érezte volna Tihamér ujjait, s védekezésésként bokán rúgta a szobrászt, majd a lábak szétválasztásánál is feljajdult. Az átlényegülést az alkotás szemtanúi is észrevették, akiknek egyik része a nagytükörből figyelte a csodát, többen kisomfordáltak, s volt, aki a pagoda padlásáról leselkedett. Pius jegyezte meg, „valami történik az agyag és Nusika húsa

között, [...] máris benne a lelke (később nekem bevallotta, akkor, azokban a pillanatokban történt valami Nusival, arra gyanít, mert meggyőződött a do-logról, mármint arról, hogy Nusika azoktól a pillanatoktól megváltozott, ha nem is teljesen, de részben lelketlenülé lett” (TOLNAI 2011: 96). E változás eredményeképp a szobor egyre inkább élővé vált a kamaszok szeme előtt, életre kelt, mint Pygmalion szobra, s a fiúk már képtelenek voltak „különb-séget tenni az agyag, a nagyütör és a széken izgó-mozgó alak között”, az is megesett, hogy Köcsög „a tükörképhez szólt, az agyag tükörképéhez, pedig Nusika olykor egész bizalmas volt hozzá” (TOLNAI 2011: 102), már nem a szobor kezdte egyre inkább Nusika alakját magára öltetni, hanem Nusika kezdte a szobrot utánozni. Minél inkább közelített az alkotófolyamat a vége felé, a fiúk számára az élő modell egyre inkább másodlagossá, harmadlagos-sá vált. A nő, azaz a vágy objektuma így lett a szó szoros értelmében tárgy-gyá, a műalkotásban materializálódott, a szobor pedig étellel, lélekkel telt meg, csontja, húsa volt, melyből már az alkotás első pillanatában sugárzott a nőiség, a másság. A narrátor a még éppen csak formálódó alakban azonnal felfedezte a nőt: „De ez az ember is már nő, súgtam. Érzed, máris más a húsa. [...] A csontja is más” (TOLNAI 2011: 92).

Míg a fiúk áhítattal szemlélik vágyuk tárgyának valamelyik alakválto-zatát, mely teljesen hatalmába keríti őket, uralkodik rajtuk, addig Tihamér durván, erőszakosan formálja az agyagot, durván szurkálja a nő, illetve a szobor lába közét. A műtermi hierarchia csúcán Tihamér áll, vele szemben pedig a lelkét, identitását elvesztő, a műalkotásban feloldódó Nusika, aki visszatükrozi, megerősíti a férfi hatalmát. A művész és a modell között minden egyes simítással, fojtással, megmarkolással egyre különlegesebb kap-csolat alakul ki, a narrátor úgy érzi, Tihamér ott, mindannyiuk előtt „teszi valamiféleképpen magáévá az agyagot legalábbis, az agyagvázlatot, ame-lyet már mind nehezebb volt elválasztani a nagyütörben az élő modelltől” (TOLNAI 2011: 102).

Nemcsak Nusika változott meg a szeánsz alatt, hanem a fiúk is, mintegy férfivá értek, főképpen az elbeszélő, aki rácsos gyermekágyból figyelte a fe-kete csipkén terpeszkedő tengeri kagylót. A megszemélyesített szobor meg-erőszakolásával teljessé tette a hiányként megtestesülő nőt és saját magát is: „s akkor kezem még jobban rágörcsölve a kagylóra, elkezdte nyomni fel a nyers tomporba, nyomni be a lába közé, Nusika lába közé a nagy tengeri kagylót, az ABBÁZIÁ-t, akárha valami csodás folyótorkolathoz ért volna TRITON, nyomni be neki, saját pináját, saját pinájával ajándékozva meg, jöllehet éppen saját pinájával erőszakolva meg, nyomtam föl neki, erősen, durván, de vigyázva is ugyanakkor, nehogy deformálódjon, nem deformá-lódott, mind egyértelműbb lett, ez hiányzott” (TOLNAI 2011: 114). A szo-

bor ekkor kelt valóban életre, a narrátor boldogságot, mosolyt fedezett fel az arcán, olyan mosolyt, amit Tihamér képtelen volt spongyával az arcára varázsolni. Mindeddig a pillanatig Nusika kétségtelenül a narrátor és a köcsögöknek nevezett társai felett állt, de ezzel az aktussal Töfe beteljesítette a kisregényben elfojtott összes erotikus vágyat, mely különféle alakokban öltött testet, a radír rózsaszín bujaságától a mindent magába szippantó tengeri kagylóig.

A BÉNA PARKŐR, A VAK ZONGORAHANGOLÓ ÉS TÁRSAIK

Tihaméron és a narrátoron kívül a béna parkőr is közeli kapcsolatba került Nusika szobrával. A visszaemlékezés írója szerint minden bizonnyal megleshetette az alkotás folyamatát és az elbeszélő szeretkezését az agyaggal. A béna parkőrrel egyébként az a hír járta, hogy a tizedik emeletről esett le, miközben egy szeretkező párt figyelt, s mindvégig „megmaradt nagy kéjencnek, mivel számára sosem is szűnt meg az a jelenet, az a fokozódó ütemű jelenet ott a csúcson” (TOLNAI 2011: 121). A kéjes kukkoló mégsem érte be a látvánnyal, többre vágyott, vadul fetrengett a műalkotáson, szétverte a szobrot, szétverte Nusikát, mert a szereplők már nem tudták ekkor pontosan elkülöníteni egymástól a két alakváltozatot. A narrátor éppen csak a kecses kézfejet tudta megmenteni. Az élő Nusika a modellkedést követően szinte azonnal elutazott, s képmásának megsemmisítése után szinte nyoma sem maradt a városkában.

A testét pénzért áruba bocsátó, prostituálnak is tekinthető, nagyon domináns nő mellett szinte csak sérült, furcsa, valamiféle hiánytól szenvedő férfiak, marginális figurák népesítik be az Erzsébet ligetet. A kisregény első képe a nagy vesszőkosarat vonzó törpe növésű kertész ikerpár vonulása, akiknek Oláh, a sírkőfaragó részegen azt mondta, kár, hogy nincsenek gipszből, „mert különben dísznek is használhatna benneteket az öreg Bednarecz, felváltva helyettesítenétek éjszakánként a gipsz cigány lányt a Csodafürdő előtti kannagruppban: gipsz gipsz” (TOLNAI 2011: 7). Rögtön utánuk a Szabadkáról kiutazó vak zongorahangoló jelenik meg, aki hajnalonta a liget kisénekeseivel bajlódik. Radács Misi bácsi, a zeneiskola igazgatója „ifjúkorában sétahajón játszott a mediterránon” (TOLNAI 2011: 6), a történet idején viszont már csak szőrözetlen rózsafa vonójával ütögethette a kis hegedűsők ujjait. Dracsi bácsi, a futballpálya gondnoka mindössze egy centiméterrel volt magasabb a kertész ikreknél. A béna parkőr olyannyira jelentéktelen figurának tűnik, hogy olykor még a madarak is fának vélik, le-lerandítják, és a piktorok fehérre is festették a Csáth Gézát idéző Csathó doktorral együtt a fák meszelésekor. Megjelenik továbbá Lábatlan Baráth, valamint Vak Vigh

Tibike is, aki fogyatékosága ellenére különleges látásával emelkedik ki a Tolnai-hősök közül. A liget mikroközösségéhez szorosan hozzátartoznak a leselkedő, folyton tilosban járó kamasz fiúk, akik a szöveg elején még nem léptek be a férfikorba. A hiány határozza meg a narrátor családi helyzetét is, a raboskodó édesapa távollétében az idősebb fiútestvérnek, ómamának és az édesanyának kell betöltenie valamiféleképpen az apa szerepét.

A kisvárost a narrátor szerint elrontott életű emberek népesítik be, akik teljesen váratlanul, minden ok nélkül felzokognak. A hintákat kocsikenőcs-csel megkenő, majd kipróbáló törpék látványa, férfiakra nem jellemző módon, még a főszereplők szemébe is könnyet csalt, s bár érezték a helyzet ironikus voltát, senki sem tett megjegyzést.

Az egyetlen igazi férfi, aki magán viseli a maszkulinitás hagyományos jellegzetességeit, a fiúk eszményképe, Básti Niggri. Ő „az egyetlen igazi magyarkanizsai tengerész”, akihez Nusikát is gyengéd szálak fűzik. Első találkozásuk olyan volt, mint két biliárdgolyó egymáshoz ütődése, kapcsolatuk mégsem teljesezhetett be. Nusika ugyan elutazott utána Fiuméba is, de csak egy hetet tölthettek együtt, s Niggri végül egy dalmát asszonyt vett el.

A KAGYLÓ ÉS A CITROM VISZONYA

Egy ilyen közegben haladnak a férfivá válás rögzös útján a kamasz főszereplők, nem találkoznak domináns szerepmintákkal. Az igazi férfiak, akikre fel lehetne nézni, mint az apa vagy Niggri, nincsenek jelen. Így saját maguknak kell kialakítaniuk értékrendjüket, szabályrendszerüket. Életüket inkább a biologikum, az ösztönök határozzák meg, életterük a liget, ahol felfüggesztődnek a társadalmi normák, elvárások, a fő irányelv az, hogy lépteik ne zavarják a kisénékeseket és a vadkanokat.

A középpontban mindvégig a nő áll, a gipsz cigány lánnyá átlényegült Nusika mozgatja a szálakat. Bár elsődlegesen a vágyakozó férfipillantások tárgyaként jelenik meg a szövegben, mégis aktív, cselekvő alanya saját életének, aki ünnepelt filmszínésznőként fürdőzik a rá vetülő tekintetekben. A férfiak és a férfivá érő fiúk Nusikához való viszonyát leginkább a tengeri kagyló szemlélteti. A nő az a „rózsaszín spirál”, „angyali húsdaráló”, amely magába zárja a szereplőket, s gyöngyházfényű ajkáról minium, vér csöpög. A ligetet benépesítő közösség tagjaihoz viszonyítva inkább ő a hatalom birtokosa, mint a férfiak, de mindez háttérbe szorul, sokkal lényegesebb a Nusika és az őt körülvevő férfiak egymástól való pozitív értelemben vett függése által megteremtett harmónia, mely a „nyárian csöndes és tiszta »ős-természet«” jellemzője, „amelyben nem mocskolódt be még semmi, az anyagok még megóvták szüzességüket” (TOLNAI 2011: 127).

ZÁRSZÓ

Reményeim szerint írásomnak sikerült rávilágítani arra, hogy egy olyan szerző művei esetében is sikerrel kamatoztatható a gender szempontú kérdésfeltevés, akiről nem ez jut eszünkbe elsőként. A társadalmi nem roppant sokrétű, bonyolult kulturális képződmény, minden egyes tettünket, gesztusunkat áthatja tudattalanul is. A gender és a vele kapcsolatos problémakörök vizsgálata az irodalomban teljesen új utakat, lehetőségeket nyit, új, a korábbiakban merőben eltérő olvasatokat hoz létre.

IRODALOM

- BUTLER, Judith 2007. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest
- MULVEY, Laura 2000. A vizuális élvezet és az elbeszélő film = *Metropolis 4*. 12–23.
- SÉLLEI Nóra 2007. *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Budapest
- TOLNAI Ottó 2011. *A tengeri kagyló. Kisregély*. Újvidék
- UTASI Csilla 2013. A tengeri kagyló Tolnai Ottó művében = Csányi Erzsébet (szerk.): *Utazás – Megértés – Identitás*. Újvidék

Mesmerized by the Gypsy Girl

Attempts on Gender Oriented Interpretation of Ottó Tolnai's Short Novel
A tengeri kagyló (The Seashell)

The paper endeavors to give a gender oriented interpretation of Ottó Tolnai's short novel *A tengeri kagyló* (The Seashell). This approach seems justifiable from several aspects. On the one hand, both the female and male character attract attention with their oddities and weirdness, while on the other, the text can be read as an initiation story in which the main young male characters make their first steps into the field of intimacies with women, therefore they are on the way to acquire gender relationships. Thirdly, we can also detect the story of creation, with the myth of Pygmalion shining through the lines, the creation of a woman by a man.

The paper seeks answers to how the male characters of the novel see women, how women perceive these attitudes, what gender power structures arise, and how the social prejudices and norms affect the socialization of adolescent boys.

Key words: Tolnai Ottó, *A tengeri kagyló*, gender, sexuality

Opčinjenost Cigančicom

Pokušaji interpretacije romanse *A tengeri kagyló* (Morska školjka) Ota Tolnaija iz rodnog aspekta

Studija predstavlja pokušaj interpretacije romanse *A tengeri kagyló* (Morska školjka) Ota Tolnaija iz rodnog aspekta. Ovaj način pristupa se čini opravdanim iz više aspekata. S jedne strane i ženski i muški likovi privlače na sebe pažnju svojom bizarnošću, posebnošću; s druge strane tekst može da se čita i kao priča o inicijaciji, u kojoj mladi muški akteri čine svoje prve korake na polju svojih odnosa sa ženama, dakle upravo počinju da savladavaju svoje stavove prema društvenim rodovima; dok s treće strane u tekstu može da se otkrije i mit o stvaranju, između redova se nazire mit o Pigmalionu, stvaranju žene sa strane muškarca.

Rad traži odgovor na pitanje na koji način muški akteri gledaju na žene, na koji način žene doživljavaju te poglede, koje rodovne strukture moći se manifestuju, odnosno na koji način utiču ustaljene društvene norme na socijalizaciju pubertetlija.

Ključne reči: Oto Tolnai, *A tengeri kagyló* (Morska školjka), rod, seksualnost

Beérkezés időpontja: 2016. 09. 01.

Közlésre elfogadva: 2016. 11. 30.

Tamás Ágnes

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Modernkori Magyar Történelmi Tanszék, Szeged
tagnes83@yahoo.com

ELLENSÉGKÉPEK ÉS ÖNKÉP JUGOSZLÁV ÉS MAGYAR KARIKATÚRÁKON (1945–1947)¹

*Pictures of Enemy and Self in Yugoslav and Hungarian Caricatures
(1945–1947)*

*Likovi neprijatelja i sopstveni lik na jugoslovenskim i mađarskim
karikaturama (1945–1947)*

A tanulmány az 1945 és 1947 között megjelenő magyar és jugoszláv vicclapok (*Jež, Ludas Matyi, Szabad száj, Pesti ízé, Uj Szó, Derű*) háborús bűnösök és szélső-jobboldali csoportok ábrázolásmódját mutatja be a történelmi összehasonlítás módszerét alkalmazva. A szélsőjobboldali pártok ugyanis a hatalomváltást követően új ellenségként jelentek meg, új ellenségek tűntek fel mind a baloldali, mind pedig a demokratikus lapok hasábjain. A kommunistákat, bolsevikokat a két világháború között és a második világháború alatt üldözték, pártjaikat betiltották, így felmerül a kérdés, hogy a második világháború után követően hogyan változott ábrázolásmódjuk, és milyen (ön)képet közvetítettek a munkásokról. A vizsgálat célja rávilágítani arra, hogy az új, hatalmukat megszilárdítani igyekvő kommunista lapok kiket kiáltottak ki bűnösnek, és milyen módon közvetítették mindezt az olvasók felé.

Kulcsszavak: karikatúrák, propaganda, háborús bűnösök, csetnikek és usztasák, antiklerikális gúnyrajzok, önkép

¹ A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA PD 109069. számú pályázat keretében készült. Ezúton köszönöm Heinermann Péter segítségét az újvidéki Matica srpska Könyvtárában és Szöcs Arnoldét a szerb nyelvű képaláírások fordításában.

AZ ELEMZÉS CÉLJA, FORRÁSAI

A második világháború katonai cselekményei hetven éve fejeződtek be, a háborút lezáró párizsi békét pedig 1947-ben írták alá a legyőzött kelet-európai országok. Ez a periódus mind Nyugat-, mind pedig Kelet-Európában a változások korszaka, s olyan átalakulásoké, melyek a kontinens arculatát évtizedekre meghatározták, ezért különösen érdekes karikatúrákon is megvizsgálni. E műfaj – a plakátok mellett – szintén jól dokumentálja a korszak propagandájának vizuális eszközeit. A tanulmány elsődlegesen a Magyarország területén megjelenő lapok karikatúráit vizsgálja, de összehasonlítja őket a térség más országaiban – Ausztria, Románia, Jugoszlávia – megjelent humoros-gúnyos rajzokkal is.² Magyarországon a vizsgált időszak a parlamenti pluralizmus és a kommunista párt hatalomra kerülésének a korszaka, ahol az 1948. évet tekintjük a fordulat évének. Romániában már 1946-ban, Jugoszláviában pedig 1945 végére kialakult az egypártrendszer, míg Ausztria a győztes nagyhatalmak által megszállt országok közé tartozott. Magyarországon e rövid periódus alatt sokkal szabadabb véleménynyilvánításra volt lehetőség, mint a szigorú háborús cenzúra, vagy mint a későbbi kommunista éra idején. Hozzá kell tennünk, hogy a Magyar Kommunista Párt a sajtót – a papír kirendelésén keresztül – a háború után, a kezdetektől a kezében tartotta (HORVÁTH 2013: 19), mégis számos új vicclap jelent meg, mely az újonnan szerveződött régi-új pártokhoz köthető.

A történeti összehasonlítás módszerét alkalmazva először bemutatom, hogyan ábrázolták a különböző országok vicclapjai a szélsőjobboldali ideológiákat magukénak valló csoportokat és a háborús bűnösöket. A szélsőjobboldali pártok ugyanis a háborút követően új ellenségként tűntek fel mind a baloldali, mind pedig a demokratikus lapok hasábjain. Fontos kérdés, ami egyben a propaganda működését is illusztrálja, hogy kiket jelentettek meg háborús bűnösként, és mely csoportokból kreálták a hatalmukat megszi-

² A *Ludas Matyi* ellenséggépeiről Demeter Zsuzsanna írt két tanulmányt, melyek közül az egyikben a belpolitikai „ellenségekre” fókuszált: DEMETER 2011: 165–176. Bár találhatunk átfedést a két dolgozat között, de nemcsak a *Ludas Matyival*, hanem a *Pesti ízével* és a *Szabad szájjal* is és elsősorban a külső ellenségként észlelt csoportokkal – USA, Nagy-Britannia, Jugoszlávia –, a külkapcsolatokkal (Szovjetunió, párizsi béke) foglalkozott a következő munkában: DEMETER 2013: 340–353. Demeter elemzéseit csupán egy-egy karikatúra alaposabb vizsgálatával egészítette ki KOVÁCS 2013: 444–455. Dolgozatomban mindenekelőtt az összehasonlító perspektíva érvényre juttatására törekszem több szempontból is: egyrészt több lapot és több ország sajtótermékeit veszek górcső alá, másrészt nem csupán az azonos vagy eltérő motívumokat keresem, hanem az ábrázolásmódokat a korábbi évtizedek karikatúra-tradíciójával is összevetem.

lárdítani igyekvő kommunista pártokhoz köthető lapok az „új ellenséget”. A kommunistákat, bolsevikokat ezekben az országokban a két világháború között és a második világháború alatt üldözték, pártjaikat betiltották, így felmerül a kérdés, hogyan változott ábrázolásmódjuk a második világégést követő években – párhuzamosan hatalomátvételükkel –, illetve milyen (ön)képet közvetítettek a munkásokról.

A következő táblázat bemutatja az elemzett lapok címét, megjelenési idejét – ha nem január 1-jétől, azt külön feltüntettem –, kiadási helyét, s végül, hogy mely párthoz köthetők.

Újság címe	Megjelenés ideje	Megjelenés helye	Pártkötődés
<i>Szabad száj</i>	1946. június–1947	Budapest	Független Kisgazda Párt
<i>Pesti izé</i>	1946. november–1947	Budapest	Nincs egyértelmű pártkötődés, szociáldemokrata szerkesztő, irányvonalát tekintve nem tér el a <i>Ludas Matytól</i> .
<i>Új Szó</i>	1945. február–1947	Budapest	Vörös Hadsereg (SZKP)
<i>Ludas Matyi</i>	1945. május–1947	Budapest	Magyar Kommunista Párt
<i>Derű</i>	1945. október	Kolozsvár	– romániai magyar nyelvű vicclap
<i>Der Witzbold</i> (<i>'A tréfacsináló'</i>)	1946–1947	Graz	– politikamentes
<i>Jež</i> (<i>'Sün'</i>)	1945. október–1947	Belgrád	Jugoszláv Kommunista Párt

1. táblázat. Az elemzett sajtótermékek

Megállapítható, hogy az analízishez nem minden élclap használható azonos mértékben. Az ausztriai – annak ellenére, hogy a kezdeti időszakban alcímében nem szerepel a „politikamentes” jelző – valószínűleg mivel megszállt ország volt, egyáltalán nem érintett sem bel-, sem pedig külpolitikai témát. A vicclap hétköznapi eseményekről, a háború utáni nehézségekről írt és közölt képeket. Az első világháborút követően megjelent ausztriai karika-

túrákhoz képest nagymértékű különbségnek számított a politikai jellegű témák kerülésén kívül az is, hogy semmilyen módon nem említették az ausztriaiak „németiségét”, ezzel is igyekezve elhatárolni magukat a németországi németektől és a Harmadik Birodalom bűneitől.³ A *Derű* című élclap csupán rövid ideig jelent meg, ám a kolozsvári egyetemi könyvtárban az elemzett korszakból nem található másik. A hetente hatszor kiadott *Uj Szó* bár nem vicclap, viszont bekerült a vizsgálatba, mert a propagandaszövegeken kívül rendszeresen közölt karikatúrákat is⁴, illetve mivel a szovjet Vörös Hadsereg adta ki – mint ahogy az alcímében is olvasható – kifejezetten a magyar lakosság számára. A lap indulásakor szovjet vicclapokból – elsősorban a *Krokogyil*ből – átvett karikatúrákat közölt, ezáltal a szovjet propagandával közelebről is megismerkedhetünk, majd a későbbi évfolyamokban már magyar alkotótól (Ék Sándor) származó karikatúrákat is megjelentetett.⁵ A forrásanyag miatt elsősorban a belgrádi és a budapesti lapok összehasonlítása lehetséges, melyek közül a két kommunista lapot, a *Ludas Matyit és a Ježt*, összeköti az is, hogy első számaikban deklarálták, hogy – az *Uj Szó*hoz hasonlóan – a moszkvai *Krokogyil* című kommunista vicclap irányvonalát fogják követni.⁶ A budapesti vicclapok közös vonása, hogy számos karikaturista több újságba is rajzolt (Szűr Szabó József, Kaján Tibor).

HÁBORÚS BŰNÖSÖK ÉS BŰNCSELEKMÉNYEK A KARIKATÚRÁKON

A második világháború alatt elkövetett háborús és emberiségellenes bűncselekményekért – a harci események befejeztével – felelősöket követelt a közvélemény. Vád alá helyezték, és hosszabb-rövidebb börtönben eltöltött hónapok után a vezetőket halálra ítélték, ami a vicclapok rajzolóit is

³ Az első világháborút lezáró béketerv tartalmának megismerését követően azonnal megjelent a vicclapokban az Anschluss igényének propagálása. Az is az ausztriai korpusz vizsgálatához tartozik, hogy bécsi politikai élclapot – a két világháború közötti időszakról eltérő módon, amikor számos élclapot elemezhetünk – egyáltalán nem találtunk.

⁴ Ezúton köszönöm Vörös Boldizsárnak, hogy ráirányította a figyelmemet erre a lapra.

⁵ Ék Sándor (1902–1975) festő, grafikus. 1919-ben Németországba költözött, ahol Adolf Hitler hatalomra jutásáig dolgozhatott, utána – a német kommunista párttal való kapcsolata miatt – emigrációba kényszerült a Szovjetunióba, ahonnan a Vörös Hadsereggel tért vissza Magyarországra 1944-ben (GYÖNGY 2008: 53–54).

⁶ *Jež*, a címadó figura, egy sündisznó, többször beszél telefonon, vagy vált táviratot egy krokodillal a lap hasábjain. Például *Jež*, 1946. jan. 12. 2. A szovjet vicclap Magyarországon egyébként sem volt ismeretlen, például 1945-ben megjelent magyar alkotók munkáján kívül szovjet vicclapokból átvett karikatúrákkal a következő füzet: PALÁSTI–STELLA 1945.

megihlette. A *Derű* és az *Uj Szó* a szélsőjobboldali csoportokat nem csupán felelősnek tartotta, hanem gúnyolódott is rajtuk. A *Derű* elsősorban gyáva-ságukon, amiért az utolsó napokban-hetekben elmenekültek a Vörös Hadse-reg elől. (1. kép *Derű*, 1945. okt. 14. 2.) Állításuk szerint a zsidók elleni ke-gyetlenkedés a nyilasok, nácik kedvére való volt, de vereségüket követően tetteikért felelősséget vállalni nem kívántak, inkább elhagyták az országot. Az *Uj Szó* nemcsak a nácikat tette neveltség tárgyává, hanem magát Hitlert is, akinek végső elkeseredettségében végrehajtott – eredménytelen – akcióin élcelődtek. Az egyik karikatúra például Hitlert és propagandaminiszterét, Joseph Göbbelst egy cirkuszi mutatvány közben, kézen állva illusztrálja, miközben próbálják feléleszteni a „német hadsereg harci szellemét”.⁷

A vicclapok közös vonása, hogy az általuk bűnösnek vélt vezetőket bör-tönben ábrázolták. A *Jež* lapjain elsőként Milan Nedić, a náci szerb bábállam miniszterelnöke tűnik fel rács mögött⁸, de tőle sokkal nagyobb teret kaptak a csetnik és usztasa katonák és az ő vezetőik, akik – ha nem egyik előjárójuk volt a gúny céltáblája – legtöbbször név nélkül szerepeltek. A belgrádi lap számos képén az usztasa és csetnik katonákat együtt jelenítik meg, ami által a közöttük lévő ideológiai, etnikai különbségek jelentéktelenné, a két csoport pedig egyaránt kollektív bűnössé válik.⁹ Az usztasák vezetőjéről, Ante Pavelićről nem készült karikatúra, mivel ő el tudott menekülni Jugoszláviából, így csupán egy, a kiadatását követelő plakátot láthatunk a *Jež*ben, melyen egy koponya szerepel véres tőrrel a szájában.¹⁰ A csetnikek első embere, Draža Mihailović azonban gyakran megihlette a karikaturistákat. Az egyik ironikus képen – melynek címe *Dražo Mihailović csapatai élén bevonul Belgrádba* –

⁷ *Derű*, 1945. okt. 14. 1., *Uj Szó*, 1945. márc. 20. 6., *Uj Szó*, 1945. márc. 27. 4., *Uj Szó*, 1945. ápr. 21. 4., *Uj Szó*, 1945. ápr. 26. 4.

⁸ *Jež*, 1946. jan. 12. 5.

⁹ A csetnikek Draža Mihailović vezetésével királyhű, nyugatbarát, monarchista, nagy-szerb ideológiát hirdető, polgári szerb egységek, melyek a kommunista partizánok el-len is küzdöttek. Ezzel szemben a horvát usztasa mozgalom Olaszországban – fasiszta mintára – alakult, később nácibarát szervezet, a Független Horvát Állam megalapí-tója Ante Pavelić irányításával. Az usztasa állam vezetőit terheli a felelősség, hogy horvátországi és bosznia-hercegovinai szerb, zsidó és cigány állampolgárok tízezreit tartották fogva koncentrációs táborokban. Bár az usztasa és csetnik vezetők 1942-től többször is találkoztak, megegyeztek a partizánok elleni együttműködésről, kapcsolatukat azonban végig a bizalmatlanság jellemezte (RAMET 2011: 185), de a karika-turisták vélhetően nem e – részben titkos – találkozókra kívántak utalni, hanem a két csoport hasonlóságát – kommunistaellenességüket – akarták hangsúlyozni. A korszak Jugoszláviájának viszonyai között eligazodni azonban nem lehetett egyszerű feladat: a különböző csoportok egymás ellen is küzdöttek és a megszállók ellen is, polgárhá-borús helyzet alakult ki az országban (SOKCSEVITS 2011: 516–589).

¹⁰ *Jež*, 1946. máj. 4. 1.

egyedül sétál be a belgrádi börtönbe.¹¹ A rajzok azt sugallták, hogy a csetnik vezér gyermekgyilkosságokra adott utasítást, válogatás nélkül ölt és öletett a háborúban. A mozgalmat nácibarát csoportként állítja be, miközben eredetileg Nagy-Britannia támogatását élvezték, és csak a későbbiekben sodródtak át a tengelyhatalmak oldalára.¹² Mihailović addig szerepelt sokszor a lapban, míg 1946. július 17-én ki nem végezték. Az azt megelőző számban még több karikatúrán is megjelent, a későbbiekben viszont csupán egyszer tért vissza, amikor néhány csetnik a falra kiakasztott képe előtt beszélget.¹³ Bár vezetőik megnevezése nélkül, de a két csoport a továbbiakban is teret kapott a belgrádi lapban, ami azzal magyarázható, hogy a berendezkedő jugoszláv állam 1946 nyaráig gerillacsapatai többségét felszámolta, egyes csoportok azonban még az 1950-es évek elején is hajtottak végre államellenes akciókat (JUHÁSZ 1999: 115). Mind az usztasa, mind pedig a csetnik erők ábrázolásmódjára a törrel való harc volt jellemző, ami náluk nem érdemként jelenik meg. A tör, mely a karikatúrákon sokszor véresen szerepel, a nem becsületes küzdelmet szimbolizálja, azt az eszközt, amit az alattomos támadásokhoz használnak.¹⁴ A jugoszláv katonák esetében azonban erény, hogy a partizánok kevésbé modern fegyverekkel is rendre győzelmet tudnak aratni ellenségeik felett.¹⁵

A magyarországi vicclapokban szintén számos kép jelent meg mind a hazai, mind pedig a német háborús bűnösökről, katonai vezetőkről és politikusokról. Horthy Miklós kormányzó – annak ellenére, hogy a nürnbergi perben sem ítélték el – egyértelműen háborús bűnösként, a háborúért és Magyarország háborús részvételéért felelős vezetőként szerepel, de mivel nem került börtönbe, a karikatúrákon sem látható rács mögött.¹⁶ A budapesti lapok utaltak Horthy első világháborút követő erőszakhullámban játszott szerepére, amikor magyar jobboldali erők a Tanácsköztársaságot követően számos gyilkosságot követtek el – s nem csak kommunisták és zsidók el-

¹¹ *Jež*, 1946. márc. 30. 3.

¹² *Jež*, 1946. jún. 22. 4., *Jež*, 1946. jún. 15. 4. Nagy-Britannia a háború kezdeti időszakában a csetnikeket támogatta, de később a partizánokat erősítette anyagi segítségével. Hozzá kell tennünk, hogy a csetniknek Németországgal is kollaboráltak a partizánok ellen (RAMET 2011: 185). A csetnik mozgalomról, akcióikról, kapcsolataikról lásd még: MILAZZO 1971 (különösen: 440–469) és KARCHMAR 1973. (A szerző a címben szereplő évszám ellenére teljes második világháborús tevékenységüket tárgyalja.)

¹³ *Jež*, 1947. febr. 1. 1.

¹⁴ Ugyancsak negatív éllel, de mind a nyugat-európai, mind pedig a magyar karikatúrákon a szerbeket és a többi balkáni nemzetet is kézifegyverekkel, általában törrel ábrázolták (TAMÁS 2014: 148–150).

¹⁵ Csetnik gyilkosság: *Jež*, 1946. márc. 16. 8., partizánok győzelme: *Jež*, 1947. ápr. 26. 5.

¹⁶ A karikatúristák – pártállástól függetlenül – elsősorban Horthy arcvonásait torzították el, a kormányzó többször jelent meg női szerepben (boszorkány) vagy ördögként, egy esetben pedig drótkerítés mögött – talán koncentrációs táborban – német náci háborús bűnösökkel együtt. *Ludas Matyi*, 1946. jún. 2. 5., 1945. dec. 2. 1., 1945. szept. 22. 5.

len. Gúnyolódta továbbá a Nagy Háború alatt ellátott tengerésztszti szolgálátán és családján, családi birtokainak elvesztésén is.¹⁷ Szálasi Ferenc nemzetvezető hasonlóan gúnyosan került ábrázolásra, mint a szerb–horvát erők irányítói. Hozzájuk hasonlóan őt is ábrázolták börtönben, illetve úgy, hogy a szabadulásról álmodozik.¹⁸ A vicclapok a háborús bűnösöket – a *Jež* gyakrabban, mint a magyar lapok – azért láttatták börtönben, mert így nem csupán a felelősségre vonás hatékonyságát mutathatták be, hanem demonstrálhatták az új államhatalom erejét is.¹⁹

Az utolsó elemzett évben, 1947-ben a *Jež* amiatt is nemtetszését fejezte ki, hogy az usztasa és csetnik katonák – a képek tanúsága szerint elsősorban – meg tudtak szökni a felelősségre vonás elől hajók segítségével Jugoszláviából, és általában nem Európában, hanem Argentínában és Braziliában telepedtek le. A *Ludas* is több képén felhívja a figyelmet arra, hogy a náci vezetők elmenekülnek az igazságszolgáltatás elől – amit a nyugati megszálló hatalmak hagynak –, majd békésen élnek tovább életüket Dél-Amerikában. A vicclap véleménye szerint *Európa szeméjtét* viszik át hajókkal a déli kontinensre, ahol a németek – egy másik kép szerint – a *Mein Kampf* olvasgatása közben atombombát építenek. A *Fasiszta világ Buenosz Szájrészben* pedig nem más, mint egy pálmafákkal körülölelt terület, ahol *Szálassy* és ifjabb Horthy Miklós napozik. Endre László szobránál koszorúkat helyeznek el, egy művész pedig figurákra fest sárga csillagokat. A nyilas kérdezi őt: *Készen vannak már azok a műzsidók? A festő pedig így válaszol: Még egy kis türelmet. Szombaton már lehet deportálni őket.*²⁰ A *Ludas Matyi* karikatúrájából egy konkrét személy dél-amerikai álmairól is tudomást szerezhetünk: Habsburg Albrecht főherceg rabruhában a priccsen alszik, s egy olyan Argentínáról álmodik, ahol egy pap a fehér lovon bevonuló Albrechtet náci karlendítéssel üdvözlí. A képen nyilas- és horogkeresztes zászlók is szerepelnek.²¹ A gúnyrajz inkább *Ludas Matyi* vágyait tükrözi a főherceg börtönbe kerüléséről, és nem a tényeket.

¹⁷ *Pesti izé*, 1947. szept. 21. 2., *Ludas Matyi*, 1947. ápr. 25. 5.

¹⁸ *Ludas Matyi*, 1946. jan. 20. 4., Mihailović is feltűnik úgy, hogy azt képzelet el a priccsen fekvő, hogy egy szép hölgygel a tengerparton napozik: *Jež*, 1946. jún. 29. 2.

¹⁹ Ezzel szemben a szovjet nézőpontot tükröző *Uj Szó* elégedetlen volt az igazságszolgáltatás „tempójával”: képen lustitiát, az igazság római istennőjét egy teknős húzza a hátán, akit tovább lassít, hogy a két hátsó lábához ólomgolyókat láncoltak. *Uj Szó*, 1945. júl. 5. 2.

²⁰ *Ludas Matyi*, 1947. jan. 10. 8.

²¹ *Jež*, 1947. febr. 8. 5., *Jež*, 1947. márc. 15. 3., *Ludas Matyi*, 1947. márc. 28. 8., *Ludas Matyi*, 1947. febr. 7. 1. Habsburg Albrechtet (1897–1955) ugyan háborús bűnösnek nyilvánították, de kiadása nem történt meg, Dél-Amerikában hunyt el. A főherceg, aki részt vett Észak-Erdély visszafoglalásában – a kortárs fényképek tanúsága szerint a karikatúrához hasonlóan –, fehér lovon vonult be az észak-erdélyi városokba.

A jugoszláv és a magyar vicclapokban a háborús bűnösökkel kapcsolatban további két közös motívum jelenik meg sokszor vizuálisan is igen hasonló módon. Egyrészt, kedvelt jelkép volt a pokol forró üstökkel, melyekbe kerülhetett akár Hitler, Benito Mussolini, Hermann Göring, Göbbels, Joachim von Ribbentrop, Szálasi, de Kolosváry-Borcsa Mihály is („*Türelmetlenség a pokolban*” „*Várják a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék ítéletét*”. 2. kép *Uj Szó*, 1946. máj. 23. 6.).²² A jelenetek üzenete hasonló: ezek az ideológusok, vezető politikusok és katonák – miután országuk veszített a háborúban – oda kerültek, ahová tartoznak, büntetésük jogos és megérdemelt. A másik közös motívum a szellem, amivel kétféleképpen is találkozhatunk. Vagy a (vélt) bűnösöket kísértik, vagy pedig ők maguk tűnnek fel annak képében. A *Jež*ben az első esettel akkor szembesülünk, amikor Draža Mihailovićot gázmaszkos alakok kísértik a cellájában, ő pedig ijedtében – nem túl hősiesen – az ágya alá bújjik.²³ Szálasi a *Ludas Matyi* lapjain politikusoknak jelent meg, akik ugyan Horthyt idézték meg, de a nemzetvezető szerint „*Ő még nem jöhet, mert él.*”²⁴ A Szálasi szellemével találkozó honatyák esetében 1947 tavaszán azt kívánták alátámasztani, hogy fasiszta múlttal rendelkeznek, mivel őket 1946–1947 fordulóján őrizetbe vették, ellenük koholt vádak alapján – összeesküvés a Magyar Köztársaság ellen – eljárást indítottak.²⁵ A *Jež* hasábjain nyugati politikusok is megjelentek szellemként, akiket a lap a háborúért valamilyen módon felelősnek tartott. Neville Chamberlain brit miniszterelnök kétszer is feltűnt híres fekete esernyőjével, mely a semlegesek védelmét jelképezte, de a lap ezt a küldetését valószínűleg sikertelennek ítélte. Az egyik képen – nem felismerhető – dip-

²² Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946) 1938-tól volt a sajtóosztályért felelős, közben tartotta a propaganda irányítását a világháború előtt és alatt. *Ludas Matyi*, 1946. okt. 20. 5., *Ludas Matyi*, 1946. okt. 27. 8., *Jež*, 1947. jan. 25. 2., *Pesti izé*, 1947. nov. 23. 7., *Pesti izé*, 1947. ápr. 20. 1.

²³ *Jež*, 1946. jún. 1. 2.

²⁴ Nem valószínű, hogy a lap a szellemidézők tájékoztatlanságát kívánta sugallni, inkább elégedetlenségét, hogy Horthy nem került a vádlottak padjára. *Ludas Matyi*, 1947. márc. 21. 3.

²⁵ A szellemidézők nevei közül olvasható: Donáth György, Szent-Iványi Domokos, Szentmiklóssy István, Arany Bálint, Kiss Károly, továbbá Dálnoki Veress Lajos. Az „összeesküvést” 1947. január 5-én hozták nyilvánosságra, jogerős ítélet 1947. július 2-án született, melyben Donáthot halálra, a többi vádlottat – akiknek névsora bővült a karikatúra szellemidézőihez képest – fogházra vagy kényszermunkára ítélték (IZSÁK 1986: 135–136). Mint láthatjuk, a karikatúra nem az ítéletet kívánta igazolni, hanem az olvasóközönséget igyekezett meggyőzni a vádlottak bűnösségéről, akik a *Ludas*-ban először 1947 januárjában jelentek meg, s ábrázolási módjuk nagy hasonlóságot mutat a szélsőjobboldali csoportokéval („*Az összeesküvők menetrendje*”, „*Az államvédelmi laboratóriumban*”. *Ludas Matyi*, 1947. jan. 24. 1. 4).

lomaták idézik meg a brit politikust, aki belép egy terembe, ahol az asztal körül ülnek, és „*Spiritizta szeánsz*” zajlik, a másikon pedig Winston Churchill brit miniszterelnök egy temetőben áll, beszédet mond, és megjelenik neki Hitler, Mussolini, Chamberlain és Pierre Laval szelleme.²⁶

A *Ludas Matyi* és a *Jež* között szintén hasonló vonás, hogy egy-egy egyházi vezető – Magyarországon Mindszenty József esztergomi érsek és hercegprímás, míg Jugoszláviában Alojzije Stepinac zágrábi érsek – ellen folytattak propaganda-hadjáratot. Ugyanakkor nem csupán az ő tevékenységüket, hanem a teljes római katolikus egyházét, a pápától a szerzetesrendekig, szoros összefüggésbe hozták a szélsőjobboldali szervezetekkel.²⁷ Egyházi személyeket ábrázoltak úgy, hogy – esküjükkel ellentétben – nem segítenek a szegényeken, elesetteken, miközben ők jólétben élnek a kolostorok vastag falai mögött. Erre nem csupán a képaláírások, hanem számos esetben túlsúlyuk is utal. Feltűnnek úgy is, amint a háború alatt az usztasa, illetve nyilas csoportok tevékenységét segítik, vagy részt vesznek a zsidók deportálásában, megölésében. Többször ábrázolják őket usztasa jelvénnel (U), illetve horog- vagy nyilaskeresztet viselve, ami azt sugallja, hogy magával az ideológiával is egyetértenek, és nemcsak külső megfigyelők, hanem a szervezetek tagjai.²⁸ A karikatúrák általánosítottak, nem néhány egyházi személy bűnösségéről igyekeztek meggyőzni, hanem a teljes egyházi hierarchia kompromittálódásáról. A rajzok sajátossága a névtelenség, a vezetőket kivéve, akik felismerhetők. A legtöbb esetben elnagyolt, sztereotip vonásokat látunk, ami ugyancsak az általánosítást segítette elő. A *Jež* kari-

²⁶ *Jež*, 1946. márc. 2. 2., *Jež*, 1946. szept. 28. 3. Pierre Laval: Franciaország német megszállása után kollaborált a megszállókkal, a Vichy-kormány miniszterelnöke (1940, 1942–1944), 1945-ben kivégezték. A második kép címe („*Támasszuk fel Európát!*») Churchill zürichi beszédére utal (1946. szept. 19.), melyet úgy fejezett be, hogy „*Let Europe arise!*”

²⁷ Mindszentyt egyértelműen koholt vádak alapján ítélték el, mivel nem vett részt háborús büntettek végrehajtásában (a perről lásd GERGELY 2001). Mindkét egyházi vezetőt hosszabb börtönbüntetésre ítélték, de nem végezték ki őket. A zágrábi érsek tevékenységéről megoszlanak a vélemények, mert bár elítélte a szerbek és a zsidók elleni erőszakot, az usztasa állam egyes intézkedéseitől nem határolódott el, keveset tett ellenük, pedig lehetett tudomása arról, hogy mi zajlik a táborokban. A Stepinac megítéléséről szóló szakirodalmi vitát összegezi RAMET 2011: 182–183. A ferencesek közül valóban csatlakoztak néhányan az usztasa mozgalomhoz, de őket vagy kizárta a rend, vagy pedig előjáróik határozott tiltása ellenére tették. A leghírhedtebb ferences papnak Tomislav Filipović, a jasenovaci tábor parancsnoka tekinthető (RAMET 2011: 176), akít a *Ludas Matyi* is vádolt nyilasokat támogató tevékenységgel (*Ludas Matyi*, 1946. máj. 12. 1.). Kiss Szalézt – Filipovichhoz hasonlóan – 1946-ban szintén kivégezték.

²⁸ *Ludas Matyi*, 1946. febr. 3. 7., *Ludas Matyi*, 1946. febr. 24. 3.

katúrának hosszú sorából kiemelhetjük például azt, melyen Stepinac látható horogkeresztrel és az usztrasák jelképével a nyakában, vagy egy másikat, ahol a zágrábi érsek koponyák és lángoló házak között áll. A „*Fejétől búzlik a hal*” című kép az egyházi vezetők szerepvállalására utal, melyen egy hal szerepel fején papi süveggel, mellette pedig pásztorbot, kézfegyverek, usztrasa jelvények, pénz, értékek és fogsorok kaptak helyet. Papok egy másik rajz címének megfelelően „*A székesegyház archívumában*” tevékenykednek Zágrábban (3. kép *Jež*, 1946. márc. 2. 5.). A polcok, melyekre ékszerket, értéktárgyakat és fogsorokat pakolnak, koncentrációs táborok nevét viselik (Jasenovac, Jadovno, Gradiška). A képalírás üzenete szerint a katolikus egyház tagjai régebben, illetve többször is részt vehettek kegyetlenkedésekben, mivel a szekrénybe pakoló pap kijelenti: „*Mindig is imádtam az archiváló tevékenységet!*”²⁹ Míg Stepinacot 1946-ban elítélték, a magyar képek Mindszenty esetében még csak előkészítették az 1948-ban kezdődött koncepciós pert. Igyekeztek az olvasók hangulatát befolyásolni, meggyőzni őket arról, hogy az érsek támogatta a nyilasokat (4. kép *Ludas Matyi*, 1946. febr. 24. 3.). A perек eltérő időpontjával magyarázható, hogy az elemzett években a *Jež* című lapban az egyházellenes karikatúrák előfordulása sokkal gyakoribb, mint a *Ludas Matyi*ban.³⁰

Nem csupán a vélt vagy valós háborús bűnösök, hanem bűneik is teret kaptak a karikatúrákon. A *Ludas Matyi*ban legtöbbször a zsidók deportálása jelenik meg, általában kiemelve Horthy felelősségét a történetekben (5. kép *Ludas Matyi*, 1945. jún. 10. 1.).³¹ Gyakran a nyilasok szájába adott monda-

²⁹ *Jež*, 1946. febr. 9. 4., *Jež*, 1946. okt. 12. 1., *Jež*, 1946. szept. 14. 8.

³⁰ Az antiklerikális karikatúrák a koncepciós per kezdetének időpontjából következően 1948-tól fordultak elő nagyobb számban. Lásd például KOVÁCS 2013: 455. A többi vizsgált lapra viszont nem jellemző e tematika.

³¹ A második világháború végét követően talán nem véletlen az, ahogy Horthy szerepel az élclapokban. A korábbi évtizedek Horthy-kultuszának megcáfolásaként is tekinthetünk e gúnyrajzokra. A kultusz fontos elemei közé tartozott, hogy a kormányzó háborús hős, a fehérterrorban játszott szerepét igyekeztek megkerülni. Ennek ellentétjeként a karikatúrákon Horthyt felelőssé teszik a terrorhullámmért, majd a zsidók deportálásáért, továbbá egyenruháján is gúnyolódnak. A két világháború közötti kultusz további fontos eleme, hogy erős, céltudatos kormányosként, a szebb jövő elhozójaként, egyfajta Messiásként festették le, ezzel szemben Horthy a második világháború után a karikatúrákon mindig vézna alak, akinek vér tapad a kezéhez. A kormányzó bűnősként jelenik meg, s nem a bűntől – Tanácsköztársaság és kommunisták – megtisztító erőként. Kultuszának lényeges aspektusai – a kezdetektől, 1919-től nyomon követhetők –, hogy az első világháborús rombolást követően országépítőként tűnik fel, illetve megváltóként, olyan vezetőként, aki a feltámadást (az integer Magyarországot) hozza el. Ezzel szemben a karikatúrákon a második világháborús bűnökért, pusztításokért, rombolásért felelős személyként láthatjuk. A Horthy-kultuszról lásd TURBUCZ 2012: 27–40., TURBUCZ 2009: 156–199.

tok által emlegetik üldözésüket, vagyonuk elkobzását vagy kitelepítésüket. Az egyik képen Endre László végignézi a zsidók meggyilkolását, míg egy másik karikatúrán Ribbentrop német külügyminiszter éppen közli Horthyval, hogy viszik őket Malthausenbe, a gázkamrába. Az olvasó számára ez ismét a kormányzó bűnösségét sugallja, hiszen – a karikatúra szerint – ő nem tiltakozik mindez ellen.³² Ugyanakkor találkozhatunk egy olyan képpel is, amin Hermann Göring látható rabruhában, miközben kártérítést kér Magyarországtól a „*ki nem rabolt és el nem égetett zsidók fejében*”.³³ A *Derű* című lap szintén megerősíti azt a tényt, hogy a náci nagy lelkesedéssel öldökölték. A *Jež* nem nevezi meg az áldozatokat, és nem utal konkrétan a deportálásokra sem, csak a felelősnek vélt egyházi személyek kapcsán említi a haláltáborok nevét, illetve szerepeltet mellettük csontokat, koponyákat.

ÖNKÉP

A kommunista propaganda által sugallt (munkás-paraszt) önkép és a kommunista értékrend szintén megjelent a vicclapok hasábjain.³⁴ A karikatúristák e témában gyakran alkalmazták a szembeállítást mint vizuális eszközt, amikor a kétféle értékrend ellentéteire akarták felhívni a figyelmet. A rajzokon legtöbbször az utcán gondtalanul vonuló ünneplő embereket vagy dolgozó, építőmunkásokat (ritkábban mezőgazdasági munkát végző parasztokat) láthatunk, akiket általában letről, szinte a föld alól, de mindenképpen a kép alsó részéről figyelnek csalódott, dühös arccal a britek és az amerikaiak. Ezzel összhangban gyakran jelenik meg a háborús bűnösökével és a nyugat-európai országokéval szembeállított pozitív önkép egy békés, fejlődő országról, ahol a munkások boldogok. Jó példa erre az „*Akkor és most*” című alkotás, melyen először Milan Nedić látható sirkeresztek, égő

³² *Derű*, 1945. okt. 14. 2., *Ludas Matyi*, 1945. okt. 21. 3., *Ludas Matyi*, 1946. ápr. 14. 6. Endre László a belügyminisztérium közigazgatási államtitkára 1944-ben, jelentős szerepet játszott a hazai zsidók deportálásában, 1946-ban halálra ítélték.

³³ *Ludas Matyi*, 1946. aug. 25. 5. A *Ludas Matyi* tehát burkoltan kitért a jóvátételre is, sugallhatja azt a rajz irreális követelése, hogy sok ország túl sok jóvátételt kér Magyarországtól, de a szomszédos vagy a nyugat-európai országok igényei konkrétan nem kaptak helyet.

³⁴ Az elemzett időszakot megelőző évtizedekben egy alapjaiban más kommunista-bolsevik ábrázolásmódhoz szokhatott az olvasó – nem csupán Magyarországon: nemcsak a szélsőjobboldali élclapok sajátossága volt – viszont azok erősítették fel a végletekig azt az asszociációt, mely szerint a kommunisták egyrészt zsidók, akik világalomra törnek, másrészt pedig anarchisták, akik ugyancsak megdöntik a társadalmi rendet. Vizuálisan is az ördöggel, a halállal társították őket, illetve zsidó vonásokat kaptak, ami már önmagában negatív benyomást kelthetett.

házak és felakasztott emberek előtt, majd pedig a szerb nép dolgos munkájának eredménye (6. kép *Jež*, 1946. jan. 12. 3.). A képet traktorral szántó gazda, füstölő gyárkémény és felépített ház népesíti be. A *Jež* egy hasonló logikájú karikatúráján hasonlítja össze a náci madárijesztő alatt összegyűlt egyházi és usztasa alakokat az éles kontrasztot képező izmos, erős trieszti munkással. Az összes ilyen típusú alkotáson az építés és rombolás, pusztítás ellentétpárját figyelhetjük meg. Az építkezés, a fizikai munka azonban, mint a kommunista önkép szerves része, önállóan is teret kapott. A második világháború után – melyért a szélsőjobboldali és a kapitalista hatalmakat tették felelőssé – a kommunista országok lakói szimbolikusan is építkeznek: egy új világot, melyben – mosolygós arcukból következtetve – boldogan fognak élni. Ezzel állították szembe – ha nem is mindig egyazon karikatúrán – a Nyugat vagy a nyugati ideológiák kapcsán a pusztítást ábrázoló torzrajzokat. A nyugati kapitalizmussal szintén ellentétes volt a balkáni béke is. Ezt a belgrádi lap egyik képe így összegzi: a görög és a török viszonya konfliktusokkal terhelt, a karikatúrán éppen a török veri meg a görögöt. Egy egyházi vezető, Franco, britek és amerikaiak – az utóbbi kettőnek a zsákjából kiszóródik a font és a dollár – szítják az indulatokat, de a verekedések közepette már puskaporos hordójukat széttörték. A Balkán egyes területein a brit és amerikai erőfeszítések a béke elérése érdekében eredménytelenek, míg a bolgár–jugoszláv föderáció formálódóban van, így ez a terület a béke szigete.³⁵

A magyar lapokban a szembeállítás és a munkásönképet pozitívan erősítő képek kevésbé hangsúlyosak és részletesek, mint a belgrádban. Az ország felszabadításának évfordulójakor láthatunk vidáman dolgozó munkásokat, és ekkor bukkan fel a múltbéli pusztítás motívuma is, melyet megszüntetni csak szovjet katonai segítséggel lehetett.³⁶ E segítség megjelenítése a jugoszláv lapból hiányzik, annak ellenére, hogy a Szovjetunió a partizánokat is támogatta a második világháború alatt. A munkásembert a magyar lapokban a kommunista párt szimbólumaként évtizedek óta feltűnő (vörös) munkás alak formájában szemléltetik kalapáccsal a kezében. A munkás tipikusan szocialista–realista stílusú ábrázolása azonban a belgrádi lapból hiányzik. A *Jež* figurái sokkal „emberközelibbek”. A lap ezt a szemléltetést módot nemcsak az „átlagember”-re vonatkoztatja, hanem a belpolitikai kérdések, viták kapcsán is megfigyelhető.³⁷

³⁵ *Jež*, 1946. febr. 9. 3., *Jež*, 1947. aug. 2. 1. A bolgár–jugoszláv tervekről lásd RAMET 2011: 246–248.

³⁶ *Pesti íze*, 1947. jan. 19. 1., 1947. ápr. 6. 1.

³⁷ A munkás kalapácsával lesújt a reakcióra: *Ludas Matyi*, 1945. szept. 9. 1.

ÖSSZEGZÉS

A *Ludas Matyi* és a *Jež* propagandaképeinek egyik közös vonása, hogy az aktuálpolitikai eseményeket követve erőteljesen hirdették az újonnan berendezkedő kommunista pártok meggyőződését, amihez a *Pesti izé* is csatlakozott. A magyar lapok között azonban némi különbséget is megfigyelhetünk: a *Szabad száj*, mely nem a kommunista párt irányvonalát követő vicclap volt, nem vádolta a magyar katolikus egyházat vagy a demokráciát magát, sőt, arra igyekezett ráirányítani a figyelmet, hogy mit követnek el Magyarországon a demokrácia ellen. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a lap csupán 1951-ig láthatott napvilágot és jóval kisebb példányszámban, mint a *Ludas*.³⁸ A vicclapok felelősségre vonták – átvitt értelemben véve karikatúrák sokaságán is – a háborús bűnösöket, de csupán néhány prominens személyt, a kommunisták viszont olyanokat is megvádoltak, akik esetében a vádak alaptalannak bizonyultak.

A vicclapok képeikkel arra is törekedtek, hogy deheroizálják a múlt hőseit (például Draža Mihailovićot), és ezáltal csökkentsék, illetve megszüntessék az olvasók előző rendszerhez való lojalitását. Ezzel összhangban új hőszokat is állítottak példaként, mint Rákosi Mátyás vagy a munkásosztály képviselői. Ezt a célt szolgálta mind a korábbi vezetők torzított ábrázolása (Mindszenty, Horthy), mind pedig a különböző országhatáron kívüli és belüli csoportok, illetve nyugati országok ellenségként való megjelenítése, más csoportok egyoldalúan pozitív ábrázolásával szemben. Hozzá kell tennünk, hogy a belgrádi lapban nem szerepel Josip Broz Tito, míg a *Ludas Matyi* pozitív, követendő példaként állította őt olvasói elé. A képeken Tito marsallként, mosolygós, torzításoktól mentes figuraként látható.³⁹ A *Jež* munkásábrázolásaihoz rokonítható rajzokat, melyeken megjelent a munkaverseny, a tervgazdaság is, a *Ludas Matyi*ben inkább néhány évvel később, a kommunista hatalom magyarországi megszilárdulása után találhatunk.

IRODALOM

DEMETER Zsuzsanna 2011. *Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947* = Gecsényi Lajos–Izsák Lajos szerk. *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 165–176.

³⁸ A *Ludas Matyi* indulásakor is elérte a kétszázezres példányszámot, ami később 650 ezerig emelkedett, míg a *Szabad száj* csak 60–65 000 példányban láthatott napvilágot (HORVÁTH 2013: 31–32).

³⁹ *Ludas Matyi*, 1947. dec. 10. 1.

- DEMETER Zsuzsanna 2013. Vicclapok vilásképe, 1945–1950 = Feitl István szerk. *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949.* Budapest, 340–353.
- GERGELY Jenő 2001. *A Mindszenty-per.* Budapest
- GYÖNGY Kálmán 2008. *Magyar karikatúristák adat- és szignótára, 1848–2007.* Budapest
- HORVÁTH Attila 2013. *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején.* Budapest
- IZSÁK Lajos 1986. *A koalíció évei Magyarországon, 1944–1948.* Budapest
- JUHÁSZ József 1999. *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története.* Budapest
- KARCHMAR, Lucien 1973. *Draža Mihailović and the rise of the Četnik movement, 1941–1942.* Dissertation. University of Michigan
- KOVÁCS Kristóf 2013. Reakczy Jóskától Kulák Kelemenig. Válogatás a Ludas Matyi 1945 és 1949 közötti bűnbak-karikatúráiból = Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József szerk. *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs–Budapest, 444–455.
- MILAZZO, Matteo Joseph 1971. *The Chetnik movement in Yugoslavia, 1941–1945.* Dissertation. University of Michigan
- PALÁSTI László–STELLA Adorján szerk. 1945. *Ne vessünk Hitleréken. Antifasiszta tréfák és anekdoták gyűjteménye.* Budapest
- RAMET, Sabrina P. 2011. *Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme.* München
- SOKCSEVITS Dénes 2011. *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Budapest
- TAMÁS Ágnes 2014. *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.* Pozsony
- TURBUCZ Dávid 2009. A Horthy-kultusz kezdetei = *Múltunk* 4. 156–199.
- TURBUCZ Dávid 2012. A Horthy-kultusz vallásos jellegéről = Ballabás Dániel szerk. *Kultusz és propaganda.* Eger, 27–40.

*Pictures of Enemy and Self in Yugoslav and Hungarian Caricatures
(1945–1947)*

The paper deals with the way Hungarian and Yugoslav satirical journals (*Jež*, *Ludas Matyi*, *Szabad száj*, *Pesti izé*, *Új Szó*, *Derű*) published between 1945 and 1947 presented war criminals and extreme rightist groups, examined by the method of historical comparison. After the change of regime, extreme right parties appeared as a new enemy, and were presented as such in both leftist and democratic journals. Communists, Bolsheviks were persecuted between the two World Wars and during the World War II, their parties were prohibited, which leads us to examine how they were visually presented after WW II and what kind of (self) image they gave of the workers. The aim of the study is to reveal who was declared guilty by the new communist journals aiming to strengthen their power, and how they conveyed this to the readers.

Key words: caricature, propaganda, war criminals, Chetniks and Ustasha, anti-clergy caricature, self-image

*Likovi neprijatelja i sopstveni lik na jugoslovenskim i mađarskim
karikaturama (1945–1947)*

Studija pomoću istorijsko komparativnih metoda predstavlja način prikazivanja ratnih zločinaca i ekstremno desničarskih grupa u mađarskim i jugoslovenskim humorističkim listovima (*Jež*, *Ludas Matyi*, *Szabad száj*, *Pesti izé*, *Új Szó*, *Derű*) u periodu između 1945. i 1947. Nakon promene vlasti su se naime ekstremno desničarske partije počele pojavljivati kao neprijatelji na stranicama i levičarskih i demokratskih listova. Komunisti i boljševici su između dva svetska rata i za vreme Drugog svetskog rata bili proganjani, njihove partije su bile zabranjene, pa se tako postavlja pitanje, na koji način se menjalo njihovo prikazivanje posle rata, odnosno kakav (sopstveni) lik su oni odražavali o radnicima. Cilj istraživanja jeste da se razjasni koga su novi komunistički listovi u procesu ojačavanja njihove vlasti deklarirali kao zločince, i na koji način su sve to prezentovali čitaocima.

Ključne reči: karikature, propaganda, ratni zločinci, četnici i ustaše, antiklerikalni satirični crteži, sopstveni lik

Beérkezés időpontja: 2016. 02. 14.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 08.

Kovács Ádám Gábor

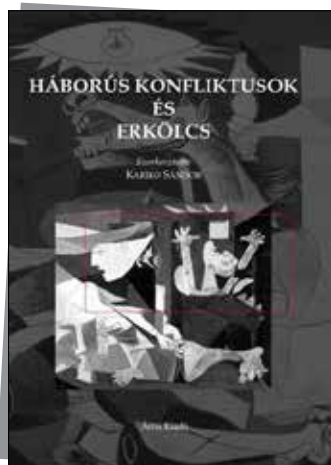
· Szegedi Tudományegyetem,
· Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
· Alkalmazott Pedagógiai és Pszichológia Tanszék, Szeged
· kovacsadam1009@gmail.com

A HÁBORÚ, A KÁOSZ ÉS A BÉKE EGYENESE

Háborús konfliktusok és erkölcs. Szerk. Karikó Sándor. Áron Kiadó, Budapest, 2014

Ebben a recenzióban egy lineáris folyamatot szeretnék megjeleníteni. A háborún keresztül eljutunk a káoszig, majd a béke lehetséges megvalósulását ismertetem. Ezekhez az örök dilemmát okozó kérdésekhez segítségemre volt az első világháború századik évfordulójának apropójából megjelent hiánypótló mű. A *Háborús konfliktusok és erkölcs* című tanulmánygyűjtemény olyan nagy gondolkodók vizsgálódásait és értelmezéseit tartalmazza, ami különleges a magyar tudományos életre nézve. Kedvcsinálóként csak két nevet említek: a világhírű és Radnóti-díjas Heller Ágnest, valamint Szécsi Gábort, aki az Alkalmazott Filozófiai Társaság elnöke.

Pár szóban hadd reagáljak a könyv szerkesztésére, amit Karikó Sándor munkájának köszönhetünk. Négy nagyobb tömbre van osztva a mű. A tömbök különböző megközelítések, illetőleg eltérő diszciplínák szerint oszlanak meg. Az első tömb a filozófia melegágya, ahol a gondolatok elindulnak az olvasóban, és vizsgálandó kezd akaratlanul is. A második tömb szoros kapcsolatban áll a harmadikkal. Ezt a kettőt együtt vizsgálva történeti és politikaelméleti megközelítésekkel találkozunk. Nincsen külön kiemelve, de logikailag egyértelműen kivehető a társadalomtudomány és olyan alapdogmák csengése is, amelyek visszatartanak a filozófiai értelmezésre. Ezáltal lesz egy komplett egész a könyv. Minden tanulmány külön-külön is értékkel bíró egység, de egyben van összhangban. A negyedik tömböt pedig a feloldás és a

megoldás részének aposztrofálok. Véleményem szerint a túlélés és a megértés azok az alappillérek, amelyek hit vagy meggyőződés által segítenek minket abban, hogy *empátiára* és egymás megbecsülésére oktassanak minket, vagy pedagógusaink által ennek teret engedjen. A tömbök szerint tagolt mű véleményem szerint nagyon jó ötlet, és az első olvasásnál igazán kellemsé teszi a könyvet, mintha epizódokat néznék egy többrészes dokumentumfilmből, ami egy téma köré szerveződött. Ebben a hiánypótló munkában egy teológiai tanulmány található, de jobban megfigyelve, található még buddhista tanítás is. A mű komplexitását tekintve nem használ töméntelen szakzsargont, és tudományos kontextusát tekintve inkább az érdeklődő és gondolkodó értelmiségre próbál hatni, mint a frekventált tudósvilág nagyja-ira. Olvasását nem korhoz, inkább értelmi és érzelmi érettséghez kötném, ha az én tisztem lenne ez a kompetencia. Külön kiemelendő a lapok minősége, a blokkok igényes lezárása és a borító megválasztása. A borítón Pablo Picasso vászna, festményének stilizálása található, melynek témája a spanyol polgárháborúnak állít emléket. A 20. század ikonikus festőművésze pedig a háborúellenesség vezéralakja és képviselője volt. A festő azt nyilatkozta a festményéről, hogy „a hadsereg a halál és a nyomor óceánjába rángatja Spanyolországot”. Ezt a művészettörténeti kitérőt azért pendítettem meg, hogy hangsúlyozzam a könyv szerkesztését, hiszen még ki sem nyitjuk, de máris üzen nekünk.

A könyv tartalmát tekintve, először a filozófiai és etikai értekezésekkel találkozunk. Max Weber gondolataira bukkanunk, amit Szécsi Gábor tolmácsol. A felelősségetika és az érzületetika ütköztetésein keresztül értelmezzük a háborúk alapindítékait, és a Kant általi örök béke vágyát. Szécsi Gábor tolmácsolásában is meghallhatjuk Weber politikatudományra irányuló hatását, miszerint az állam a fizikai erőszak alkalmazásának monopóliumával rendelkező szerv. Ezt a gondolatot Heller Ágnes folytatja és magyarázza el: „a modern állam privilégiuma az erőszak használata, a háború indítása és gyakorlása, azaz az emberölés megparancsolása állami feladat”. További fejtegetéseiben pedig a háború etikáját, ha úgy tetszik, játékszabályát elemzi. „Ölj, amennyit bírsz”, és „tedd kockára az életed”. A konzekvencia pedig, ha ölni akarsz, akkor ki kell tenned magad annak, hogy megölhetnek. A háborút pedig egy univerzális gondolattal magyarázza: „A háború az elosztás és a megtorlás elveinek egysége.” Majd párhuzamot von ezen elv alapján a régi háborúk és a modern háborúk között. „Nem az elosztás és megtorlás összefonódásában van a különbség, [...] hanem az ölés technikájában és a személyes motívumaiban.” Később a háborúk formája megváltozott, mert a felek már nem tették ki magukat annak a fel-tételnek, hogy megölhetik őket, ezért a később kialakuló nemzetállamok át-

formálták a háború etikáját. Ami azt eredményezte, hogy az emberek pusztá meggyőződésből indultak csatába. Bevezették a háborúhoz való erkölcsi jogot is, ami kimondta, hogy csak jól meghatározott indokok szükségesek ahhoz, hogy egy háború igazságos lehessen, ezáltal erkölcsileg jogos. Ebből következik az a későbbi és majdhogynem örök dilemma, amely azt eredményezi, hogy ha meg tudják találni az államok a megfelelő vagy „eladható” indok(ok)at, akkor minden háború igazságossá válik, válhat. Az ilyen legitimációnak lényegi elemeit Losoncz Alpár tanulmánya lendíti tovább. Az igazságosságtétel felismerése hamar megtörtént, de a propagandagépezet csak az első világháború idejére érte el az egyik emlékezetes mérföldkövét. „Hiszen a háború révén az igazságszolgáltatás hangja szólal meg, általa az igazságosság maga alá gyúri az igazságtalanságot.” A morális igazolás mindig nagy hangsúlyt kapott, Otto von Gierke ezért is fémjelzte így az első világháborút: „háború a háború ellen”. Ezt úgy értelmezték, mint egy háborút, ami véget vet az összes háborúnak. Ezáltal elérte a célját, hisz ki ne szeretne békében élni és lezárni minden szenvedést? Ez a fajta továbbgondolás, -értelmezés vezetett ahhoz a kérdéshez, hogy a mai világrend és ennek ismeretében lehetséges-e háború? Mivel az alárendelési viszonyok és a magyarázatok permutációi és variációi ellenőrizhetetlen számban érkeznek, ezért egyértelmű válasz nem születhet, de a tanulmány által felvetett „*morál*” és a morális bizonyítás, mely szükséges egy háború igazságosságához, minden korban és időben fontos lesz. A háború, a tulajdon és a morál összefonódását Karikó Sándor tanulmánya viszi tovább és vizsgálja ebből a szemszögből. A tanulmány elején egy fontos kérdéssel, az alapproblémával indul a fejtegetés. „Miért létezik háború?” Választ a mára már klasszikussá vált porosz katonai teoretikus, Clausewitz elméletéből nyerhetünk. A háború „az emberi érintkezés ténykedése”. A szerző és a közfoglalkozás értelmezése szerint „olyan megnyilvánulás, amelynek során a politika valójában folytatódik [...] véres eszközökkel”. A háború és a morál aspektusát és hivatalos összefonódását nem vonhatjuk kétségbe, ám a tanulmány tárgyalja még a tulajdon fogalmát, ami annak a gondolatnak, dogmának az indoklása, hogy a háború a politika folytatása erőszakos eszközökkel. Mi is a tulajdon? A tulajdon a történelem összefoglalása. A Marx általi értelmezésen keresztül jutunk eddig, amely végső soron „azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, [...] amelyek úgyszólván testének meghosszabbításai”. Tehát a tulajdon és a föld az ember „szervtelen természetként készen talált objektív teste”. Mivel a háború a politika erőszakos folytatása, a politika célja pedig a föld, a termelés és az emberek védelme. Az előző értelmezés szerint, a szervtelen objektív test erőszakos védelme a háború. A tulajdon ilyen értelmezése

alapján minden háború igazságos, hiszen „csak” önvédelem. Az igazságos háború problémájáról Barcsi Tamás tanulmánya értekezik. Ezen értelmezés alapján oda jutott a közvélemény, hogy a háborúk akkor igazságosak, ha az önvédelmet célozzák meg. Ez a megállapítás egy elfeledett gondolkodó életművének gerince volt. Szent Ágoston próbálkozott a háború és a kereszténység összeegyeztetésével. Arra a megállapításra jutott, hogy a „háborút mindig a béke érdekében folytatják”. Ezen megállapítás alapján a háborúk gondolatával ily módon könnyebb megbarátkozni. Barcsi Tamás azonban behoz egy másik vizsgálati oldalt. Az emberi méltóság szemszögéből láttatja a háborúkat. A szerző szerint minden morális diskurzus értékcorlátja az *emberi méltóság tiszteletének* elve. Az elvet a következőképpen fogalmazza meg, amivel teljes mértékben egyetértek: „Az emberi személy létezéséből adódóan önérteklkel rendelkezik, ebből következően alapvető érdeke, hogy életének szentségét, lehető legkiterjedtebb szabadságát, egyedi személyiségét más személyekével egyenlő módon tiszteljék.” Szent Ágoston és a közmegállapodás igazságos háború gondolata itt dől meg, hiszen a háború (még ha az önvédelmet szolgálja is) nem összeegyeztethető az emberi önértek tiszteletével. Tehát a háborúk ezen az alapon elfogadhatatlanok, kivételek azok a humanitárius intervenciók, amelyek az emberi méltóság elvének megsértésére adott válaszok. Ám itt is sok probléma és dilemma üti fel a fejét, viszont vitathatatlán tény, hogy minden háború (akár igazságos, akár igazságtalan) *egyszerű pusztítás*, halál és káosz, ezért *megengedhetetlen*.

A filozófiai blokkot követően az elméletörténeti blokk bontakozik ki, majd politikaelméleti kérdésekbe botlunk. Ezt a két tömböt egyben tárgyalom, mert elválaszthatatlanok. Heller Ágnes koncepciójával ebben a kötetben többek között Szabó Tibor is foglalkozik Machiavelli szemüvegén keresztül. Machiavelli nem túl ismert művét boncolgatja. *A háború művészete* címen megjelent műben egy fontos gondolat található, bizonyítékként a filozófus gondolatára: „Aki háborúskodni akar, annak célja az, hogy a hadjárat során valamennyi ellenségével nyílt harcban ütközzék meg, s hogy győzzön a csatában.” A filozófusok által felvetett problémákat és dilemmákat kiválóan és érthetően tárgyalja ez a két blokk, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint ezen tanulmányon belül megfogalmazott második hatalmas gondolat: „Hogyan vessünk véget egy háborúnak?” A háború és az erkölcs fogalmait tovább tárgyalja Bertók Rózsa, Hugo Grotius művein keresztül. Két fő gondolatra reagálnék. Az első, hogy a grotiusi jog szerint jogos, ami nem helytelen, és a törvény az, ami a cselekvés szabálya. Értelmezésem alapján azt cselekedhetjük, ami nem helytelen, tehát az válik jogossá, viszont a háború helytelen, mégis cselekedhetjük. Visszatérünk e recenzió koncepciójához, amely sokszor felbukkan, hogy tudniillik a háború a politika erőszakos meg-

valósulása. Tehát ha találunk okot és indokot, és azt a megfelelő módon csomagoljuk be, akkor a háború jogos és törvényes cselekvéssé válik. Ennek a gondolatnak az értelmezésére Balogh László Levente tanulmánya szolgál. A háború problematikájában az a fontos, hogy a közvélemény elfogadja azt, és támogassa. Ebben az a gond, hogy a közfelfogás szerint a háború az önfeláldozás, a halál és a szenvedés szinonimája, ezen értelmezés alapján értelmetlen. Tehát a megoldás, hogy *értelmet kell* neki találni. A hangsúly a mondat második felén van. Hisz ha igazságossá teszik a háborút (vagy legalábbis úgy tüntetik fel), akkor eleget tesznek a kívánalmaknak. Tehát a végcél a látszat fenntartása. Ez viszont kötelesség. Szent Ágoston szerint „igazságosság nélkül az állam nem más, mint egy nagy rablóbanda”. A választás az ő kezükben van, vagy fenntartják a látszatot, vagy számolnak a következményekkel. Ha elvonatkoztatunk, és a Neuman-féle játékelméleten keresztül vizsgáljuk a háborúkat, amit Tóth I. János tár a szemünk elé, fontos gondolatra lelünk: „Egy játékos akkor alkalmaz erőszakot, ha úgy látja, hogy van esélye arra, hogy egyoldalúan maximalizálja a saját nyereségét.” Ez a gondolat az, ami számomra a legjobban megmagyarázza a háborúk indítékát. Az *egyszerű kapzsiság*. Úgy fordítom a mondatot, hogy egy állam (látszatindokoktól eltekintve) akkor alkalmaz erőszakot, ha úgy látja, hogy van esélye arra, hogy egyoldalúan maximalizálja a saját nyereségét, és képessé válik, hogy ellenfelét megfossza döntési szabadságától. A játékelmélet, a hipotézis, a mű és a politikai összecsengések gondolkodásra és fejtorésre adnak okot. Bujalos István ezt a gondolatot kiegészíti Michael Walzer gondolatainak keresztül. A háború célja, hogy a nyereséget maximalizálják, de ezen értelmezés alapján a föld és a tulajdon újraelosztása, hogy egyenlően részesüljenek a népek vagy nemzetállamok. Itt üti fel a fejét az a kiegészítés, ami megmutatja a háború újabb sötét oldalát. „Újraelosztás, hogy egyenlően részesüljenek, vagy hogy többen részesüljenek.” Walzer levezetése alapján eljutunk oda, hogy „a politika egy racionális diskurzus, ami ha nem folytatódhat, mert feltételei megszűntek, akkor jön el a háború”. Ezen elv alapján a háborút kell korlátozni, hiszen ez csak a haderők összecsapása lehet, mely nem igazságos, de szükséges. Nem lehet bármely erőszak alkalmazását ezen elv alá vonni, mert itt nem a fékevesztett gonosz metaforája, hanem egy megoldási politika része. A háborúk minden körülmények között elítélendőek, ez már bizonyos, hiszen rengeteg történelmi bizonyíték van a tulajdonunkban. Nem is kell annyira visszamennünk az időben, hogy ezt átlássuk és vizsgálni tudjuk. Két tanulmány foglalkozik a modern kori háborúkkal más-más szemszögből. Az első és legátfogóbb Barta Róbert tanulmánya. Ez a tanulmány olyan problémákat fejteget, amely az erkölcsi felelősségre hívja fel a figyelmet

olyan esetekben, mint az atombomba alkalmazása, a nukleáris fegyverkezés és a holokauszt példája, amely nemcsak háborús bűn, hanem az emberiség ellen elkövetett bűntény is. Ez a tanulmány tényszerűen elkészített és kiváló munka. Jól érthető és megérthető. A tanulmány egy vitatott történelmi személy gondolatára emlékeztetett, Ernesto Che Guevara találó felismerésére gondolok: „A legszigorúbb meggyőzés sem aljasíthatja hóhérbárddá a katona kardját.” A másik tanulmányt Vági Attila tollából olvashatjuk. Vági Attila reagálása egy nagyon aktuális és égetően fontos társadalmi problémáról szól. Kétféle harcmodort és mögöttes tartalmát, történelmét ismerhetjük meg. A gerilla- és terrortámadások, harcok tárulnak szemünk elé. A tanulmány azt taglalja, hogy a két módszer miben különbözik, és miben hasonlít. Először is elkülöníti az állami terrort az egyéni és csoportos terrorizmustól. Az utóbbinak első jelentős vagy inkább említésre méltó képviselője Európában az orosz anarchista terrorista, Pjotr Kropotkin herceg. Ő úgy foglalta össze módszerük lényegét, ami egyfajta definícióként szolgál a mai értelmezésnek, hogy „az általános figyelmet követelő akciók átítatják az emberek gondolkodását. [...] Egyetlen cselekmény nagyobb propagandát fejthet ki néhány nap alatt, mint ezernyi röpirat.” A tanulmány szubjektív megítélése megint egyetértésre ad okot, hiszen a modern terrorizmus és a gerilla harcmodor közötti különbséget esetenként egyre nehezebb megítélni. Ami problémát vet fel, hogy ezen szörnyű cselekedetekért esetenként ki a felelős. Ezekben az esetekben, főként a terrorizmus vizsgálatánál, nehéz a szubjektivitás megőrzése. Gondoljunk csak a közelmúltban történt párizsi terrorakcióra. A lezajlott események védtelen emberek ellen irányultak, és a mézárulás egyértelműségét közölték. Minden hírcsatorna és média ettől volt hangos. Ha a terroristák fejével gondolkodnánk, akkor örömeink fejeznék ki, ha pedig racionálisan gondolkodó lényként, akkor nem értenék, miért volt erre szükség. A bánat és a sokkhatás után pedig a harag az, amely foglalkoztatja az embert, hogy bárcsak megtalálnák ezeket az embereket, és mint a mesében, megkapnák méltó büntetésüket a gonoszok.

A recenzió zárására a negyedik tömb áttekintésén keresztül kerül sor. Az esztétikai, teológiai és pedagógiai aspektusokat egyben tárgyalom, szoros kapcsolatuk miatt. Az esztétikai dolgozat emléket állít azon művek felsorolása és rövid értelmezése által, amik a háború témakörével foglalkoznak, olyan alapon, hogy a túlélés és a megértés kapcsolatát ábrázolják. A levezetés esztétikai jártasságot igényel, de a gondolatok és az eredmények megfelelő mértékben elérnek az olvasóhoz. Alberto Bayo tábornok szavaival élve: „a háborúban többet érsz, ha életben maradsz, mintha hős leszel”. A teológiai értekezés már előrevetíti a megoldást. Mégpedig II. János Pál szavain keresztül: „Az erőszak azt semmisíti meg, amit védelmezni szándékozik,

az ember méltóságát, életét, szabadságát.” Tehát ha az ember méltóságát, életét, szabadságát szeretnénk védelmezni, akkor nem az erőszak az, amihez folyamodni kell, hanem a *szeretet*, hiszen az erőszak csak tüneti kezelés. Kovács András szavait felhasználva a szeretet megvalósulásának forrása a *pedagógia* és a *nevelés*, „melyben ott dobog a szeretet, Isten szeretete”. A zárótanulmány pedig az agressziót vizsgálja pedagógiai kontextusban. Az elterjedt iskolai erőszak és agresszió problematikája odáig fajult, hogy elfogadhatóvá és helyenként kötelezővé tette az iskolarendőrt. Véleményem szerint ez nem jó irány, hiszen a gyermekek nem léphetnek be mindennap egy olyan intézménybe, ami kísértetiesen hasonlít a büntetés-végrehajtás intézményeire, pedig csak iskolák. Kissé talán kriminalizáltam a helyzetet, de ez a vészjósló probléma mára már ott kopogtat az ajtón. Lehmann Miklós tanulmánya arra a következtetésre jutott, amivel teljes mértékben egyetértek és küzdök is érte, hogy az empátia kutatásán át az empatikus körülmények megteremtése és oktatása ugyanolyan fő cél, mint a helyesírás és a számolás átörökítése. Hisz mindennemű egyéb problémamegoldó modell csak tüneti kezelés lenne, mely a probléma elmérgesítésének táptalaja lehet. „Ám a pedagógus nem elégedhet meg a felületes ítéletekkel, a jelenség tüneti kezelése helyett az okok és a valós tényezők vizsgálatán alapuló tényleges megoldások szükségesek.” A kritikai érvek megszületése ellen az *empátia* definíciójából hoznék egy mondatnyi bizonyítékot a módszer és jelen tárgyalás megoldására. „Az embernek az a képessége, hogy egy másik ember szempontját felfogni és megérteni képes.” Másképpen fogalmazva ez azt jelenti, hogy azon képesség, amely lehetővé teszi, hogy *átéljük mások érzelmeit*, affektív tapasztalásait. Ezt a hiányosságot már Dwight Macdonald amerikai író és társadalomkritikus is felismerte, és ily módon nyilatkozott róla. „Hozzákeményedtünk a vérfürdőkhez. [...] Erkölcsi Mithridatesszé tett, hogy megvédjük magunkat az emberi együttérzéstől.” Sorra hozhatjuk fel az érveket, hogy miért lenne jó és észszerű az empátiaoktatás és az empatikus körülményekből való tudásbázis bővítése. Véleményem szerint, ami a háborúk értelmezésén és kutatásán keresztül végbemegy az emberekben, és az a sok borzalom, amit láttunk és tudunk, elhossa majd az empatikus és gondolkodó ember évszázadát.

Összegzésként áttekintem a könyv külső és belső jellemzőit. Külső vonatkozásában a könyv teljesen helyt tudna állni bármelyik nagy könyvesbolt palettáján. Engem elvarázsolt, és minden tiszteletem azoké az embereké, akik írtak bele, és akik a megjelenésén szorgoskodtak. A belső tekintetében a téma az, ami fejtörést okoz. Véleményem szerint a téma nagyon nehéz, de ezt olyan nyelvi eszközökkel és olyan különböző látásmódokkal közlik a tanulmányírók, hogy az olvasó úgy érzi magát, mintha egy kerekasztal-beszél-

getés részese lenne. Ezen képzeletbeli kerekasztal-beszélgetésen elhangzott mondatok olyan tényszerűséggel és alázattal csendülnek fel, mint egy őszinte baráti beszélgetés. A témát Jules Regis Debray francia filozófus gondolataival zárnám, saját szavaim tolmácsolásában: A tragédia abban van, hogy a háborúban nem tárgyakat, számokat, könnyen pótolható gépeket ölnek meg, hanem embereket, akik lényegileg ártatlanok, akiket más emberek szerettek és tiszteltek, és akik folytatni szerették volna az életüket. Eszmék és osztályérdekek állnak szemben egymással – és az emberek halnak meg. Ez a történelem tragédiája, semmilyen kor, semmiféle forradalom nem jelenthet kivételt ez alól. Ezt az ellentmondást mi sem vagyunk képesek feloldani, bárhogy is szeretnénk. De idealista hozzáállásom tükrében, ha több ilyen képzeletbeli vagy megszervezett kerekasztal-beszélgetésre kerülne sor, akkor sikerülne megvalósítani azt az utópisztikus gondolatot, amit Franklin D. Roosevelttel mondott a jaltai konferencia után. Az én olvasatomban: jobb világot építhetünk a gyermekeinknek és az unokáinknak, az önkéinek és az enyémeinknek, amelyben a világ összes gyermeke és unokája biztonságban élhet. Amiért, remélem, egyre több ember tesz valamit, nap mint nap.

Fábián Borbála

· Bácsország, Szabadka

· fabianborbala@yahoo.com

BÁCSKAI TÖRTÉNETEK AZ 1940-ES ÉVEK ELEJÉRŐL

Igaz történetek mindenkiföldjéről. Szerk. Papp Árpád. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2015

Egyedülálló vállalkozás az idén tavasszal megjelent *Igaz történetek mindenkiföldjéről* című könyv. Egyrészt a délvidéki kortárs néprajzi kutatás eredményének bemutatása, másrészt szorosan kapcsolódik a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság munkájához. Az 1940-es évek történelmének és traumatikus történeteinek jobb megértését segíti, valamint forrásgyűjteményként további kutatásokra is ösztönöz, illetve ezek kiindulópontja lesz. Az *Igaz történetek mindenkiföldjéről* első kötetében a Vajdaság 1941 és 1944 közötti történetét ismerhetjük meg egy másik oldalról, a mindennapi emberek szemszögéből. A kötet szerkesztője és a bevezető tanulmány írója Papp Árpád. A könyv megjelenését és az előzetes kutatásokat a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság magyar tagozata támogatta. Intézményi háttere és a kötet kiadója a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. A 623 oldalas kötetet 700 példányban az újvidéki Sajnos Nyomdában 2015-ben nyomtatták. A megjelenést a Magyar Nemzeti Tanács, a Bethlen Gábor Alap és a Tartományi Művelődési és Tájékoztatási Titkárság támogatta.

A kutatások 37 településen 170 adatközlő életinterjúinak felvételével több mint 200 órányi történetet rögzítettek. Ezek közül az első kötetben 24 bácskai településen rögzített történetek olvashatók Adától Zentagunarasig, de mivel az adatközlők az 1940-es évek első felében máshol éltek, ezért olyan

települések történetei is bekerültek a kötetbe, ahol ma már alig élnek magyarok: Csúrog, Mozsor, Zsablya; valamint bánáti települések is: Nagybcskerek, Torontálvásárhely.

A gyűjtés idején megígérték az adatközlőknek, hogy névtelenek maradnak, ezért a kötet végén csak az adatközlők számát, korábbi lakhelyét és a gyűjtés helyét ismerhetjük meg. A 163 adatközlő közül többen nem csak egy történettel szerepelnek a kötetben; egy bácskerteszi adatközlőtől 18 történet olvasható.

A traumatikus történetek mellett az időszak fontosabb történelmi eseményeit, illetve az ezekre vonatkozó élményeket, emlékeket is rögzítették az interjúk során. Az 1940-es évek elején a katonai események voltak a meghatározók: a magyar hadsereg 1941-es bejövetele, a magyar katonaévek és a hadifogság, a 42-es razzia, az orosz (szovjet) hadsereg bejövetele, a partizánok; valamint a következő kötet témái az 1945 utáni időszak, valamint a Sztálinra és Titóra vonatkozó történetek.

A történeteknek csak a részleteit olvashatjuk, mivel az interjúkból csak azokat a részleteket ismerhetjük meg, melyek a fejezethez kapcsolódnak. Ugyanakkor az irányított beszélgetésekből megmaradtak a kutatók, adatrögzítők kérdései: „Katona volt vagy munkaszolgálatos?” Szögletes zárójellel jelezték, ha valaki közbeszólt a beszélgetés során, vagy ha az adatközlő kissé elkanyarodott a témától, pl. a 334. oldalon ez olvasható: „De máma ugye, máma se lehet mondani, hogy virágos az élet. Ezt így neked is meg merem mondani, ha fiatal is vagy. Nincsen olyan örömünk, mint azelőtt. [...] Mámma? Mámma a fiatalok jönnek-mennek, mind el van foglalva, le van sroppolva, csakhogy én ugye látom, hogy ez így, ez nem jó így.” Ezek a kiszólások felidézik a beszélgetések hangulatát az életinterjúk készítésekor és azt, hogy a gyűjtőket az adatközlők a bizalmukba fogadták, nem csak a történeteiket mesélték el. A kutatásban részt vevő gyűjtők: Papp Árpád, Balogh Andrea, Boja Patyi Sarolta, Burány Katalin, Dampfinger Violetta, Engi Florinda, Gutási Bence, Hajvert Zoltán, Hegedüs Attila, Jakus József, Kazinczy Diana, Kéri Alex, Kulcsár Sarolta, Lennert Tímea, Mikus Anita, Molnár István, Nemes Aranka, Pásthi Kornélia, Tomik Nimród, Tumbász Rumi Rozália, Vázsonyi Csilla.

A történeteket a Ráczy István főhadnagy haláláról szóló dokumentum egészíti ki, amit édesanyjának, Rabstein Márta úrhölgynek küldtek. Az egyes fejezetek végén található fényképek magángyűjteményekből, a Szabadkai Történelmi Levéltár Szabadkai Munkásmozgalmi és Népfelszabadító Mozgalomra vonatkozó iratok gyűjteményéből (F 176), valamint a budapesti Néprajzi Múzeum (NRM) gyűjteményéből valók.

Az 1941–44 közötti éveket bemutató kötet négy fejezetre tagolódik: Az impériumváltás első éve, Mindennapi élet a magyar közigazgatás alatt,

Fegyverben és Újabb impériumváltás. A fejezetek további alfejezetekre oszlanak, melyek alcímeiből kibontakozik ezeknek az éveknek a története. Az első fejezet alcímei: A bevonulás emlékezete, Sajkásvidék – a razzia és előzményei, Szimbolikus térfoglalás. A Fegyverben fejezetben a férfiak katonai élettel kapcsolatos emlékeit és az itthon maradtak katonákkal kapcsolatos történeteit gyűjtötték össze, ezért ennek alfejezetei: Katonaélet, Hadifogság, A kupuszinai repilétér, A Vörös Hadsereg, A katonatiszt, A katona, Cserék és lopások, Erőszakolások és azok elkerülése, Átkelés a Dunán, Kényszermunka. Ezek az alfejezetek konkrét történeteket tartalmaznak, melyeknek egy jellemző mondatát tette meg címmé a szerkesztő. Ezek a „címek” csak egyes alfejezetek elején olvashatók.

A szövegek nemcsak a folklórkutatás számára lehetnek hasznosak (népmesei motívumok fedezhetők fel bennük), hanem más társadalomtudományi kutatások kiindulópontja is lehet ez a szöveggyűjtemény, mivel nemcsak az 1940-es évek elejének történeteit mondják el az adatközlők, hanem a múltbeli történetekhez való viszonyukat; mit gondolnak a más nemzetiségekről, a magyarországi magyarokról, az emberi helytállásról, erkölcsi normákról. A sok történet közül lehetetlen kiemelni a legjellemzőbbet, minden olvasó számára más lesz majd a fontos, más fogja emlékeztetni a saját családjának történeteire. Érdekességként kiemelném a 123–124. oldalon olvasható, *Hát ezt nem tudtuk elképzelni* című történetet, ahol a 42-es atrocitásokról az adatközlő azért beszél részben szerbül, mert a magyar katonák megbüntetéséről a szerbek „nem merik ezt mondani, hogy, hogy ki lettek végezve azok az emberek, végezve, akik ezeket a szörnyű gatzetteket csinálták”.

Az *Igaz történetek mindenkeföldjéről* első kötete olyan bácskai történeteket tesz közzé, melyekről hosszú évtizedekig nem beszélhettünk, nem tudtunk beszélni, mégis az átélő közösségek számára közös élmény, közös történet volt. Ezek a történetek pedig – a szemtanúk, illetve azok halálával, akik még tőlük hallották a történeteket – elvesztek volna a köztudat számára.

Szmolenszki Zsófia

· Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
· Francia Tanszék, Pécs
· szmolenszki.zsofia@gmail.com

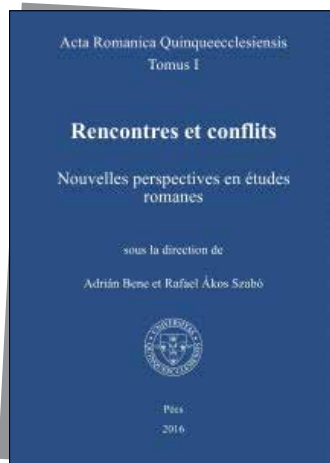
ACTA ROMANICA QUINQUEECCLESIENSIS

Rencontres et conflits – Nouvelles perspectives en études romanes.
Szerk. Bene Adrián – Szabó Rafael Ákos. Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék, Pécs, 2016

A Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszéke *Acta Romanica Quinqueecclesiensis* címmel olyan könyvsorozatot indított, amely szándéka szerint publikációs és tájékoztatói lehetőséget kínál a fiatal kutatóknak, és kapcsolatokat teremt a közép-európai romanisztikai műhelyekkel, valamint más diszciplínákkal, amelyeknek vannak francia, frankofon vonatkozásai – hangsúlyozza Bene Adrián sorozatszerkesztői előszava.

A sorozatnyitó kötet tanulmánygyűjtemény, a 2014. november 27-én a Pécsi Tudományegyetemen megrendezett multidiszciplináris konferencia francia, angol és spanyol nyelvű anyagait tartalmazza, könyvismertetőkkal kiegészítve. Az írások között túlsúlyban vannak a filológiai és a történelmi tárgyúak, de képviselteti magát a nyelvészet és a filológia is. A kötet alapjául szolgáló konferencia az újlatin nyelvek, kultúrák egész spektruma felé nyitott volt, így a kötet tematikája nem kizárólagosan frankofon, nyelvileg is plurális, a francia mellett spanyol nyelvű írás is szerepel benne. Emellett a szerkesztők előszavából kiderül, hogy a szélesebb olvasói kör elérésének szándéka miatt a konferencia közvetítő nyelve, az angol – és hasonló okból a magyar – is helyet kap a Találkozások és konfliktusok – új perspektívák a romanisztikában című kötetben.

A történelmi tanulmányok a huszadik század francia történelméhez kapcsolódnak. Mercel Anna a francia gyarmati csapatok

tevékenységét vizsgálja az első világháború hadszínterein. Háttérként felvázolja a francia gyarmati rendszer történeti kialakulását a 16. századtól Indokína és Marokkó 20. századi annexiójáig. Sokatmondó, hogy a Nagy Háborúban mozgósított nyolcmillió francia katona közül 565 000 valójában fekete-afrikai, arab, berber, vagy indokínai volt, akik közel ötöde (97 100 fő) elesett. Bene Krisztián a hitleri német hadsereg speciális alakulatának, a gépesített szállító hadtestnek (Nazionalsozialistisches Kraftfahrkorps) francia egységeiről tudósít, tanulmánya francia mellett angol nyelven is olvasható (*The battles of the French NSKK unit in Hungary*). Megtudhatjuk, hogy a kollaboráns Pierre Constantini által megszervezett *Corps Automobile des Volontaires Antibolcheviques* soraiba 1942 és 1944 között 2000–2500 francia lépett be. Ezek részben Magyarország területén fejezték be 1945-ben hadi tevékenységüket. Ugyanezen korszak francia kollaboráns politikusait és pártjaikat tekinti át Horváth Miklós (*Les grands personnages des partis collaborationistes de Paris*) az 1930-as évektől kezdődően, a háború utáni kivégzéseikig. Olyan híres-hírhedt személyiségek portréját kapjuk, mint az író Pierre Drieu de la Rochelle és Charles Maurras, vagy mint a radikális populista politikusok: Marcel Déat, Jacques Doriot, Pierre Clémenti és Eugène Deloncle. Máté Zsolt Charles de Gaulle 1960-ban tett amerikai látogatását és visszhangját elemzi, az írás magyar és angol nyelven is olvasható.

Szalánczi József Krisztián egy egyszerre földrajzi, politikai, diplomáciai és nemzetközi jogi kérdést vizsgál történelmi távlatban: Chile igényét az antarktisi területekre. A függetlenségét 1818-ban kikiáltó Chile így hamarosan Argentína és Nagy-Britannia riválisává vált a térségben. A tanulmány spanyol és magyar nyelven is olvasható.

Ide kapcsolódik Mikó Melinda nyelvészeti, nyelvpolitikai tárgyú írása Franciaország viszonyulásáról a kisebbségek nyelvi jogaihoz. A francia irodalmi nyelvnek a nemzeti identitásban játszott kiemelkedő szerepe miatt Franciaország a mai napig sem ratifikálta a Regionális Nyelvek Európai Chartáját. Ennek történelmi, nyelvpolitikai hátterét mutatja be a cikk.

A filológiai jellegű dolgozatok időben az okszitán regénytől a 20. századi francia új regényig terjednek, a témák pedig térben felölelik a francia anyaország mellett Polinézia sajátos világát is. Németh Linda a trubadúr Arnaut de Carcassès 13. századi okszitán regényét ismerteti és elemzi a motívumok jelentése szempontjából. Pallai Károly Sándor, a nemzetközileg ismert fiatal óceanista irodalomtörténész és költő tanulmányában Titaua Peu tahiti költőné írásművészetét elemzi a hermeneutika, az identitáselméletek és a posztkolonialis kultúraelméletek szempontjait egyesítve. Papp Katinka Rousseau 1761-ben megjelent, hajdan Új Héloïse-át a recepcióesztétika és

a Paul de Man-i dekonstrukció belátásai felől tárgyalja, mint az olvasás és az olvashatóság allegóriáját. Bereczki Péter, a PTE Francia Tanszékének oktatója, Gustave Flaubert írásaihoz, esztétikájához a kulturális antropológia és az orientalizmus felől közelít. Flaubert egyiptomi útleírásában, a sokáig kiadatlan, illetve a jogutód által „cenzúrázott” *Egyiptomi utazásban* és *Salambôjában* a másság egyben tükörként is szolgál az európai számára. Szabó Rafael Ákos a ködösítés (brouillage) technikáját elemzi Georges Perec *W vagy a gyerekkor emlékezete* című önéletrajzi elemeket tartalmazó regényében. A narratológiai, önéletírás-elméleti (Genette, Berthelot, Lejeune) szempontú elemzés fikció és tény keveredésére és az ezzel kapcsolatos műfaji kérdésekre összpontosít, kiemelve az ismétlések és a felcserélhetőség szövegszervező funkcióját.

Az irodalom mellett a – frankofon világban nem csupán egyszerű szóra-kozottató műfajnak, médiumnak, hanem a 9. művészeti ágnek tartott – képregény is megjelenik a kötet írásai között. Bene Adrián francia és angol nyelven is hozzáférhető tanulmányában a fantasztikum és a társadalomkritikai mondanivaló kapcsolatát tekinti át néhány reprezentatív utópián, illetve disztópián (Berlinoir, Uchronies) keresztül, kitérve néhány tudományos-fantasztikus (Kenya, Namíbia) és fantasy (Luxley) műfajú sorozatra is.

A kötet könyvismertetőket és konferenciabeszámolót is tartalmaz. Jan Drengubiak eperjesi kutató Richard Millet-ről, a kortárs francia íróról és publicistáról szóló könyvét Bene Krisztián ismerteti. Kateřina Drsková szerkesztésében megjelent a 2013 júliusában a Česke Budejovicei Egyetemen tartott nyári egyetem konferenciaanyaga, amelyben a kötet szerzői közül is szerepel néhány magyar romanista (Bene Adrián, Bene Krisztián, Németh Linda). Mikó Melinda a PTE Francia Tanszéke és a francia Codex kiadó közös, *Entre coopération et antagonismes* című, 2014-ben megjelent kötetét ismerteti, ez szintén egy nemzetközi konferencia anyagát tartalmazza, amelynek szervezése a szerkesztő Bene Krisztián és Dávid Ferenc nevéhez fűződik.

A kötet sokszínű tematikája és a szerzők sorában a fiatal kutatók magas aránya összhangban áll a szerkesztői programmal, és mint látható, nemcsak a tudományágak, hanem a különböző magyar és közép-európai romanisztikai műhelyek együttműködésére is jó példával szolgál.

Romoda Renáta

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola, Újvidék
renataromoda@gmail.com

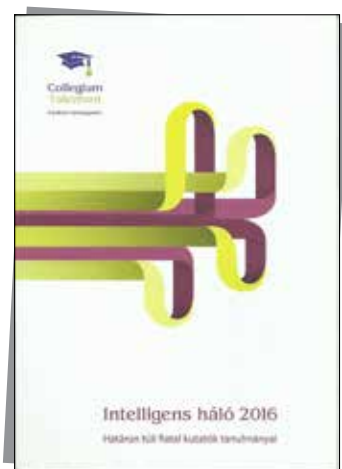
A KÁRPÁT-MEDENCE „HÁLÓJÁBAN”

Intelligens háló 2016. Határon túli fiatal kutatók tanulmányai. Szerk. B. Varga Judit. Edutus Főiskola, Tatabánya, 2016

A Collegium Talentum, a tatabányai Edutus Főiskola tehetséggondozó tutori programja határon túli magyar mesterszakos és doktorandusz hallgatók részére idén harmadik alkalommal jelentette meg az *Intelligens háló... – Határon túli fiatal kutatók tanulmányai* című kötetét. Hagyományosan a végzős, harmadéves kollégisták munkái kerülnek a kötetbe. Idén az öt-éves jubileumi rendezvény keretén belül, a Magyar Tudományos Akadémia Kupolatermében, június 11-én megtartott ünnepségen dr. Szarka László, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa mutatta be a tanulmánykötetet.

A 2013-ban felvett kollégisták huszonegy sokszínű, a természet- és társadalomtudomány területeiről, a bölcsészet és az orvostudomány kutatási területét is magában foglaló munkája kapott helyet a kötetben. A szerzők a határon túli, azaz erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és délvidéki, valamint magyarországi felsőoktatási intézmények doktorandusz hallgatói.

A kötet első részében hét tanulmány található. Zoller Katalin *Tanuló szakmai közösségek* című munkája segítségével bővíthetjük ismereteinket az iskolán túlmutató együttműködésekről, a tanulócsoportokról. Lendák-Kabók Karolina *A magyar nők helyzete Szerbia felsőoktatási rendszerében* című tanulmányában elemzi, hogyan hat a megfelelő szerb nyelvtudás hiánya a magyar hallgatók pályájának alakulására az Újvidéki

Egyetemen. Veress Nóra-Csilla a rendszerváltás utáni Románia urbanizációját vizsgálja, míg Török Gergely a romániai klaszterkérdési potenciál, illetve a klaszterek regionális fejlődésre gyakorolt hatását kutatja, Séra Magdolna pedig a kárpátaljai magyar szülők iskolai tannyelv választásának háttéréről folytat diskurzust. Szász István Szilárd *Mikroközösségi csoportdinamika a Facebook közösségi oldalon* című esettanulmányában a közösségi oldal egy székelyföldi kisváros katolikus fiataljaiból álló csoportjának tevékenységét elemzi. Magyarország és Románia pénzügyi helyzetével Szöcs Csongor-Ernő foglalkozik, „Magyar” vagy „román” euróval fizethetünk-e korábban című munkájában, arra keresve a választ, hogy a két ország közül melyikben várható korábban az euró bevezetése.

A tíz tanulmányt magában foglaló második részben többek között vegyeseti, orvostudományi, fizikai, biológiai kutatásokról olvashatunk. Takács Petra-Renáta matematikus lineáris programozási feladatokkal foglalkozik *Belső pontos módszerek a mindennapokban* című tanulmányában, Kiss Geléért Zsolt pedig intenzív és ultrarövid lézertérben számítógépes modellezéssel tanulmányozza az atomokat és molekulákat. Simon Levente a gráfokra ismert fraktálvizsgálatok hipergráfokra való kiterjesztési lehetőségeit vizsgálja, Nagy Botond új nanobiotechnikai eljárásokat, környezetkímélő anyagokat kínál a gyógyszerkutatás számára, Bartó Endre a kavitandók retenciós mechanizmusának vizsgálatán keresztül enged betekintést a nagy hatékonyságú folyadékkromatográfiába, míg Vass Krisztina-Eszter a *Staphylococcus aureus* törzseknél vizsgálja azok csökkent glikopeptid-érzékenységet. Csáky Veronika *A mai Szlovákia területéről származó középkori populáció archeogenetikai analízise mitokondriális DNS alapján* című tanulmányában igazolja egyebek között azt, hogy a vizsgált középkori populáció genetikai összetételében hasonló a mai modern európai népességhez. Sárközi Melinda az Ibuprofen adszorpcióját és deszorpcióját tanulmányozza, szén nanocsövet tartalmazó hidroxipatit, valamint szilikáttal szubsztituált hidroxipatit kompozitok esetében. Biológusként Osváth-Ferenc Márta *Bérlők, háziurak és szomszédok: populációvizsgálat erdélyi módra* című munkájában a hangyaboglárka lepkék populációját, Avar Lehel-Dénes pedig egyik szőrösszemű iszapszúnyog fajcsoportot vizsgál.

A kötet harmadik részében négy dolgozat kapott helyet. Görög Nikolett *Ikrek névadása Beregszászon a 20. század folyamán a Beregszászi Római Katolikus Plébánia anyakönyvei alapján* című kutatása és Tóth Katalin „Hát akkor kötözködj fel, és gyere velem”. *Betekintés a nyitragacséri nyelvjárás igekötős igéinek világába* című tanulmánya is érdekes olvasnivalónak ígérkezik. Szabó Eszter tollából a 19. század végi erdélyi színháztörténeti kutatásáról, vagyis a korabeli kolozsvári színház vezetés- és támogatáspolitikáról,

tikájáról szerezhettünk ismereteket. A rész és egyben a kötet zárása is Tötös Áron tanulmánya, melyben a dualizmus kori prostituáltak helyzetének bemutatásával foglalkozik.

A fentiekből is látszik a kötet sokszínű tartalma, a kutatók többirányú érdeklődése. A tanulmánykötet végén a szerzők munkáinak angol nyelvű rezüméi olvashatók. Ismertetőmet dr. Kandikó Józsefnek, a Collegium Talentum elnökének a kötet bevezetőjében olvasható gondolataival zárom: „Itt elmosódnak a szaktudományi és az otthoni egyetemek közötti különbségek, eltűnnek (a nem túl nagy, mégis létező) életkori és családi háttérbeli eltérések, és a tudományos előrehaladás fontosságának tudatán kívül csak egyvalami tartja össze őket: a magyar nemzethez tartozás érzése, a szülőföldhöz kötődés és az otthon érvényesülés szándéka.”

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bakos Petra doktorjelölt, Közép-európai Egyetem, Társadalmi Nemek Tanszék, Budapest

Başaragin Margareta doktorjelölt, Újvidéki Egyetem, Inter- és Multidiszciplináris Tanulmányi Központ, Társadalmi Nemek Központja – Doktori tanulmányok, Újvidék

Dr. Beretka Katinka egyetemi tanársegéd, Union Egyetem, Dr. Lazar Vrkić Jogi és Üzleti Tanulmányok Kara, Újvidék

Dr. Fábián Borbála történész, olvasószerkesztő, Bácsország, Szabadka

Dr. Györe Zoltán egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelem Tanszék, Újvidék

Kovács Ádám Gábor egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, JGYPK, Alkalmazott Pedagógiai és Pszichológia Tanszék, Szeged

Lendák-Kabók Karolina doktorjelölt, Újvidéki Egyetem, Inter- és Multidiszciplináris Tanulmányi Központ, Társadalmi Nemek Központja – Doktori tanulmányok, Újvidék

Dr. Novák Anikó docens, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Ördögh Tibor egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszerződési Egyetem, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar, Európa-tanulmányok Tanszék, Budapest

Dr. Palásti Andrea docens, Újvidéki Egyetem, Művészeti Akadémia, Képzőművészeti Tanszék, Új Képzőművészeti Média Szak, Újvidék

Perczel Olivér levéltáros, Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Romoda Renáta doktorandusz, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola, Újvidék

Szmolenszki Zsófia egyetemi hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Francia Tanszék, Pécs

Dr. Tamás Ágnes tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

Tolnai Varga Piroska doktorandusz, magyartanár, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola, Újvidék – Kosztolányi Dezső Tehetséggyógyító Gimnázium, Szabadka

RECENZENSEK

Dr. Dévavári Zoltán (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző
Kar, Szabadka)

Gruber Enikő doktorjelölt (ELTE, BTK, Történelemtudományi Doktori
Iskola, Budapest)

Dr. Ispánovics Csapó Julianna (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és
Irodalom Tanszék, Újvidék)

Dr. Korhecz Tamás (Union Egyetem, Dr. Lazar Vrkić Jogi és Üzleti
Tanulmányok Kara, Újvidék)

Dr. Varga László jogász, Szabadka

Poznanović with E. Miccini

Poznanović with J. Glusberg

Katarina Radović: Women

Katarina Radović, Sébastien, Magazine Editor – Bastille, July 2007

1. kép

2. kép

Várják a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék ítéletét

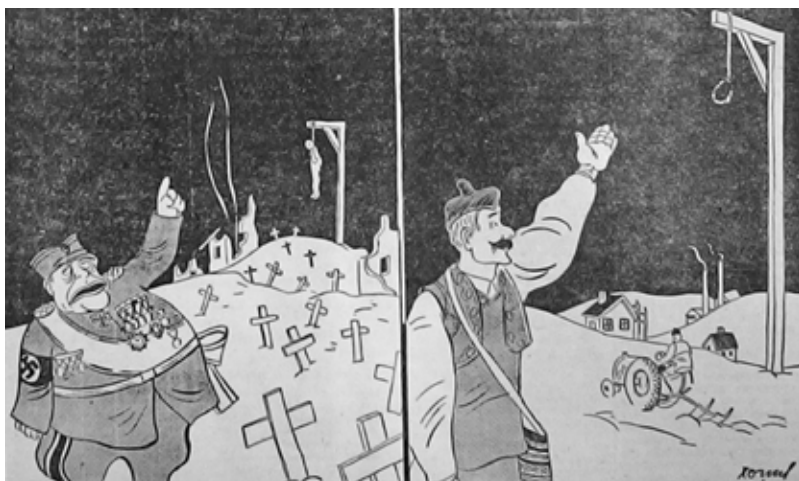
3. kép

4. kép

5. kép

6. kép